העבר הישראלי

תולדות עם ישראל
משיבת ציון ובנין ירושלם
והיסטוריה הכללית
עד היום הזה

כרך ד׳

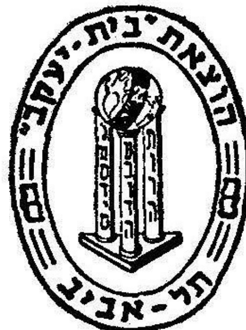
מתקופת ראשוני בעלי התוספות ומסעי הצלב
(ד׳ אלפים תתנ״ו, 1096 לספירתם)

עד גירוש ספרד וגילוי אמריקה
(ה׳ אלפים רנ״ב, 1492 לספירתם)

מאת

הרב מאיר שצ׳רנסקי

מנהל
הסמינר לגננות ולמורות
„בית יעקב" בתל־אביב

א. מסעי הצלב

המצב הכללי בעולם בסוף המאה ה־11 — המאבק בין המוסלימים לבין הנוצרים — הגזירות בספרד המוסלימית בימי האלמורבידים והאלמוהדים — ההכנות למסעי הצלב — חלוקת המסעים לתקופות — מסע הצלב ה־1 — כבוש ירושלים.

המצב ביחסי הדתות השולטות בעולם בסוף המאה ה־11 היה שונה במזרח מאשר במערב, אם כי בשני חלקי העולם הם חיו במצב מתוח.

במזרח היתה יד המוסלימים על העליונה. לאט־לאט כבשו מידי הנוצרים הביזנטים את רוב האיזורים במזרח התיכון. התורקים־הסלג'וקים כבשו את בגדד, את סוריא ואת א״י, חדרו וכבשו חלקים נכרים מאסיא הקטנה ואף צרו על קונסטנטינפול. בינתים התבססו באיזור זה והחזיקו באיום קבוע את הקיסר הביזנטיני אשר נאלץ לפנות אל האפיפיור גרגוריוס ה־7 בבקשת עזרה להצלת הנצרות, עזרה שלא מהרה להגיע.

במערב, לעומת זה, היתה יד הנוצרים על העליונה. האימפריא הערבית המוסלימית, שהטילה חתתה על כל איזור דרום־מערב אירופה, בהחזיקה בידיה את חלקה הגדול של ספרד ורוב האיים במרכז ובמערב הים התיכון, התחילה לרדת מגדולתה. ערים שונות באיטליא המפולגת יצאו למלחמות פרטיות נגד המוסלימים והצליחו בהן. הן כבשו מידיהם את שני האיים הגדולים — סרדיניא וקורסיקה — (היום שייכים לצרפת). באותו זמן ממש הצליח שבט הנורמנים שבדרום איטליא לכבוש את סיציליא מידי הערבים. הצלחות אלו מחוץ לספרד עודדו את הנוצרים שבספרד הנוצרית ונצלו גם הם את חולשת הערבים בספרד, בנסותם לכבוש חלקים מידי ספרד המוסלימית. נסיונות אלה הצליחו ובשנת 1085 כבשו הנוצרים את העיר החשובה טולידו. המוסלימים בספרד פנו גם הם לשבטים הערביים הברבריים שבצפון אפריקה, שהיו ידועים כמוסלימים קנאיים, בבקשת עזרה להצלת האיסלם ואכן נענו. הברברים עלו על ספרד ל„ג'יהאד״ שהיא מלחמת קודש ואחת המצוות החשובות שלהם. מלחמתם זו הצליחה רק בחלקה. הם אמנם עצרו את התקדמות הנוצרים — אך את טולידו לא הצליחו לכבוש בחזרה.

כתוצאה ממלחמה זו הוקמה בספרד ממלכת ה„אלמורבידים” ולאחר מכן שלטון מוסלימי עוד קנאי יותר, ממלכת ה„אלמוהדים”. בתקופת שתי ממלכות אלו גברה המלחמה בין הנוצרים לבין המוסלימים, כשהאחרונים מנהלים מלחמה קנאית. בגלל קנאות זו סבלו גם היהודים. זו הפעם הראשונה בתולדות ספרד אנו מוצאים הגירה של בריחה מספרד המוסלימית בדרום לספרד הנוצרית בצפון.

היהודים הפליטים ידעו שאין זה הפתרון, כי מאז פשטה הנצרות באירופה המערבית בין השבטים הפראים ששכנו פעם שם, ומאז המלחמות הרבות של האפיפיורים בקיסרים, גברה גם כאן הקנאות הדתית, והשפעת הכנסי׳ הקאטולית על העם הגבירה את השנאה כלפי כל הדתות האחרות ובמיוחד כלפי היהודים. נושאי הקנאות הזאת היו לרוב הנזירים אשר כל מטרת חייהם היתה להרבות שנאה ליהודים בתור דת נצחית, ולמוסלימים — בתור כובשי ומחזיקי הארץ הקדושה.

לפני כבוש א״י ע״י הסלג׳וקים (התורקים) היו גם המוני נוצרים — בהנהגת הנזירים — עולים לא״י, אך לאחר הכבוש הזה הורעו דרכי העליה ונאלצו, לא פעם, להסתגן בדרך לא דרך לארץ ישראל, וכאשר היו חוזרים משם, היו מספרים ספורי זוועה על הסכנה הגדולה הנשקפת למקומות הקדושים של הנוצרים בא״י. ספורים אלה הגבירו את השנאה כלפי המוסלימים ויחד עם זאת הסיתו את ההמונים למעשי איבה.

אולם טעות היא לחשוב, שרגשות דתיים בלבד פעלו אצל הנוצרים אשר התכוננו למלחמה קדושה נגד המוסלימים. בהמשך המאורעות נראה, שדוקא הנקודה הדתית היתה שלט בלבד לפעולות אכזריות, פושעות ומטרות בלתי־קדושות אחרות. אצל היסודות מהם הורכב ההמון של משתתפי מסעי הצלב פעלו סבות אחרות לגמרי. קבוצה־קבוצה ומטרותיה וסבותיה. בראש וראשונה יש לראות את המוני ה פ ו ש ע י ם ששוחררו מבתי סוהר למטרה זו. אצלם פעלה קודם־כל סבת השחרור ויחד עם זאת הסכויים הרבים שנשקפו ממסעות אלה למעשי פשע אחרים. הגורם השני החשוב במסעות אלה, ה א כ ר י ם — ע ו ב ד י ה א ד מ ה, היו מוכנים גם הם ברצון להצטרף למסעות אלה, בגלל מצבם הקשה תחת עול הפיאודלים (ראה להלן), שסבלותיהם הגיעו עד ללא נשוא. ואפילו צ ע י ר י ה א ב י ר י ם, אלה העשירים כביכול בני בעלי האחוזות, אשר חלמו תמיד להיות שליטים בלי מיצרים, התאכזבו מרוב היורשים השותפים, ורצו גם הם לעזוב מולדתם ולנדוד למרחקים ולקוות להבנות שם, בארצות רחוקות, עליהן שמעו שאפשרויות ההתעשרות והשלטון הן בלתי מוגבלות. גם השבטים המערביים השונים ובמיוחד ה נ ו ר מ א נ י ם נשאו

עיניהם לכבושים ולשוד במזרח ומסעי הצלב היוו הזדמנות מצויינת להגשמת שאיפה זו.

כל אלה שהוזכרו למעלה קיוו להבנות במזרח עצמו, משום שלא הסתדרו, מבחינה כלכלית בעיקר, במערב. מאידך היו כאלה אשר חיו ברווחה במערב אך רצו להתפתח ע״י כבוש המזרח. היו אלה בעיקר סוחרי הערים האיטלקיות אשר שלטו באותו זמן על המסחר בים התיכון ורצו ע״י כבוש המזרח להרחיב את שטחי המסחר שלהם.

המסקנה היא פשוטה: סבות כלכליות, חברתיות ומדיניות כרכו יחד והצטרפו לקריאת הכנסיה — לעלות על המזרח.

מקובל לחלק את התקופה של 175 השנים שעברו מראשית מסעי הצלב ועד לאחרון המסעים לשמונה מסעות:

ה־1	ארך 3	שנים מ־1096	—1099
ה־2	״ 2	״ מ־1147	—1149
ה־3	״ 3	״ מ־1189	—1192
ה־4	״ 2	״ מ־1202	—1204
ה־5	״ 3	״ מ־1218	—1221
ה־6	״ כשנה וחצי	ב־1228	—1229
ה־7	״ 6	שנים מ־1248	—1254
ה־8	״ פחות משנה,	בשנת 1270	

כמובן, אין לקבוע את מספר המסעות בדיוק לפי הטבלה הנ״ל, כי בין מסע למסע התנהלו מסעות משנה נוספים, פרטיים וצבורים. כיון שהותרה הרצועה — הותרה, וכל שר־צבא או שודד בעל יוזמה מסוגל היה לגייס כוחות הרפתקניים לנסות מזלם.

היוזם למסע־הצלב הראשון היה האפיפיור אורבן ה־2, שכהן כאפיפיור משנת 1088—1099. הוא כינס ב־1095 את ועידת הכנסיה בקלרמון ועודד שם את הנוצרים הכערביים לעלות על א״י ולגאול את המקומות הקדושים של הנוצרים מידי הכופרים המוסלימים. בועידה זו השתתפו מנהיגים דתיים וחילוניים כאחד, ובעצם הזמנתם והשתתפותם של אבירים ומנהיגים חילוניים אחרים, אפשר היה לראות מראש כי הוכן לועידה זו תכנית יוצאת מן הגדר הרגיל.

אולם כפי שאמרנו למעלה, החומר האנושי ממנו היה מורכב המסע היה כזה, ששום ארגון או משמעת לא היה יכול לשלוט עליהם. לכן נמשך כל המסע בלי סדר

ובלי משמעות ותוך כדי התפרעויות והתנפלויות — בעיקר על יהודים (ראה להלן בפרק הבא) — וגם על עמים אחרים שנתקלו במסעם. כל ההתנפלויות הללו נסתיימו במפלת הצלבנים. בתחילה הרגו בהם ההונגארים. לאחר מכן התנגשו עם הנוצרים הביזנטים, שעורר תדהמה בעולם הנוצרי, כי הרי הנוצרים המערביים האלה — הצלבנים — באו בעצם להזמנתם, וההתנפלות של הצלבנים על מבצר הנצרות במזרח, על קונסטנטינפול — הוכיחה ללא צל של ספק את המטרה האמיתית, הבלתי־קדושה, של מסע זה. לאחר מכן עברו לאסיא הקטנה, שם הובסו ע״י הסלג׳וקים ונתפזרו לכל רוח.

בינתיים התארגן החלק השני של המסע הראשון, שהיה מורכב רובו מבני צרפת ובחלקו מהנורמנדים שבאיטליה. היה זה צבא רב וחזק, ובראשו עמדו שני מפקדים צרפתיים מלורין — גוטפריד ואחיו בלדוין — ושני נורמנדים — בוהמונד וטנקרד. הם הגיעו בשלום לקושטא (קונסטנטינפול), שם עמד בראש הקיסרות המזרחית אלכסיוס. הוא נבהל מהצבא הגדול הזה, במיוחד כשנוכח במטרות השונות שלהם משלו. הם לא התכוונו כלל וכלל לעזור לאלכסיוס בהצלת הנצרות ולהשאיר השלטון בידיו, אלא לייסד ממלכות משלהם. בגלל ענין זה גם פרץ ריב גלוי ביניהם, שלבסוף חוסל ע״י הסכם פשרה, שלפיו המדינות שתכבשנה תעמדנה תחת פיקוח אלכסיוס ותצורפנה לאימפריא הביזנטית.

לבסוף יצא הצבא הרב הזה למלחמה בתורקים. הם כבשו מהם חלק מאסיא הקטנה ומסרוהו לקיסר ביזנץ, כהבטחתם. לאחר מכן כבשו את העיר אדסה בצפון סוריא, שם הקים לעצמו בלדוין ממלכה משלו. היתר המשיכו להדרים בכוון א״י ובדרכם כבשו את העיר העתיקה והמפורסמת אנטיוכיא, בה השמידו באכזריות רבה את כל המוסלימים. העיר נמסרה לשלטון בוהמונד.

משם התקדמו לכוון ירושלים. העיר הקודש עברה מיד ליד בשנה שלפני כן. בשנת 1098 כבשוה בחזרה בני־פאטימה ממצרים מידי הסלג׳וקים. ועכשו, שנה לאחר מכן, לא הצליחו להגן על העיר. הצלבנים הטילו מצור על העיר, שנמשך כחמשה שבועות. לאחר מכן רצחו את כל התושבים המוסלימים, כולל נשים וטף, וכן החריבו את הקהילה היהודית שבעיר. (ראה להלן). המקומות הקדושים „שוחררו״ ובזה הושגה מטרת הצלבנים.

הדים מהתקופה ההיא ועל מה שעבר על היהודים אנו מוצאים בפיוטו של ר׳ שמואל בן יהודה מגדולי העיר בלקיירי שבצרפת, שכתב כ־80 שנה לאחר המסע הראשון ב„זולת״ לשבת שלפני חג השבועות. (הפיוט מתחיל במלים: „אלוקי, אקראך״)

„המון חיל שעיר / להקתם בכלה להסעיר

קול שאון מעיר

ה׳, אַל דמי לך!

וועדו לקרן אפלה (הכוונה לקלרמונט, מקום הועידה שלפני המסע ה־1)

בכבוד נוצרי להתהללה / והנה אימה חשכה גדולה

ה׳, אל דמי לך!

זעו ונתפלצו אבירים (הכינוי לצדיקי הדור ומנהיגיו)

רשע (הכוונה לאפיפיור) כאסוף עדרים

עבר בין הגזרים.

ה׳, אל דמי לך!

(ספר הדמעות, חלק א׳ קצ״ג)

ב. היהודים בצרפת ובאשכנז בתקופת מסע-הצלב הראשון

מצב היהודים בקהילות שו״ם — המקורות לגזירות — יחסם השונה של ראשי הכנסיה בערים לגזירות — קידוש השם — הפרעות בקולוניא — הגזירות בפיוטים: בסליחות ובקינות.

כשהתחילו להתארגן מסעי הצלב (בשנת 1096, ד׳ אלפים תתנ״ו) היתה שורה יהדות צרפת ויהדות אשכנז בשלוה. עם הגלים הראשונים של הפרעות נפגעו רוב קהילות חבל הריינוס, ובמיוחד שלש הקהילות המפורסמות: שפירא, וורמיזא ומגנצא, הידועות בקיצור שו״ם.

גורלם של יהודי צרפת היה קצת יותר טוב. אמנם בני קהילת רואן שבצרפת היו מאלה שסבלו ראשונים מגדודי מסעי הצלב. הם נלקחו כולם לכנסיה שבעיר והוכרחו להתנצר, ומי שלא רצה נרצח במקום. היתה זאת פתיחה מבשרת רעה על מה שעלול לקרות ליתר הקהילות ובמיוחד לאלה שבחבל הריין, אשר דרכן יעברו הצלבנים, אך היתה זאת הקהילה היחידה בצרפת שנפגעה באותו זמן. לעומת זה היתה דאגת יהודי צרפת נתונה לגורל יהודי אשכנז שבחבל הריין ואף הודיעו להם בעוד מועד להיות מוכנים ליום הפורענות.

כאמור, סבלו בעיקר 3 הקהילות שו״ם. בספר „גזירות אשכנז וצרפת״, בו מרוכזים פיוטים ודברי זכרונות מבני הדורות שבתקופת מסעי הצלב, מובא פרק בשם „מעשה הגזירות הישנות״, שהוא מגילת פורענות כתובה ע״י אחד מסופרי התקופה, שזהותו אינה ידועה לנו. והרי קטע אחד מתוך מגילה זו: „ויהי ביום ח׳ בחודש אייר ביום שבת, התחילה מידת הדין לבוא עלינו, שקמו התועים והעירונים תחלה אל אנשי קודש, חסידי עליון בשפירא, ויתייעצו עליהם לתפשם יחד בבית הכנסת והוגד להם וקמו להם בבוקר ביום שבת ויתפללו במהרה ויצאו מבית הכנסת, ויהי כאשר ראו שלא נתקיימה עצתם לתפשם יחד, ויקומו עליהם ויהרגו מהם י״א נפשות. ומשם התחילה הגזרה, לקיים מה שנאמר „וממקדשי תחלו״. ויהי כשמוע ההגמון יוחן, ויבוא בחיל גדול ויעזור הקהל בכל לב, והכניסם בחדרים ויצילם מידם. ויקח מקצה העירונים ויקצץ את ידם, כי חסיד היה באומות, ועשה המקום גלגול של זכות והצלה על ידו. ועמד שם בפרץ ר׳ משה הפרנס ב״ר יקותיאל, ונתן נפשו עליהם, ועל־ידו שבו כל הנאנסים (קרי — האנוסים) שנשארו הנה והנה

במלכות הינריך. וע״י המלך הבריח יוחן ההגמון שארית הקהל שבשפירא אל ערים בצורות שלו. ויפן ה׳ עליהם למען שמו הגדול והחביאם ההגמון עד עברו אויבי ה׳. ויהיו שם בצום ובכי ומספד וקצו חייהם, כי בכל יום ויום קבצו עליהם התועים והאומות ואימכא (הכוונה לאמיקו, הרשע הידוע, ראש הפורעים בתקופה זו) ש״ע, ועם הארץ, לתפשם ולהשמיד אותם. וע״י ר׳ משה הפרנס הצילם ההגמון יוחן, כי ה׳ מלא לבו להחיותם בלא שוחד, כי מאת ה׳ היתה זאת לתת לנו שם ושארית ופליטה על ידו״. (עמודים צ״ד—צ״ה).

מתוך הדברים הנ״ל אנו למדים על מצב יהודי שפירא בתחילת מסעי הצלב. היתה זאת, כנראה, הקהילה הקדושה הראשונה שפגעו בה הפורעים ומשם נמשכה הפורענות למקומות אחרים, כפי שנראה להלן. באופן יחסי נפגעה קהילה זו רק במעט, הודות לחסדי ה׳ שהענקו לה בשפע ע״י השפעה על ההגמון, שהיה כנראה מחסידי אומות העולם. האמונה בחסדי ה׳ בולטת מתוך כל שורה ושורה של הקטע. הודות לכך, שמר עליהם ההגמון ואף העניש בעונש חמור, בקציצת ידים, את המתפרעים. השתדלן הנזכר אינו ידוע לנו כמנהיג רוחני, אך יש לנו פיוטים וסליחות מפיטן בשם זה, אולי הוא זה ואולי היה פרנס הקהילה בלבד מבלי שיתפרסם בעולם היהודי. בכל אופן אנו למדים על מצבם הקשה של הפרנסים בתקופה ההיא.

הפורעניות עברו משפירא לוורמיזא, היא גרמייזא או וורמס, במקצת מהתעודות ההיסטוריות. מהמשך הקטע הנ״ל אנו למדים, כי השמועה על מעשי הפורעים בשבת הגיעה מהר לוורמיזא, שם הכריזו מיד צום ומספד, תפלות ותחנונים לה׳, כי מצבם היה קשה ממצב יהודי שפירא, מחוסר הגמון ישר. אמנם גם הם תלו תקוות בהגמון שלהם, אולי ה׳ ירחם ויתן גם בו רוח של תבונה ורחמים. אבל רק חלק מאנשי העיר נמלטו אל טירת ההגמון. חלק אחר נפל בפח אנשי העיר אשר הערימו עליהם בהבטחות שוא, להצילם מידי הפורעים, ולמעשה התכוונו ועשו יד אחת עם הפורעים להכריתם.

ביום שני, עשרה באייר, יומיים לאחר הפרעות בשפירא, העלילו הפורעים על אנשי העיר שהרגו גוי אחד והטמינו את גופתו, ואח״כ כאילו בשלו את בשרו. כתוצאה מעלילה והסתה זו התאספו כל בני העיר והתנפלו על כל היהודים שנשארו בעיר ובטחו בהבטחת שכניהם הנוצרים. (עד כדי כך, שאף הפקידו בידיהם את כל רכושם). הם הרגו באכזריות רבה, אנשים ונשים, זקנים וטף, „אפילו עולל ויונק שבעריסה״, כולם נהרגו על קידוש ה׳. חלק מהם אף שלח יד בעצמו, כדי לא ליפול בידיהם. הצלבנים לקחו לעצמם חלק מן הילדים והילדות במחשבה זדונית להביאם במשך הזמן לשמד, „אולי יהיו אלו מקויימים בטעותם״. משום כך חלק מן היהודים

העמיד פנים כאילו ממיר דתו, כדי להציל ילדים וילדות אלה, אך בהזדמנות הראשונה חזרו ליהדותם.

קרוב לשבועיים ארך הטבח ביהודי העיר אשר לא הסתתרו בטירת ההגמון. אך ביום כ״ג באייר נזכרו הפורעים גם באלה. הפעם עזרו לידם גם רוב בני הכפרים שבסביבה. המלחמה היתה גדולה מאד. היהודים התגוננו בחרוף נפש, עד אשר הפורעים הגיעו ממש לחדרים בהם גרו היהודים. והיה כאשר ראו שנגזר דינם, אז הצדיקו עליהם את הדין ולא אבדו אמונתם ובטחונם בה׳, הם שחטו את בניהם ובנותיהם על קדוש ה׳ ולאחר מכן שחטו עצמם. המגלה מספרת לנו על תופעות שונות של קדוש ה׳, כשאחד מגדולי העיר, ר׳ משולם, שחט את בנו, יצחק, שנולד לו לעת זקנתו, ממש כמו שאברהם התכונן לשחוט את יצחק בנו על העקידה, למען שמו ית׳. מקרה אחר היה עם בחור אשר עונה ויוסר, ותוך כדי יסוריו היו שואלים אותו, האם מוכן הוא כבר לעבור לנצרות, וכאשר כמעט ונחנק ושאלוהו שוב, מחוסר יכולת לענות בדבור, הראה באצבעו על צוארו שישחטוהו. בין המקדשים את ה׳ היו גם גבורי מלחמה רבים. אחד מהם הספיק להרוג שלשה שרי צבא אכזריים בטרם נהרג.

גורלם המר של יהודי וורמיזא הטיל פחד איום על כל יהודי חבל הריין. במיוחד חששו יהודי מגנצא (מאינץ), שהיתה עיר ואם בישראל ומפורסמת בישיבותיה. גם הם, כמו אחיהם בשאר הקהילות, התכוננו לקבל את פני הרע בתפלה, בדורון ובמלחמה. הם גזרו תעניות, התחננו והתפללו אל ה׳ שיבטל את רוע הגזירה. לאחר התפלות התאספו כל הפרנסים והלכו אל הגמון העיר ושאלוהו על דעתו. הוא הציע להם להביא את כל אוצרותיהם אליו וכן הציע להביא אל חצרו את נשיהם ובניהם ויהיו כולם יחד שם, ואז ינצלו. „והם עשו ונתנו עצה זו, כדי למסרנו ולאספנו ולאחוז אותנו כדגים שנאחזים במצודה רעה". שלשה ימים קיימו דבריהם ההגמון ושריו. מר״ח סיון ועד ג׳ בו לא נתנו לצלבנים להכנס העירה. בראש הפורעים עמד אמיקו בעצמו. לאחר שלשה ימים בגדו גם ההגמון וגם ראשי העיר ומסרו את העיר בידי הפורעים. הם אמנם טענו, כי שערי העיר נפתחו מעצמם, כדי ל„זכות" את הצלבנים בנקמה על חיי הצלוב.

כשראו יהודי העיר את הסכנה המידית הנשקפת להם, נתאספו בפקודת הפיטן המפורסם ר׳ קלונימוס ב״ר משולם ואחד מראשי הישיבה ר׳ מנחם בן רבנא, והחליטו להלחם נגד הפורעים. אולם הצלבנים התגברו על היהודים ואז התחיל הטבח הגדול גם ביהודי מגנצא. הם עודדו עצמם בדברי מוסר וכיבושין, הצדיקו על עצמם את הדין והדגישו את השכר המגיע להם בעולם הבא אם יקדשו ה׳. ואז כל מי שהיתה

לו סכין התחיל לשחוט חברו וזה אותו. הצעירים והצעירות, שהוצע להם להתנצר ולהנצל, דחו בשאט נפש כל הצעה כזו, ונשחטו כולם על קדוש ה׳. לאחר הטבח שדדו הפורעים את כל המומתים. בין הנהרגים על קדוש ה׳ במגנצא היו כל גדולי ישראל בתקופה ההיא באזור זה, ביניהם: ר׳ שניאור, ר׳ קלונימוס, ר׳ יצחק ב״ר שמואל, ר׳ חלבו ועוד רבים אחרים.

תעודה היסטורית אחרת המיוחסת לר׳ שלמה ב״ר שמעון אשר רשם את הדברים, לפי עדות עצמו בתעודה, בשנת תת״ק (1140), 44 שנים לאחר המאורעות, היא כנראה מורכבת מזכרונות נעורים ומספורי זקנים, עדי ראיה, אשר מסרו לו פרטים חשובים לתעודה. הוא מספר לנו על המשך ההתפרעויות. ממגנצא עברו הצלבנים לקהילת קולוניא (היא קלן) שהיתה הקהילה העתיקה ביותר באשכנז וגם החשובה ביותר. קהילה זו ידועה ומפורסמת היתה בבתי הדין המסודרים שלה, והדיינים ששמשו בה היו תמיד מגדולי ישראל המובהקים. פרטים היסטוריים רבים נשארו בידינו כתוצאה מהסדר והארגון ששררו בהנהלת פנקסי קהילה זו.

הפרעות בקהילה זו נמשכו יותר מחודש ימים, מה׳ בסיון ועד לח׳ בתמוז. את שני ימי חג השבועות בילו יהודי העיר בסתר אצל מכריהם הגויים. באסרו־חג התנפלו הצלבנים על כל בתי היהודים, שהיו ריקים, שדדו והרסו וכן הרסו את בית הכנסת, הוציאו את ספרי התורה והתעללו בהם. לאחר מכן רדפו אחר יהודי העיר שנמלטו או הסתתרו ומצאו אותם בכפר „נושא״. רבים מהם קפצו לריין ומסרו נפשם על קדוש ה׳. גם בבון נמצאו ונהרגו. בג׳ בתמוז נהרגו קדושי העיירה אילאנא, ביניהם כשלש מאות פליטים מקלן. בד׳ בתמוז נהרגו קדושי זנטש, למחרתו — קדושי מירזא; מכל שבע העיירות בהן התפזרו יהודי קלן, ניצלו רק אלה שנמלטו לקרפנא.

לאחר קלן עברו הפורעים לקהילות אשכנז הגדולות האחרות: טריברש, מיץ, רגנסבורג; משם הוקדמו מזרחה והגיעו לעיר ואם פראג — שם הפכו רבים לאנוסים; משם התקדמו להונגריא, וגם שם שדדו ורצחו, אך הפעם לא רק יהודים אלא גם גויים.

במשך 50 שנה שלאחר מכן שקטה הארץ, וכנראה פרעות רציניות לא היו, כי אין לנו שום תעודות או פיוטים על תקופה זו.

מתקופת הגזירות הנ״ל נשארו לנו קינות, סליחות ופיוטים רבים. ביניהם — הקינה הידועה מסדר הקינות בתשעה באב „מי יתן ראשי מים״ — מאת הפיטן והגדול בתורה ובקבלה, הרבי קלונימוס ב״ר יהודה, אבי רבי אלעזר בעל „הרוקח״; קינה אחרת מסדר הקינות — „אבל אעורר״, מאת ר׳ מנחם ב״ר מכיר, בן אחיו של רבנו גרשום מאוה״ג. (ראה הכרך הקודם).

ג. ממלכת ירושלים הצלבנית וזכויות היהודים בה

ההסכם על ירושלים צלבנית — המדינות הצלבניות האחרות — המשטר הצלבני בא״י — הגזירות נגד היהודים והמוסלימים בא״י — הקשר בין יהודי א״י לבין יהודי המערב — יחס המוסלימים לשלטון הנוצרי — חברות הנזירים ופעולותיהן — עלית המוסלימים וכבוש אדסה.

מארבע המדינות הצלבניות שהוקמו בסוריא ובא״י היתה ממלכת ירושלים הממלכה המרכזית, כי הרי סוף־סוף זו היתה המטרה המרכזית של הצלבנים.

עצם העובדה, שבירושלים הוקמה ממלכה היתה נתונה במחלוקת בין המנהיגים הדתיים של הכנסיה במערב לבין המנהיגים הצבאיים החילוניים של גדודי הצלבנים. לפי התכנית המקורית היתה צריכה ירושלים, לאחר כבושה, ליהפך לרכוש הכנסיה והשליט העליון שלה הוא ממילא האפיפיור. מאידך, מנהיגי הלוחמים הצלבנים, ובראשם גוטפריד, לא רצו לוותר על התואר הקשור בשלטון על ירושלים. כדי לא לעורר בעיות ביניים, הגיעו שני הצדדים לידי הסכם פשרה, לפיו עצם ירושלים היתה לרכוש הכנסיה, וגוטפריד הפך להיות מושל ירושלים אך לא בתואר מלך אלא בתואר „מגן הקבר הקדוש״. אולם ידוע היה לכל כי אין זה אלא הסכם זמני ובבוא היום עוד תיהפך בעיה זו לאבן נגף ביחסים שבין הכנסיה ונציגיה לבין השלטון החילוני. עובדה היא, שלאחר מות גוטפריד הוזמן אחיו בלדוין, שליט אדסה, לשבת על מקומו והוא כבר לקח לעצמו את התואר „מלך ירושלים״ ושלטונו עבר לזרעו.

שלש המדינות הצלבניות האחרות היו: אדסה, אנטיוכיא וטריפוליס, שלשתן נסיכויות עצמאיות. חשיבותן היתה הרבה פחות מחשיבות ממלכת ירושלים, גם בגלל גדלן וגם בגלל שמן ופרסומן בעולם הנוצרי המערבי, אשר ראה בעיקר בשם „ירושלים״ הנוצרית, את עיקר התגשמות המטרות הנוצריות. מהיום והלאה אם כן, היה גורל ירושלים קשור בגורל כל ההתפתחות של התנועה והכת הנוצרית במאות השנים הבאות. „ירושלים״ — היתה המלה היחידה אשר מסוגלת היתה שוב לעורר את התנועה הנוצרית מתרדמתה ומשאננותה. ואכן היתה ירושלים הסבה למסע הצלב השני, כפי שנראה להלן.

מבחינת השטח שתפסה ממלכת ירושלים, היא היתה גדולה בדומה למדינת

יהודה בימי המלכים החשמונאים. גבולה הדרומי לא היה קבוע בגלל המלחמות הקטנות הרבות בדרום עם המוסלימים, אשר מדי פעם בפעם היו פושטים על אזורי הדרום וכובשים שם שטחים, שלאחר מכן נכבשו בחזרה ע״י הצלבנים. אך בכל זאת אפשר לציין את הגבול הדרומי מדרום לעזה שבמערב ועד לדרום מים המלח במזרח. במערב נמשך הגבול מדרום לעזה ועד צפונה לצידון (עד בירות). גם הגבול המזרחי לא היה קבוע. אך בדרך כלל עבר הגבול המזרחי ממזרחה לירדן ועד לרבת עמון הגיע.

המשטר הרשמי, כאמור, היתה הממלכה, אך צורת השלטון היתה פיאודאלית. המדינה היתה מחולקת לארבעה אזורים, שהם: הגליל, יפו—אשקלון, צידון וקרק (מדרום לים המלח). בכל אחד מהאזורים האלה שלט פיאודל עליון שהיו לו פיאודלים נמוכים יותר משועבדים אליו. בידי אלה היתה זכות ההתנחלות וזכות השיפוט. דבר זה גרם לכך, שממלכת ירושלים הפכה להיות הדוגמה הקלאסית של מדינה פיאודלית, כאשר אמנם המלך הוא השליט העליון, אך למעשה הוא מוגבל, מכיון שזכות השפוט וההחלטות נתונה למעשה בידי בעלי האחוזות הגדולים, שבדעתם יש למלך להתחשב תמיד, אחרת הם אינם נותנים לו למלוך.

כמובן, שעיקר הסבל היה נחלת האוכלוסיא המקומית, הן מבחינה דתית והן מבחינה פוליטית וכלכלית. לאחר שעברו השנים הראשונות של התבססות שלטון הצלבנים, התחילו להסדיר את זכויות התושבים המקומיים: היהודים, המוסלימים והנוצרים. יחס הצלבנים אל היהודים בא״י היה בהתחלה יחס קשה מאד, כי נוסף לשנאה ההיסטורית אל היהודים, נתגלה כי יהודי א״י נלחמו יחד עם המוסלימים נגד הנוצרים הכובשים. משום כך הכבידו הצלבנים ידם על היהודים. יהודים רבים נהרגו וחלק גדול מהם נמכר לעבדים. רבים היו היהודים אשר גורשו מהמדינה. אלה לרוב נמלטו למצרים. בחמש ערים נאסרה ישיבת היהודים לגמרי: בירושלים, בבית לחם, ביפו, בלוד וביזרעאל. לרוב — בגלל סבות נוצריות־דתיות. אולם גם כאן נתגלה מה שנתגלה במקומות רבים אחרים בהיסטוריא — שבה במדה שהשליטים זקוקים יותר ליהודים — נעשה מצבם נוח וטוב יותר, אף אם המדובר בשונאים אכזריים כמו הצלבנים. לכן גם בערים הנ״ל ישבו יהודים בעלי מקצועות מיוחדים חיוניים, (כגון: בורסקאות, צביעה ועוד) ברשיון מיוחד מהשלטונות.

רוב בתי הכנסת היהודיים בערים השונות נהרסו או נהפכו לכנסיות נוצריות (ר״ל). ברוב אזורי הארץ הוקמו מנזרים נוצריים וכנסיות חדשות. אך בכל זאת המשיך הישוב היהודי להתקיים, בעיקר בגליל, ובמקומות אחדים אף שופר המצב. בערי חוף אחדות, בצור, בעכו ובאשקלון אף הוקמו קהילות חדשות. יותר מזה.

כתוצאה מהקשר של הצלבנים עם ארצותיהם המקוריות במערב אירופה — במיוחד עם צרפת, איטליא וגרמניא — נתהדקו הקשרים גם בין יהודי ארצות אלו לבין יהודי א״י, והיות ויהודי המערב היו נתונים לגזרות קשות, חדשים לבקרים, (ראה הפרק הקודם והפרקים הבאים) הרי רבים מהם העדיפו לברוח מן המערב ולעלות לא״י, במחשבה: אם למות על קדוש ה׳, יש לנסות לעשות זאת בא״י. וכך נתחזק הישוב היהודי בארץ בתקופה ההיא.

המוסלימים, כמובן, לא השלימו עם שלטון הצלבנים אף לרגע אחד, וכל תקוותם היתה מיוסדת על המחשבה ששלטון זה הוא בן חלוף ושוב יקום שלטון מוסלימי. משום כך היה מצב המוסלימים יותר קשה ממצב היהודים, גם בהרגשותיהם וסבלם וגם ביחס השליטים הנוצרים אליהם. הצלבנים לא חששו ממרד יהודים ותפיסת השלטון על ידם, אך חששו בהחלט ממרד מוסלימים או ממלחמה מוסלימית היצונית אשר תביא להתפוררות ממלכתם, כפי שזה באמת קרה. בפני השליטים הנוצרים הזרים עמדה הברירה: לרכוש את אהדת המוסלימים, היסוד של האוכלוסיא המקומית, לקרב אותם אליהם, לתת להם הנחות בחייהם הדתיים והכלכליים וע״י כך להשיג את אמונם ובזה לחזק השלטונם או להיפך — לרדוף ולדכא אותם, להטיל עליהם שלטון של כפיה, להרחיקם וע״י זה להחזיק בשלטון ביד חזקה, כשרוב האוכלוסיא המקומית אינה משתפת פעולה עמם ומקווה למפלתם. למזלם הרע נקטו הצלבנים בדרך השניה ובזה למעשה נהפכו לזרים — מראשית שלטונם ועד סופם — ומפלתם היתה רק שאלה של זמן. ואם המוסלימים בכ״ז לא הצליחו לפורר הממלכה במשך קרוב ל־90 שנה, הרי זה משום שלא היו מאוחדים והשנאה והפירוד הפנימיים החלישו את כוחם. ברגע שקמו להם מנהיגים מוכשרים הצליחו לפורר את המדינות הנוצריות ולגרשם מאזור זה של העולם.

הנוצרים ניסו לשנות המצב כל הזמן ע״י הבאת אוכלוסיא נוצרית רבה מארצות המערב. לרוב באו הרפתקנים או צלינים. הראשונים באו לנסות מזלם ואם נתקלו בקצת קשיים — חזרו בהם. האחרונים באו להשתחוות על „הקבר הקדוש" ובזה סיימו תפקידם. הצד השווה — שאלה ואלה לא היו המונים יציבים, שאפשר לבסס עליהם שלטון. עולים אלה גם לא ניסו להתקרב אל האוכלוסיא המקומית ושנאה גלויה היתה קיימת ביניהם, כשהעולים מראים להם גם סמני עליונות. יותר מזה, גם הנוצרים העתיקים בא״י לא רכשו חבה יתרה לצלבנים, הכובשים הנוצרים. ראשית כל, היו אלה נוצרים מזרחיים שמנהגים שונים הפרידו ביניהם לבין הצלבנים שהיו מערביים. שנית, במשך מאות בשנים חיו כאן בצוותא עם הערבים המוסלימים, בשפה אחת (ערבית), בצורת לבוש אחת, ברמה תרבותית אחת, בתנאים כלכליים

אחידים, ולכן היו נוצרים אלה הרבה יותר קרובים בחייהם ובמנהגיהם למוסלימים וממילא גם בלבם ובתקוותיהם, מאשר אל הנוצרים המערביים וראו גם הם בהם כובשים זרים.

היסודות העקריים שעליהם נשען שלטון הצלבנים בא״י היו חברות הנזירים השונות, אשר להן היתה בהתחלה רק מטרה אחת: לקדש חייהם לישוב א״י. בעיקר היו ידועות שתי חברות נזירים: „הוספיטלירים״ (ממלת „הוספיטל״ = בית חולים) וה„טמפלירים״ (ממלת „טמפלום״ = בית־מקדש). הראשונים עסקו בעיקר בענינים סוציאליים: הקמת בתי־חולים וטפול בחולים, הקמת מוסדות צדקה לעניים וכדומה. האחרונים עסקו בעיקר בעניני בטחון בדרכים, הגנת המסחר וכו׳... חברה זו עברה מהר לידי מושחתים ורבים מהם היו ידועים כמנצלים, רמאים רודפי בצע ואחרים.

אין כל ספק, שמבחינה כלכלית היתה תקופת ממלכת הצלבנים לברכה לעמי המזרח, כי נתקשרו קשרים כלכליים הדוקים ביניהם לבין הערים האיטלקיות במערב ומקומות אחרים. קשרים אלה התבטאו בהסכמי מכס, החלפת סחורות, פיתוח המסחר הימי וכו׳...

אך לא לעולם חוסן. הלחץ המוסלימי שהקיף את הארצות הנוצריות הללו הוציא פריו וכבר ב־1144 כבש השליט המוסלימי בעיר מוצול שבעיראק עמאדד־דין־זנגי, את נסיכות אדסה הנוצרית והחריב אותה. היתה זאת אות אזעקה לעולם הנוצרי שהביאה בעקבותיה את מסע הצלב השני.

ד. מסע הצלב השני וגורל היהודים בו. — עלילת הדם ה־1

הסיבות למסע ה־2 — בעל „צמח דוד" על מסע זה — סכסוכים פנימיים בנצרות — הגזירות והפרעות בצרפת — „ספר זכירה" לר׳ אפרים מבונא — עלית נור אד־דין ואיומו על ממלכות הצלבנים — עלילות הדם בבלויעש ובבוברט — צלאח־א־דין.

ב־7—1146, כשנודעה מפלת נסיכות אדסה הנוצרית בסוריא במערב, החלה התעוררות מחודשת להצלת „הארץ הקדושה" מידי הכופרים. היוזמים למסע־צלב זה היו האפיפיור אבגינוס ה־3, לואי ה־7 מלך צרפת וקונראד ה־3, קיסר גרמניא.

התלהבות גדולה למסע זה אצל ההמונים הנוצריים לא היתה במיוחד. סוף המסע הזה מוכיח על תחלתו, שאכן צדקו אלה, אשר לא התלהבו כל־כך.

הסבל של היהודים במסע צלב זה לא היה רק גופני אלא גם כלכלי. כי בגלל חוסר מתנדבים למסע הכריז האפיפיור, כי כל המתנדב יפוטר מתשלום רבית לבעלי־חוב שלו. המלווים בעיקר היו יהודים, ולכן היתה זאת בעיקר הכרזה נגד היהודים. כשזה לא עזר הוכרז על ביטול חוב לגמרי.

רבי דוד גאנז (נולד בשנת ש"א, 1541 ונפטר בשנת שע"ג 1613) בעל ספר „צמח דוד" כותב על מסע הצלב השני: „בשנת תתק"ו, אלף קמ"ו לנוצרים, נוסדו יחד קיסר קונראדוס, מלכי ספרד, צרפת, פורטוגאל ואנגאלטירה, איטליא ורוב דוכסי אירופ"י, לעלות על הישמעאלים ולהרחיב את מלכות הנוצרים אשר בירושלים, וישימו צלב אדום על בגדיהם לאות ויאספו עמים רבים כארבה לרוב... והיתה השנה ההיא עת צרה ליהודים, עד שכל היהודים אשר באשכנז ברחו למו: מהם נמלטו בערי המבצר, מהם נתחבאו בנקרת הצורים ורבים נהרגו על קידוש השם יתברך. ונמשך זמן גזירת וצרת היהודים כמו שנה תמימה, עד שאנשי הצבא עלו מן הארץ. ואז בחמלת ה׳ עליהם נצולו וישובו הנמלטים לביתם. והנוצרים העולים דרך ירושלים מצאום בדרך, צרות רבות ורעות כי עמנואל, קיסר קונסטנטינא (הכוונה לביזנץ) פשע והפר את בריתו אתם ונוסף גם הוא על שונאיהם, באופן שלא נשארו מכל עם הנוצרים העולים אפילו חלק המעשר, והתשעה חלקים כולים נהרגו ונשחטו ורבים מהם מתו ברעב ובצמא".

מהקטע הנ״ל עולים בפנינו פרטים היסטוריים חשובים על מסע הצלב השני בכלל ועל גורל היהודים בפרט. מסתבר, שהפעם האחדות הנוצרית המערבית היתה יותר כוללת מאשר במסע הראשון, אך הפעם התנגד להם בגלוי הקיסר הביזנטי עמנואל, אשר למרות היותו נוצרי הספיק כנראה לעמוד על טיב הצלבנים ועל מטרותיהם האמיתיות ולא נתן להם שום עזרה ואף התנגד להם. הדבר הזה גרם למפלת המסע הזה, עוד בטרם הגיעם לא״י. רוב חיל הצלבנים הושמד עוד באסיא הקטנה ע״י הסלג׳וקים ואילו מיעוטו הספיק להגיע אמנם לסוריא, אך ללא כל תועלת.

גורל היהודים במסע צלב זה לא היה שונה בהרבה ממסע הצלב הראשון, אלא שהפעם נפגעו בעיקר קהילות צרפת שבתקופת המסע ה־1 לא נפגעו, כי עיקר ההסתה התנהלה על אדמת צרפת. התוצאות של הרדיפות במסע זה היו קצת יותר קלות כפי שהודגש בקטע הנ״ל. אמנם גם הפעם נהרגו רבים על קידוש ה׳ אך אלה שנמלטו והסתתרו יכלו לחזור לבתיהם בעבור זעם. בין המנהיגים הנוצריים שבצרפת היה כומר מפורסם בשם ברנארד מקלירבו אשר הגן על גופם של היהודים בהדגישו כי רק הרבית להם והחובות הם הפקר. קריאתו זו עזרה הרבה למצב היהודים. הוא אף יצא בגלוי ובתקיפות נגד כל הסתה שהשמעה אי־פה, אי שם, שמטרתה היתה להסית את המתנדבים לפגוע מקודם ביהודי המקום, במערב, ורק לאחר מכן לצאת ל„מלחמת קודש״ למזרח.

בין הסובלים והנפגעים ממסע צלב זה אנו מוצאים את גדולי בעלי התוספות הראשונים, ובראשם הרבנו תם, (עליו בפרק ט׳) אשר ביום ב׳ דשבועות הותקף בית מדרשו, נשדד ביתו, חיללו את ספרי התורה שלו, נסחב לשדה פתוח ושם פצעוהו (תתק״ז 1147). כן אנו מוצאים בין הנפגעים את הראב״ן (ר׳ אליעזר ב״ר נתן) ממגנצא; את רבנו יואל הלוי מבון, חתנו של הראב״ן ואחרים.

פרטים רבים וחשובים על הגזירות בתקופת המסע הזה, השני, וכן על הגזירות שהיו לאחר מכן משנת תתקל״א—תתקנ״ו (1171—1196) השאיר לנו הגדול בתורה והפיטן רבי אפרים מבונא, אשר כתב „ספר זכירה״ על התקופות הנ״ל. ספר זה מהוה המקור החשוב ביותר לתקופה זו ובו גם הפרטים הנ״ל על ההתקפה נגד הרבנו תם. לאחר מכן מספר לנו הספר, שהאנוסים של כל הקהילות „חזרו למוטב באותה שנה תתק״ז עצמה. השיבה ליהדות נעשתה ממש בדרך הנס. „ברוך נותן עצמה אשר הזמין להם (לאנוסים) כומר אחד, שהיה לוקחם ומוליכם אל ארץ צרפת או אל מקום אחר לחזור לתורתם ולעמוד שם, עד שישכח טנופם. ולא היה לוקח על זה לא כסף ולא זהב, ברוך עושה נסים, לכל בו חוסים ואליו נגשים״.

בחמשה עשר באב של אותה שנה (תתק״ז 1147) כבר חזרו כל בני הקהילות לבתיהם.

בינתיים מת המושל גנזי ובנו נור־אד־דין ירש את שלטונו. הוא כבר שלט על שטחים יותר נרחבים מאביו ומרכז ממלכתו היה בדמשק. מכאן האיום על ממלכת ירושלים הצלבנית היה הרבה יותר רציני ומסוכן. ימי הממלכה הנוצרית באזור זה של העולם היו ספורים, נור אד־דין הרחיב את שלטונו גם על מצרים ומנה שם כנציגו את אחד ממפקדיו הצבאיים המוכשרים, הכורדי צלאח אד־דין, שעתיד להיות מקימה של האימפריא הערבית המחודשת, וגבורם הלאומי הגדול והידוע ביותר של הערבים עד היום הזה. ב־1174 מת נור אד־דין וצאלח אד־דין נעשה השליט העליון ברוב מדינות ערב; בעיראק, בסוריא, במצרים ובסביבותיהן, כשבירת האימפריא המחודשת משמשת דמשק.

הידיעות הנוראות על מצב הנוצרים במזרח עוררו גל של גזירות מחודשות נגד היהודים. אמנם למסע צלב השלישי הגענו רק ב־1189, לאחר כבוש ירושלים ע״י צלאח אד־דין, אך בינתיים גברו הגזירות והרדיפות המקומיות בצרפת ובאשכנז, כשבמרכזן עומדת זו הפעם הראשונה בהיסטוריא של עמנו — עלילת הדם.

הגורם היסודי לעלילת הדם היה המצב המתוח בו היו נמצאים הנוצרים כתוצאה ממצבם הקשה במזרח. באיזה דבר שהוא הרי מוכרחים היו לנקום נקמתם, ומה היה יותר קל, מאשר לעשות זאת ביהודים. המנהיגים הנוצריים — הדתיים והחילוניים — היו צריכים להפנות תשומת לב ההמונים מכשלונותיהם הצבאיים, והם יכלו לעשות זאת רק ע״י הסתתם נגד היהודים. סבה אחרת היתה הצורך להצדיק את מעשי האכזריות של הנוצרים, ולשם כל הדברים האלה המציאו את עלילת הדם.

ומתוך „ספר הזכירה״ לר׳ אפרים מבונא מתברר: שההתחלה היתה בעירה בלוייעש, בה גרו כ־40 יהודים. והנה ערב אחד ירד רכב יהודי לשפת הנהר להשקות סוסו ופגש שם משרת גוי אשר גם הוא השקה שם סוסו. והיהודי החזיק מתחת לסרבלו עור לבן אשר נשמט מידו. כשהמשרת ראה את הלובן בחושך נבהל ורץ אל אדוניו ואמר: „ראית פלוני יהודי משליך לנהר גוי קטן שהיהודים הרגוהו. אני ברחתי משם כי פחדתי שמא יהרגו גם אותי״. אדונו, שהיה שונא אשה יהודיה חשובה אחת בעיר החליט לנצל הזדמנות זו כדי להנקם בה, רץ אל השלטון ומסר על דברי משרתו. המושל, טיבלט, אסר את כל יהודי בלוייעש עד המשפט. כומר אחד נתן לו עצה להזמין את המשרת ולנסותו במעין כישוף — היעמדו דבריו — אם לא? לאחר שהוברר שהמשרת „אינו משקר״, הוציאו כל היהודים לשרפה. ביניהם היו שני כהני־צדק חשובים, תלמידי הרשב״ם והרבנו תם, אשר יחד עם עוד שלשים קדושים

נשרפו על קידוש ה׳. זה היה בכ׳ בסיון ד׳ אלפים תתקל״א (1171) והרבנו תם קבע יום זה כיום צום לדורות. „וגדול יהיה הצום הזה מצום גדלי׳ בן אחיקם, כי יום כפורים הוא״, כך כתב רבנו תם.

עלילת דם שניה ארעה בשנת ד׳ תתק״ם (1180). ספינה ובה יהודים נסעה מקלן כשאחריה ספינה אחרת מלאה גויים. והנה מצאו הגויים נערה נכרית הרוגה על שפת הים. מיד צעקו לאחר היהודים: „מדוע הרגתם את הנכרית ?״. זה היה סמוך לעיר בוברט. מיד פשטה השמועה בעיר זו, ותפסו את כל היהודים נוסעי הספינה וזרקו אותם חיים לריין. אמנם לפני כן הציעו להם להתנצר, אך היהודים כמובן התנגדו ולכן נהרגו. על סמך העלילה הזאת סחטו כספים רבים מהקהילות שבסביבה. בסחיטה זו השתתפו גם המלך וגם ההגמון. את רוב הכסף נתנו יהודי בון.

כשראו שליטי האזור, שהסחיטה ע״ח עלילות הדם מהווה הכנסה בלתי מבוטלת בתקציבם, ולדעה זו היו שותפים גם ההגמונים, שהיו לרוב רודפי בצע, החליטו לחדש עלילות לעתים תכופות יותר. וכך אנו עדים להרעת מצבם הפוליטי של יהודי צרפת שהגיע לקשה ביותר בתקופת פיליפ—אוגוסט (ד׳ תתק״ם—תתקפ״ג 1180—1223).

ה. נפילתה הראשונה של ממלכת ירושלים הצלבנית – מסע הצלב השלישי – גורל היהודים בו

ההסכם בין צלאח אד־דין והצלבנים — מסעות ר׳ בנימין מטודילה — חשיבותו ההיסטורית של ספר מסעותיו — מסעות ר׳ פתחיה מרגנשבורג — הישוב היהודי בא״י ובתפוצות — הסיבות למסע ה־3.

לאחר שצלאח־א־דין הקים את האימפריא החדשה, הוא כרת ברית שלום עם הצלבנים. הוא עשה זאת ולא המשיך בינתיים בכבושיו, משום שרצה מקודם לבסס שלטונו ולחזקו מבפנים, כדי לאגור כוח מספיק להתקפה לאחר מכן. אולם שלום זה הופר ע״י אחד משרי הצלבנים אשר התנפל על שיירה ערבית ועשה בה שמות. התנפלות זו עוררה את צלאח־א־דין לפעולה מידית. הוא החליט לחסל סופית את שלטון הנוצרים במזרח. בשנת 1187 התקיף את הנוצרים ממערב לטבריא, ע״י קרני־חטין, נחל נצחון מזהיר והצליח במבצע זה לדחוק את הנוצרים לרצועת החוף. התוצאות של קרב זה היו איומות לגבי הנוצרים. זה אחר זה נפלו לידי הערבים הערים הגדולות שבא״י וסוריא המערבית (לבנון של היום): עכו, חיפה, בירות, צידון, שכם, יפו ואחרות, ולבסוף גם ירושלים. זו האחרונה נכנעה לאולטימטום ערבי, תושביה הנוצרים שלמו לצלאח־א־דין כופר נפש ויצאו בשלום מן העיר.

תולדות היהודים בא״י בין מסע הצלב השני לבין המסע השלישי, בתקופה בה נתרחשו העלילות והגזירות בצרפת ובאשכנז, מתוארות יפה ע״י שני הנוסעים — התיירים הגדולים שבקרו ברוב הקהילות הקיימות — האחד בעיקר בקהילות הים התיכון עד שהגיע לא״י, והשני בקהילות אירופא בדרכו לא״י — האחד ספרדי, רבי בנימין מטודלה — והשני אשכנזי, רבי פתחיה מרגנסבורג.

ר׳ בנימין מטודלה, הוא התייר־נוסע הראשון בימי הביניים אשר הגיע מאירופא המערבית לא״י ולארצות המזרח האחרות עד לפרס. הוא ערך ספר על מסעותיו הרבים ובו תיאור נאמן ומדויק על מצב הקהילות בהן ביקר, מבחינה רוחנית, כלכלית ופוליטית. התקופה המתוארת בספרו היא בערך כעשר שנים תתקכ״ד—תתקל״ד (1164—1174). ר׳ בנימין עבר בדרכו לא״י בקהילות פרובנס,

איטליא, יון וסוריא. בא״י שהה זמן רב ומשם המשיך דרך סוריא המזרחית לפרס ולמצרים.

חשיבותו ההיסטורית של ספר המסעות של ר׳ בנימין מטודילה היא מרובעת:

א. בנוגע לקהילות שהיו קיימות באותו זמן בא״י. הוא מזכיר בספרו שמות של קהילות אשר לא היו ידועות בכלל. בסך הכל מנה אז הישוב היהודי בא״י כחמשת אלפים נפש. למרות כל הצרות והדיכויים של הצלבנים היה בישוב היהודי בא״י כוח מושך לגבי יהודי הגולה, ואף מן המקומות הנוחים (ראה להלן עליית ר׳ יהודה הלוי לא״י שחלה בערך בשנת ד׳ תתק״ה 1145, ועלית משפחת הרמב״ם שחלה עם ראשית נסיעותיו של ר׳ בנימין בשנת תתקכ״ד 1164).

ב. בנוגע לקהילות היהודים בתפוצות הגולה של אז. הוא קורא בשם כל קהילה וקהילה שבקר בה; מציין שם חכמיה (גם בענין זה הוא מקורי, כי נוסף לגדולי ישראל שהוא מזכיר ואשר הם ידועים גם ממקורות אחרים, הוא מביא גם שמות של גדולי ישראל שאינם ידועים לנו ממקורות אחרים); מתאר את פרנסת הקהילה — בעיקר חיי המסחר בה (מכאן באו חוקרים אחדים לידי מסקנה שכנראה היה רבי בנימין סוחר ובדרך זו היה חלוץ פתוח המסחר היהודי במזרח); מוסר פרטים חשובים על מספר בעלי־בתים שבקהילה, על המרחקים שבין קהילה לקהילה, על הזמן הדרוש להליכה או למסע ביניהן.

ג. הספר הוא פתח לנסיעת אחרים אחריו. הוא מהווה מעין תדריך חשוב לאלה שרצו לנסוע ובעיקר לאלה שרצו לחפש לעצמם מקומות מקלט חדשים נוכח הגזירות הרבות שהתרחשו במערב — גם בספרד וגם באשכנז — ונוכח שלטון הצלבנים בא״י. ע״י הפרטים החשובים שנמסרו ע״י ר׳ בנימין יכול היה כל אחד ללמוד את המקום הנוח ביותר להתישבות חדשה, המתאימה לו מבחינה רוחנית־כלכלית וכד׳.

ד. גם פרטים רבים הנוגעים להיסטוריא כללית של התקופה ההיא אנו מוצאים ברשימות מסעותיו. התקופה ההיא רבת מאורעות במזרח: עלית הצלבנים, ירידת הערבים, נצחונות הסלג׳וקים ועוד ופרטים רבים על כל המאורעות האלה אין אנו מוצאים או אינם נאמנים אלינו, כמו הפרטים הנמסרים בספר המסעות של ר׳ בנימין.

הנוסע הגדול השני, רבי פתחיה מרגנסבורג, נסע דרך הצפון לא״י; דרך פראג, פולין, אוקראינה, רוסיא, אסיה הקטנה, בבל עד לא״י. תקופת מסעותיו היתה כנראה ב־5 השנים שבין תתקל״ז—תתקמ״ב (1177—1182). אמנם הפרטים הנמסרים על־ידו בספר מסעותיו „הסבוב״ אינם כל־כך רבים כמו בספר מסעות של ר׳ בנימין,

אך בכ״ז יש לומר שהוא משלים במידה רבה את תאורי ר׳ בנימין: א) משום שביקר בקהילות מרכז ומזרח אירופה אשר ר׳ בנימין לא ביקר בהן, והפרטים עליהן נמסרו בדיוק ואין לנו שום מקור אחר עליהן. ב) משום התאור הנרחב של המקומות הקדושים בא״י עליהם שם ר׳ פתחיה את הדגש בספרו.

יש לציין שלפחות שתי מטרות השובות משותפות היו לשני הנוסעים גם יחד: א) גילוי ותאור מצב הקהילות הבלתי ידועות באותו זמן ליהודי המערב — האשכנזי והספרדי — גם יחד. ב) חפוש אחר מקומות קליטה חדשים ליהודי המערב הנאנקים תחת עול השעבוד הנוצרי (באשכנז ובצרפת) והמוסלימי (בספרד ובצפון אפריקה).

כבר כתבתי, כי בתקופה זו היו בא״י כ־5.000 נפש. הקהילה הגדולה ביותר היתה ברמלה — כ־300 משפחות. קהילות גדולות אחרות היו בעכו, באשקלון ובקיסריה, כ־200 משפחות בכ״א. קהילות יותר קטנות (כ־50 משפחות) היו בטבריה ובעלמא שבגליל העליון. לידה היתה קהילת גוש־חלב עם 20 משפחות. היה זה הישוב הקטן ביותר בתולדות הישוב היהודי בא״י. בכל יתר המקומות כמעט ולא היו יהודים, בס״ה קצת יותר מ־1000 משפחות.

לעומת זה ישבו בסוריא ובמדינות אחרות שמסביב לא״י משפחות פליטים רבות מא״י, כגון בדמשק, בה נתרכזו יותר משלשת אלפים משפחות פליטים מא״י.

כששמעו בני הגולה בדמשק ובמקומות אחרים על כבוש ירושלים בידי צלאח א־דין התעוררו לעליה ולשיבת ציון. צלאח־א־דין נתן רשות ליהודים לחדש את פני הקהילה. היהודים באמת עשו זאת ובשנת תתק״נ (1190) חודשה קהילת ירושלים.

מתוך רשימות אחרות של ר׳ בנימין ור׳ פתחיה מסתבר, שהגולה הגדולה ביותר באותו זמן המשיכה להיות גולת בבל, שמנתה כ־20 אלף משפחות, וזה נוסף לערים רבות וביניהן גדולות — כבגדאד, בצרה, שושן ומוצול — אשר מספר המשפחות בהן לא נמנו. לאחר מכן באים יהודי מצרים, שמנו אז קרוב ל־14 אלף משפחות, מהן מחציתן בקאהיר; בסוריא הגדולה — במזרחה ובמערבה — כ־11 אלף משפחות; באימפריא הביזנטינית, שכללה אז את יון, קושטא וסביבותיה, ואת האיים המזרחיים (של הים האגאי) וביזנץ גרו למעלה מ־1000 משפחות, ואילו באיטליא ובסיציליא קרוב ל־5 אלף משפחות. אין לנו פרטים על יהודי ערב ותימן, ספרד וצפון אפריקה, אירופה המערבית — צרפת, אנגליא, גרמניא — המרכזית והמזרחית.

הידיעות על נפילת ירושלים בידי המוסלימים גרמו לזעזועים קשים באירופה הנוצרית — במיוחד המערבית; בבריטניא, בצרפת ובגרמניא. שנתיים לאחר הכבוש, בשנת 1189, יצא המסע ה־3 בעקבות קריאת הכנסיה. השלישיה הגדולה של שליטי המערב: פרידריך „בארברוסה״ — קיסר גרמניא, ריצ׳ארד „לב־הארי״ — מלך

אנגליא ופיליפ ה־2 — מלך צרפת, נענו מיד לקריאה ויצאו בראש צבאותיהם למזרח. למרות שהפעם היו צבאות הנוצרים חזקים ומאורגנים הרבה יותר מאשר בפעמים הקודמות, לא השיג גם מסע זה את מטרותיו. מסע זה השיג רק את כבוש עכו (וגם זה לאחר שנתיים של מצור והרעבת החיל המוסלמי שבמבצר) ושלטון על רצועת החוף, כתוצאה ממשא ומתן שהתנהל בין ריצ׳ארד לבין צלאח־א־דין. הסיבות לכשלון המסע היו: א) טביעת הקיסר פרידריך בנהר עוד בטרם הגיעו לסוריא וכתוצאה מזה פיזור הצבא הגרמני החזק. ב) השנאה שבין ריצ׳ארד מלך אנגליא לבין פיליפ מלך צרפת אשר גרמה להשתהות רבה ועכוב בדרך בסיציליא, וע״י זה גם להחמצת הזדמנויות טובות בזמן, ומתן אפשרות לצלאח־א־דין להתכונן למלחמה.

התקוות שנתבדו גרמו לנטישת המסע ע״י מלך צרפת ושובו לארצו עם חילותיו הרבים. כל עול המלחמה הוטל על ריצ׳ארד והצבא האנגלי, שהיה אמנם די חזק, אך לא תמיד פעל לפי שקול הגיוני. לבסוף, נמאסה על שני הצדדים המלחמה. ריצ׳ארד וצלאח־א־דין חתמו על חוזה שלום, לפיו נשארה אמנם ירושלים בידי המוסלימים, אך נפתחה דרך חפשית לצלינים נוצריים לעלות מאירופה לירושלים. לעומת זה רצועת החוף עברה לידי הצלבנים, אשר המשיכו בצורה זו עוד להחזיק בממלכתם המתפוררת בארץ־ישראל.

ב־1193 מת צלאח־א־דין כשהוא משאיר מאחוריו אימפריא ערבית עולה, ממלכה נוצרית מתפוררת ומפנה חשוב בתולדות המזרח.

יחסו אל היהודים היה בכל מקום טוב. הוא אשר קירב אליו את הרמב״ם בקאהיר ועשהו ל„נגיד״ ולרופא חצרו. הוא גם פתח פתח לעליתם המחודשת של יהודים לא״י, שנמשכה גם בימי יורשיו, ואשר הגיעה לשיאה בשנת ד׳ תתקע״א (1211) עם עלית 300 רבני וחכמי צרפת ואנגליטארה (אנגליא) לארץ־ישראל.

פירוט נרחב על תולדות ממלכת ירושלים הצלבנית אפשר למצוא בספר מיוחד שהוצא על נושא זה, ע״י פרופ׳ פראוור.

ו. דברי ימי אנגליא ויהודיה מהכבוש הנורמאני (ד׳ תתכ״ו, 1066) ועד גרוש היהודים (ה׳ אלפים נ׳ 1290)

חלק א׳ — עד המלך ג׳ון ללא ארץ

עלית ויליאם הכובש — שושלת הפלנטגנטים: הנרי ה־2 וריצ׳ארד לב־ארי ופעולותיהם — הפרעות בלונדון וביורק — „אוצר היהודים״ — ג׳ון ללא ארץ — ה„מגנה כרטה״.

הדוכס הנורמני ויליאם „הכובש״ (1066—1087), אשר כבש את אנגליא בשנת 1066 מידי הרולד, בקרב הגדול שע״י הסטינגס, שם קץ לשלטון המלכים האנגלו־סכסיים ששלטו במדינה כ־500 שנה, מאז נדידת העמים. בזה נפתחה תקופה חדשה בארץ זו, תקופת שלטון המלכים הנורמאניים. אמנם אי־פה ושם עוד ניסו שארית האצילים האנגלו־סכסיים למרוד, אך ויליאם השתלט עליהם ביד חזקה והצליח לשבור התנגדותם. הניגודים לא היו פוליטיים בלבד אלא גם תרבותיים. הנורמאנים הכובשים, ככל הנורמאנים בעולם, היו דוברי צרפתית, אך לא כנצחון המדיני, נצחון תרבותי לא היה. העם דובר האנגלית לא נכנע מבחינה תרבותית והמשיך לדבר אנגלית וגם לחיות לפי תרבות אנגלית. להיפך, למרות שבחצר המלכות היתה הצרפתית השפה השלטת, במשך הזמן ויתרו הנורמאנים והתבוללו בשפה ובתרבות האנגלית.

אחת התוצאות החשובות ביותר של דכוי מרידת האצילים היתה חיסול הפיאודליזם, זו צורת שלטון בעלי האחוזות על המוני האכרים. האדמות שהוחרמו ע״י ויליאם הכובש חולקו בין הנורמאנים הכובשים, כשלמעשה השליט האמיתי עליהן הוא המלך בעצמו. ע״י הסדר זה יצר לעצמו המלך באנגליה כוח שדוגמתו לא היתה ביד אף־מלך באירופה.

השושלת של המלכים הנורמאנים נפסקה בשנת 1154, ובמקומה עלתה לשלטון שושלת חדשה בשם ה„פלנטגנטים״ אשר החזיקה ברשת השלטון קרוב ל־250 שנה, עד 1399.

המלך הראשון בשושלת זו היה הנרי ה־2 (1154—1189), אשר היה חצי צרפתי, בן דוכס בצרפת. הוא ירש מאביו את הדוכסות בצרפת והחזיק ברסן השלטון בשני המקומות. דבר זה גרם להחרפת היחסים בין שתי המדינות. אבל הנרי הצליח

להתגבר על המצב, כי הוא היה מלך פקח. גם הוא הבין ששלטון בידי הפיאודלים מחליש את שלטון המלך, ולכן השתדל גם הוא להוציא השלטון מידי בעלי האחוזה. כדי שלא יגידו עליו שהוא מנהל שלטון יחיד, היה תמיד מתייעץ עם הסנט שלו, שהיה מורכב מגדולי הכנסיה והבארונים. הוא עשה רושם כאילו אינו עושה דבר מבלי להתייעץ בהם, אך למעשה את כל נהול עניני המדינה מסר בידי פקידים שהיו נאמנים לו ללא גבול.

חידוש רב הכניס הנרי ה־2 בסדרי המשפט הפלילי באנגליא. הוא הכניס את ה„מושבעים", דהיינו נציגי הצבור, למערכת המשפט. בהתחלה היו ה„מושבעים" רק עדי חקירה, אך במשך הזמן הפכו לשופטים ממש. צורה זו של שפוט פלילי הועברה לאחר מכן למדינות רבות באירופה ומחוצה לה, והיום היא מהווה את יסודות השפוט העקריים במדינות רבות וגדולות, וביניהן גם ארצות הברית.

ב־1189 מת הנרי ה־2 ובמקומו עלה לשלטון בנו, ריצ׳ארד לב־ארי, אשר שלט עשר שנים. כבר ראינו בפרק הקודם, שבשם מלך זה קשור מסע הצלב השלישי. לכן קשורה גם בשמו הרעת מצב יהודי אנגליא. ביום הכתרתו התרכזו בלונדון המונים רבים, אנגלים וצרפתים. גם יהודים רבים באו לברכו, אך המלך אסר עליהם את הכניסה לארמונו. גדולי היהודים ניסו בכל זאת לגשת אליו ולמסור לו שי בשם האוכלוסיה היהודית באנגליא, אך פקידי החצר המלכותית מנעו זאת מהם ואף התחילו להתעלל בהם. היה זה סימן, שמותר לפגוע ביהודים, והתחילו הפרעות. היהודים הוכו ע״י ההמון, בתיהם נשדדו ונהרסו, כשלשים נרצחו ורבים לקחו נפשם. אמנם השרים נסו למנוע הפרעות אבל כאשר הועמדו הפורעים למשפט, לא נידונו אלא על פגיעה ברכוש הנוצרים בלבד, ולא על פגיעה ברכוש ובגוף היהודים. היה זה אות לפרעות נוספות. במיוחד סבלו יהודי קהילת יורק, זו עיר תעשיתית חשובה בצפון מזרח אנגליא. עוד מראשית ימי הביניים היו בה מוסדות נוצריים חשובים, ובמשך הזמן היתה למרכז הפוליטי והצבאי החשוב ביותר באנגליא, בה הוכרז לקיסר, בזמנו, קונסטנטינוס הגדול, הקיסר הביזנטיני הראשון שהפך לקיסר נוצרי. (אז היתה שייכת גם אנגליא לקיסרות הרומית).

בתקופה זו של ריצ׳ארד לב־ארי היתה ביורק קהילה עשירה וחשובה. כתוצאה מפתיחת מסע הצלב ה־3 נערכו פרעות קשות ביהודי העיר, ורובם מתו על קדוש השם (ד׳ תתק״נ 1190). דוקא העושר של בני הקהילה בעיר זו גרם לפרעות הקשות, כי מספר אצילים שהיו בעלי חוב גדולים ליהודים רצו להפטר מחובותיהם ע״י הצתת בתי היהודים, שוד כספם וספריהם. כשותפים לפרעות נתגלו הכמרים אשר בהסיתם את האכרים הוסיפו שמן למדורה. היהודים הסתגרו במבצר וניסו להתגונן,

אולם לאחר תקופת מצור קשה נאלצו להכנע ואז עשו כמעשי מגיני מצדה בשעתו: שחטו משפחותיהם, שרפו רכושם ואח״כ הרגו איש את חברו. האצילים נצחו. שטרות החוב נשרפו.

אך לא רק היהודים הפסידו בפרעות אלו, אלא גם המלך, כי מהיהודים היו הכנסות רבות למלך. כשהפרעות הגיעו לשיאן, היה ריצ׳ארד בצרפת, ובינתיים מלא את מקומו, אחיו, ג׳ון „ללא ארץ״ (כינוי זה בא לו, כי לא קבל חלק בירושה לאחר מות אביו, הנרי ה־2). ריצ׳ארד שלח מיד פקודה לאחיו לנקום את רצח היהודים (וכמובן בעיקר את ההפסד למלך), אולם ג׳ון לא הצליח לגלות הפושעים (או לא רצה). רק מושל המחוז הואשם בחוסר יכולת לנהול המחוז ופוטר. לאחר שריצ׳ארד חזר לאנגליא ב־1194, חדש את חקירת הפרעות, ובעיקר רצה למצוא העקבות של החובות ליהודים, כדי לחייב את האצילים להעביר חובות אלה לאוצרו, אולם ללא הצלחה רבה. כדי למנוע מקרים כאלה בעתיד, ובעיקר כדי למנוע נזק לממשלה בעקבות פרעות, תקן ריצ׳ארד פקודה חדשה, לפיה כל שטרי החוב צריכים להיות כתובים בשלשה העתקים: העתק אחד בידי היהודי המלוה, אחד שמור בקופה החתומה ע״י ועדה שהורכבה לשם כך וחתומה גם היא על השטרות. ועדה זו היתה מורכבת משני דיינים יהודים, שני שופטים נוצריים, שני סופרים ממשלתיים ושני מזכירים נוצריים. ההעתק השלישי היה בידי שני המזכירים הנוצריים. כשהלוה, בדרך כלל האציל, רצה לשלם חוב, היה צריך להופיע בפני הועדה הנ״ל ולשלם. מצד אחד היו בתקנות אלו משום הגנת היהודים, כי לא יהיה עוד כדאי לרצחם בגלל החובות, אך מאידך ע״י התקנות התחיל פקוח חמור על רכוש היהודים מצד המלך, שמסר למעשה את היהודים בידי המלך. המלך היה נאלץ ליצור בשביל כל הסדור החדש הזה משרד מיוחד אשר נקרא בשם „אוצר היהודים״.

מ־1199 עד 1216 שלט באנגליא ג׳ון כמלך ממש. הוא לא היה כשרוני כאחיו וכאביו ומשום כך היו לו צרות רבות בשלטון. במיוחד היו לו קשיים עם הבארונים בארצו אשר מרדו נגדו והצליחו להשתלט על לונדון (1215). במאבקו זה עם הבארונים זקוק היה ג׳ון לכסף רב, והוא ידע שהמקור העקרי להשגת הכספים הם יהודי ארצו. משום כך לא בחל בשום אמצעים נגדם, כדי להשיג מטרתו. ראשית כל נקט באמצעי הישן, להצר צעדי היהודים, כדי שיוכל לאחר מכן להעניק להם זכויות מסוימות תמורת תשלום גבוה. מאידך השתמש ביהודים כשוט במו״מ שלו עם הבארונים המתנגדים לו. הוא הבטיח להם בטול חובותיהם כלפי היהודים, והיו אלו חובות קשות וכבדות, כדי שיניחו לו במרדם. כן נתן להם נחלאות רבות שהיו שייכות מקודם ליהודים. ככל שהרבה ג׳ון במפלותיו — כן גברה הסחיטה שלו מצד

היהודים, והדברים הגיעו לידי כך, שלאחר מפלתו בקרב בובין, בשנת 1214, דרש מהיהודים סכום כה גדול, שלא יכלו לעמוד בו. כאן נתגלתה אכזריותו הנוראה: הוא אסר את כל נכבדי היהודים באנגליא, ענה אותם ענויים קשים ביותר עד שקבל את התשלום הדרוש.

בשעה שג׳ון נכנע בפני האצילים־הבארונים, הוכרח על־ידם לחתום על תעודה היסטורית חשובה הנקראת „מגנה כרטה" (שפרושה ברומית „המגילה הגדולה"). בתעודה זו, שכללה 63 סעיפים, יש לראות את היסוד לחוקת אנגליא עד ימינו. אמנם רוב הסעיפים באו להבטיח את זכויות הבארונים, אולם מעוטם הם דוגמה קלאסית לרעיונות הליבראליים ששלטו בצרפת ובארצות אירופה אחרות רק 500 שנה ומעלה לאחר מכן. סעיפים חשובים אלה מהווים את היסוד לחופש אישי של כל אנגלי, מבלי שתהיה זכות למלך או לפקידיו־משרתיו לשלול מאזרחים אלה חופש זה. כמו־כן היו בסעיפים אלה גם יסודות חשובים לחיי הכלכלה של האזרחים, במיוחד בשטח הטלת המסים. נשללה מהמלך הזכות להטיל מסים כפי העולה על רוחו, בלי הסכמת מועצת המדינה. ע״י סעיף זה נוצרה, למעשה, בקורת צבורית על תקציב המדינה. סעיף אחר קבע ועדה של ברונים, שתפקידם היה לפקח על ביצוע ה„מגנה כרטה", ובמידה והמלך לא פעל לפיה, היתה זכות לעם להכריז על מרד נגדו.

בין יתר הסעיפים היה סעיף שעתיד היה לעורר מחלוקת מחודשת. לפי סעיף זה אסור היה על המלך לבטל שבועתו. אולם כאשר הבארונים קבעו סעיף זה, לא חשבו שגם הכנסיה מהווה גורם במדיניות העולמית בכלל והאנגלית בפרט. ואכן האפיפיור, אשר לא ראה בעין יפה שום הסכם של שלום בשום מדינה, בהיותו בוחש בקדרת המחלוקת בכל ארץ וארץ, התיר לג׳ון את שבועתו ובזה גרם לכך שהמחלוקת והמלחמה בין ג׳ון לבין הבארונים נתלקחה שוב. חלק מסעיפי המגנה כרטה לא קוימו על־ידו בכלל.

ז. מימי הנרי ה־3 ועד הגירוש

(חלק ב׳ של הפרק הקודם)

תקופת הנרי ה־3 — הזמנת היהודים לאנגליא והגבלתם המידית — אינוצנטיוס ה־3 וכנסת לטראן הרביעית — הגזירות בעקבות הועידה — רצון היהודים לעזוב את אנגליא וסרוב המלך — מרד הבארונים והקמת הפרלמנט — אדוארד ה־1 — גירוש היהודים מאנגליא.

ב־1216 מת ג׳ון ללא־ארץ, ומיד עלה לשלטון אחד המלכים הגדולים ביותר בדברי ימי אנגליא, הנרי ה־3, אשר מלך 56 שנים, מד׳ תתקע״ו (1216) ועד לה׳ ל״ב (1272). המצב הכלכלי באנגליא בסוף ימי ג׳ון היה בכי רע. היהודים נסחטו, מאידך הבארונים נהלו מלחמות מרד שגרמו להוצאות ממלכתיות עצומות.

הנרי ה־3 עמד, איפוא, בפני הבעיה המרכזית: איך לשפר את המצב הכלכלי במדינה? יועציו טענו, שרק ע״י משיכת יהודים והון יהודי יגיע לשפור כלכלת המדינה. הנרי נשמע ליועציו והתחילה שוב תעמולה במערב אירופה, במיוחד בצרפת, שמטרתה היתה למשוך יהודים לאנגליא. והיהודים, בהיותם נתונים בתקופה ההיא ממילא לשבטם ולחסדם של שליטי אירופה, נצלו הזמנה אדיבה זו ובאו שוב לאנגליא. הם לא תארו לעצמם, שהם הוזמנו למדינה זו רק לנצולם. כדי להראות הנחות מסויימות ליהודים, קבע המלך, שהיהודים לא יישפטו בעתיד ע״י שופטי הכנסיה או הערים אלא ע״י המלך בלבד. נוסף לזה נקבעה רשות מידית ליהודים, באי הארץ, לעלות על החוף ולנסוע לונדונה ולהרשם במשרדי „אוצר היהודים״. בהתאם לכך ניתנו הוראות לשלטונות הנמל.

יחד עם כל ההוראות הנ״ל ודומיהן ניתנו גם הוראות לא לתת ליהודים לעזוב את הארץ, ולאותם היהודים אשר טענו כי מתכונן מסע צלב נוסף והם חוששים לשבת בעיר נאמר, כי ניתנה הוראה מיוחדת להגנתם בזמן הפרעות.

כ־14 שנה ארכה התקופה הזאת של שלום ושלוה יחסית. בשנת ד׳ תתק״ץ (1230) התחיל הנרי השלישי בחלק השני של תכניותיו „היהודיות״, דהיינו בחלק ההצקות וההחרמות.

הדבר הראשון בגזירות היה צו המחרים שליש מכל רכוש היהודים. הוא קרא לזה „מס מיוחד״. זו היתה רק ההתחלה. לאחר מכן, התחיל לעלות משנה לשנה שיעור מס זה. היה זה רק החלק הכלכלי של הגזירות. הגזירות הפוליטיות והגופניות באו לאחריו. הנרי השלישי היה זקוק לתמיכת הכנסיה במאבקו עם הבארונים (ראה להלן בפרק זה), ומשום כך היה צריך לבנות את כל תכניותיו בהתאם לרצון ולדרישות של הכנסיה.

באותו זמן הגיעה הכנסיה הקאטולית לשיא גדולתה. האפיפיור אינוצנטיוס ה־3 (1216—1198) הצליח להשליט את עצמו על כל הקיסרויות ובזה להגשים את רעיונו ורצונו לשעבר של גרגוריוס ה־7, דהיינו: שהאפיפיור, השולט בעולם הרוח, הוא מעל הקיסר, השולט בעולם הגשמי, והקיסר הוא משרת האפיפיור. בהתחלה קבלו דעתו זו רק המלכים של ארגון, דניא, סיציליא, פולין, פורטוגל ושבדיה, אך לאחר מכן נכנע בפניו גם ג׳ון, מלך אנגליה, קודמו של הנרי השלישי. כדי להגשים שאיפת השלטון המוחלט שלו כינס ב־1215 אינוצנטיוס בלטרן (זהו ארמון האפיפיור ברומי, מקום הותיקן היום) ועידה גדולה של כ־450 הגמונים וכ־800 ראשי מנזרים, ובה החליטו על כל מיני החלטות הבאות לחזק שאיפה זו, כגון: מסי הכנסיה בעולם כולו אשר נקרא בשם המפוצץ „דמי מסעי הצלב״, אך למעשה היה מוקדש כולו להחזק שלטון האפיפיור. כן החליטו בועידה זו להכריז על מסע צלב חדש, שאמנם לא יצא לפועל, אך הביא לכבוש ביזנץ הנוצרית ע״י צבאות המערב, ובזה הצליח האפיפיור להשתלט גם על הנוצרים המזרחיים האורטודוקסיים (ראה להלן על המסע הצלב הרביעי).

ועידה זו נקראה „כנסת לטראן הרביעית״. כמובן, שבין החלטותיה היו הרבה גזירות נגד היהודים שבכל ארצות אירופה. בין השאר נגזר על הנהגת אות קלון (מעין טלאי צהוב או כובע ליצנים, מדינה ומדינה ומנהגה), על הפצת עלילות דם, על עדוד המרות דת — כולל עזרה מוסרית וחמרית לכל הממירים ואף משרות מכובדות להם, על גרושים שונים וכד׳. כל אלה קוימו ע״י הנרי השלישי, וגרמו להתמרמרות עצומה אצל היהודים.

אך מלך רשע, ערום ואכזרי זה המשיך לחשוב על תחבולות נוספות, לא רק להשפלת היהודים אלא גם איך להעשיר את אוצרו. לשם כך הזמין בשנת ה׳ אלפים א׳ (1241) את כל חשובי היהודים שבאנגליא לכנוס דחוף בעיר ווסטר ל„התיעצות״. בהזמנה היה כתוב, שהוא רוצה להועץ בהם לתועלתו ולתועלת היהודים. לשם עשית רושם והמתקת הגלולה הוא קרא לכנוס זה בשם „הפרלמנט היהודי״. מיד בנאום הפתיחה שלו בכנוס ה„פרלמנט״ דרש הנרי, לתדהמת הנאספים, סכום עצום בתור

מתנה (כ־20 אלף! זקוקים, באותו זמן הון תועפות). אם הנאספים הנכבדים לא יאספו סכום זה, יישלחו כולם לגלות ולמאסר לאירלנד. כמובן, שהיתה זאת מכה כלכלית גדולה, כי אין לשכוח שע״י „אוצר היהודים״ היתה למלך עין פקוחה על הכנסות היהודים ואם הוא דרש סכום, אי אפשר היה לבוא אליו ולהגיד שהוא אינו ניתן לגביה.

כשראו היהודים את התפתחות הענינים בקשו רשות לצאת מן הארץ, אך המלך סרב, כי הכנסותיו מן היהודים היו עדיין גדולות למדי, למרות ירידתם הכלכלית. כאשר היהודים הפסיקו להלוות וממילא גם להרויח, הלך הרשע הזה ומשכן אותם בידי האיטלקים, במיוחד בידי הערים העשירות באיטליה, ונציא ואחרות. מישכון זה פרושו היה שהמלך לקח הלואות גדולות מידי סוחרי הערים העשירים והבטיח להם למסור להם את הכנסות היהודים, אם לא ישלם את התשלומים במועדם.

בשנת ה׳ ט״ו (1255) פרצה עלילת הדם הגדולה בעיר לינקולן. בבאר שבחצר יהודית „מצאו״ גוף מת של ילד נוצרי. וכרגיל במקרים כאלה הכריחו את היהודי בעל החצר להודות, שהיהודים זקוקים כל שנה לגוף מת של ילד נוצרי כדי לצחוק מ„אותו איש״. העיר לינקולן היתה מלאה עוד ביהודים עשירים, ולכן ידע המלך איפה לארגן את העלילה הזאת. כמובן, שנאסרו כל עשירי העיר, כשלשים איש. הם הובלו ללונדון, שם נדונו 18 מהם למות ונתלו, ורכושם הוחרם לאוצר. כאן נתגלתה מטרת העלילה. עלילה זו פתחה בסדרת רדיפות וגזירות נוראות. חיי היהודים נעשו הפקר לגמרי. נוסף לזה היהודים היו נתונים גם בין הפטיש והסדן במלחמה המחודשת שבין המלך והבארונים. הם לא ידעו לצד מי לעמוד.

הנרי השלישי המשיך בקו של ג׳ון ולא אישר את כל הסעיפים של המגנה כרטה, רק אותם הסעיפים שהיו לו נוחים. ואילו העם האנגלי, ובראשם הבארונים, נלחמו על כל סעיף וסעיף, כי ראו במגילה זו את התגשמות כל האידיאלים שלהם. תוך כדי מלחמה זו על הזכויות נוסד בפעם הראשונה בתולדות העמים בכלל ובתולדות אנגליא בפרט המוסד המחוקק הראשון הנבחר ע״י העם, בשם פרלמנט. (משום כך נקרא הפרלמנט הבריטי „אבי הפרלמנטים״ עד היום הזה). בהתחלה לא היה הפרלמנט מוסד של כל העם אלא מקום אסיפת ראשי הכנסיה והבארונים בלבד. אולם בשנת 1265 פרץ מרד הבארונים הגדול נגד הנרי השלישי, שבראשו עמד די־מונפור, אציל צרפתי שהשתקע באנגליא. כדי לתת לפרלמנט אופי יותר צבורי הזמין די־מונפור לישיבות הפרלמנט גם את נציגי האבירים וסוחרי הערים (שנים מכל מחוז ומכל עיר). כך הפך הדבר לקבע, אשר במשך הזמן (במאה ה־14)

הפך לשני בתים: „בית הלורדים" (מקום מנהיגי הכנסיה והבארונים, ראשוני הפרלמנט) ו„בית הקהילות" — הפרלמנט למעשה.

במרד גדול זה כבשו הבארונים את לונדון והאשימו את היהודים שעזרו למלך להלחם נגדם. כעונש על כך הרסו לגמרי את שכונת היהודים, הרגו כ־1500 נפשות יהודיות, החרימו רכושם ולאלה שנשארו בחיים הגבילו זכות ישיבתם למקום מסויים בעיר (גיטו). היתה זאת פתיחה לקראת הגרוש הגמור אשר חל 25 שנה לאחר מכן.

גורלו של הפרלמנט האנגלי החדש היה תלוי בהצלחות המדיניות האנגלית. והצלחות כאלו לא חסרו. המלך שלאחר הנרי השלישי, אדוארד ה־1 (1272—1307), השכיל לנהל מדיניות טובה ואף הצליח להשיג נצחונות בשדה הקרב. הוא כבש את אזור ולס, שמאז מהווה חלק מאנגליא וגם נהל מלחמות ארוכות נגד הסקוטים שבצפון בריטניא.

בימי מלך זה חל גירוש יהודי אנגליא. המצב של היהודים בראשית מלכותו כבר היה בכי־רע, כירושה מהנרי ה־3. מבחינה כלכלית כבר אי אפשר היה להשיג מהם מאומה, כי האיטלקים, להם מושכנו יהודי אנגליא בימי הנרי, הופיעו ולקחו את משכונם, את כל מה שהיה ליהודים. הם גם מנעו תחית המסחר ע"י היהודים, כי הוכיחו עצמם כסוחרים ומלווים בריבית ממולחים וזריזים מהיהודים, ונוסף לזה נהנו גם מתמיכת האפיפיור. המלך המשיך במדיניות קודמו וכאשר ראה שנהנה מהאיטלקים לא פחות מאשר מן היהודים, אסר עליהם בכלל את פעולות ההלוואה. הוא אמנם רצה שהיהודים יעסקו במלאכה, וכוונתו היתה לנצלם ככוח עבודה זול לתעשיה האנגלית, ששלטה אז בשוק העולמי. לשם כך רכז אותם ב־17 ערים גדולות ואסר עליהם את הישיבה במקומות האחרים. גם המשיך בגזירות קודמו ובצע למעשה גם הוא את החלטות ועידת לטראן.

בינתיים התחיל הלחץ הכנסיתי לפעול להתנצרות היהודים. לצערנו, היו כאלה אשר לא עמדו בנסיון ותמורת חיי שעה מכרו חיי העוה"ב. אך הרבה יותר היו מקדשי ה' אשר לא נרתעו מכל המצוקות והלחץ והמשיכו להתקים כיהודים. אלה עונו, נאסרו ונשפטו בכל חומרת הדין על כל עבירה כלכלית קטנה.

בשנת ה' ל"ח (1278) נאסרו כל יהודי אנגליא באשמת זיוף מטבעות (זו העלילה החדשה, שלאחר מכן הועברה גם למקומות אחרים באירופה). 293 יהודים־קדושים נדונו למות ונתלו ביום אחד.

גזירה עוד יותר קשה נפלה בחלקם של הנשארים בחיים. הם הוכרחו להופיע בכנסיות הדומיניקאנים (כת נוצרית אכזרית) ולשמוע נאומיהם. לתקופת מה הוקל

המצב, אך בשנת ה׳ מ״ז (1287) נאסרו שוב כל יהודי אנגליא והפעם שוחררו רק תמורת כופר נפש גדול אשר הכריח אותם למכור את רוב רכושם כדי לשלמו.

לבסוף, באה הגזירה הסופית, אשר באותם התנאים לא היתה כבר בבחינת גזירה, אלא שנוי מצב בלבד, ואולי גם הקלה מסויימת, כי הרי כבר מזמן רצו יהודי אנגליא לעזוב את ארצם, רק לא ניתן להם מבוקשם.

היה זה בשנת ה׳ אלפים נ׳ (1290), כשיצאה גזירת המלך נגד כל היהודים לעזוב תוך חודשיים את אנגליא. הם הורשו לקחת אתם את כל מטלטליהם, אך רכושם — בתיהם ושדותיהם — הוחרמו, והועברו לאוצר המלך. רוב היהודים אף לא חיכו לחדשיים ועזבו במהירות את הארץ.

ח. הרשב״ם – שיטתו בפרשנות ותלמידיו

צאצאי רש״י — הרשב״ם כדרשן בקהילות — פירושו לתלמוד — ביאורו לתורה — פשטנותו — היחס בין פירוש רש״י לרשב״ם — תלמידו, ר׳ אליעזר מבלגנצי — דעת זקנים מבעלי התוספות.

חתנו של רש״י, ר׳ מאיר, נתברך בבנים דומים ושונים. דומים בעובדה שהיו גדולי תורה וענקי רוח, ושונים בזה שהשלימו זה את זה. כשם שאנו טועים בהערכת הרבנו־תם בנוגע להתעסקותו וחושבים שעסק רק בהעמקת התלמוד ובפירושו, ולבסוף נתברר לנו שעיסוקו היה גם בשטחים אחרים, בפיוט, בפרשנות וכו׳, כך רבים טועים וחושבים את הרשב״ם למפרש התורה בלבד, בו בזמן שהוא היה לא פחות גם מבאר התלמוד, וגם מראשוני בעלי התוספות, שאת תוספותיו כתב עוד בפני רש״י סבו, ובפני ר׳ מאיר אביו — אצלם למד — ולאחר מכן הוכנסו לתוספות שלנו.

הרשב״ם, ר׳ שמואל בן ר׳ מאיר, נולד ברומרוג שבצרפת, שנתפרסמה לאחר מכן כמקום ישיבת הרבנו תם. כשפרצו מסעי הצלב היה כבר הרשב״ם נער כבן 15, שהיה מפורסם כעילוי אשר בקי הוא בכל מכמני התורה וההלכה ואף מסוגל היה להתווכח עם סבו הגדול, עם רש״י, ורש״י לפעמים הודה לדבריו. באותו זמן עוד לא היה רבנו תם בחיים, כי היה בהרבה צעיר מאחיו הבכור, הרשב״ם, ולכן המשיך הרשב״ם להתגדל ולהתחנך בבית סבו בטרויש. לאחר שהרשב״ם נתגלה כבר בגדולתו גם בבאור התורה, הזמינוהו לשבת למקומות שונים לדרוש בפניהם. המונים נהרו לשמוע דרשותיו. בין הקהילות שהופיע בפניהם היתה גם העיר פריז, אך הרשב״ם לא התעכב הרבה בעיר זו אלא נענה לבקשת קהילת קאם והתישב בה.

גדולי דורו העריצוהו מאד על בקיאותו העצומה ויחד עם זאת על פשטותו. אחיו הצעיר, הרבנו תם, העיד עליו שהרשב״ם הצטיין בעומק שכלו. ההיקף שבו עסק לא היה פחות מהיקף סבו. גם הוא חבר פירוש מקיף על התורה כולה, על חלק מהנ״ך וכן באור עמוק ורחב יותר על התלמוד הבבלי, שרק חלק מפירוש זה הגיע לידינו, באותם המקומות שרש״י הפסיק ובא נכדו והשלימו. מקומות אלה הם: רוב

מסכת בבא בתרא (מדף כ״ט ע״א והלאה), הפרק האחרון של פסחים ועוד. חלק גדול מפירושו לתלמוד על מסכתות רבות לא הגיעו לידינו, ואילו חלקים אחרים הודפסו מחוץ לתלמוד הבבלי.

אולם ביותר נתפרסם הרשב״ם על ביאורו לתורה. אם אנו מעיינים בפירוש זה אנו רואים, שהרשב״ם בדבר אחד לפחות המשיך את שיטת סבו — בפשטות. במקומות רבים מעיר הרשב״ם מלה אחת או שתים לקטע של פסוק ובזה הוא ממש מאיר עינינו. יותר מזה. רש״י, שגם היה פשטן גדול הכניס מדי פעם בפעם מדרשים לתוך פירושו, ואילו הרשב״ם הצטמצם בפשט בלבד, בלי כל תוספת מדרשית, ואף לא הביא את מדרשי ההלכה. שיטתו בפירוש היתה מבוססת על המלה הכתובה, אין מקרא יוצא מידי פשוטו. מותר לדרוש פסוק כשם שמותר גם לפרש, אך יש לזכור, היה אומר הרשב״ם, שהדרש והפשט הם שני דברים שונים ולכן יש להפריד ביניהם. אמנם גם הרשב״ם ידע, שקיום התורה והמצוות יכול להתקיים ולהעשות רק ע״י מדרשי ההלכה הדורשים את התורה במדות שהתורה נדרשת בהן, והחיים יכולים להיות טהורים ונעלים רק ע״י זה שנקיים את כל אוצר מאמרי האגדה שדרשו חז״ל בתלמוד ובמדרשים, אך — לפי דעת הרשב״ם — אין זה נוגע כלל וכלל לפירוש הפשוט של התורה. הרשב״ם מדגיש, שאין הוא בא בפירושו לקבוע הלכות, אלא מטרתו לבאר עפ״י הפשט.

כתוצאה מהגישה הזאת — פירושו של רשב״ם קצר ביותר. וכן השתדל לתת הגדרות ברורות. אמנם בדרך כלל אין הוא עוסק הרבה בצד הלשוני־דקדוקי של התורה, אך עם כ״ז, כאשר הוא בא לפרש בעיה לשונית, גם אז הוא עושה זאת בדרך קצרה. בשטח הדקדוקי הוא הכיר היטב את חבוריהם של דונש ומנחם ומשתמש בהם לעת הצורך. פסוקים רבים הוא מנצל כדי להדוף את באורי הנוצרים למקרא (כלשונם). במקומות אחדים הוא מצטט את הביטויים הלאטיניים שלהם ומוכיח את אפסותם. הוא התפרסם בשטח זה מאד, ולכן כשהיה צורך להוכיח את סילופי הנוצרים, היה הוא ההולך, כבקי הגדול בשטח זה, להתווכח אתם.

פירושיו לפסוקים אחדים מעידים על בקיאות משולבת בדברי ימי ישראל, העמים וכן בתרבות האנושית ובדקדוק עברי גם יחד.

פרשה מיוחדת היא היחסים שבין פירוש רש״י לבין פירוש הרשב״ם. השיטה הדומה לשניהם גורמת לכך, שבהרבה מקומות הפירושים זהים והרשב״ם משלים בעצם את פירוש רש״י. והרי סוף־סוף היה תלמידו ונכדו. אך יש מקומות רבים בהם הרשב״ם חולק על הפירוש של סבו, אולם גם במקרים אלה נוהג בו דרך ארץ

ונמוס, ככבוד המגיע לסבו. כשהתנגדותו לרש״י מוחלטת אינו מזכיר בכלל את שמו.

העובדה, שהרשב״ם נמנע לגמרי מלהביא מדרשים או לדרוש בעצמו גרמה לכך, שרבים לא למדו את פירושו. יש לזכור, כי רוב הלומדים חומש מפשוטי עם, האגדה משכה לבם יותר מאשר עצם הלמוד, ולכן אהבו לשמוע תורה, אמנם עם מפרשים, אך יחד עם ספורי אגדה על גדולי ישראל ועל השקפותיהם. ברשב״ם את כל זה לא מצאו ולכן לא למדוהו. דבר זה גרם בזמנו, שפירושו הלך ונשתכח ורק כתבי יד בודדים נשארו.

להלן, בפרק אשר ידון בספרות גדולי אשכנז, נברר את גורל הספרים שלא היו להם דורשים רבים, והיות והעתקת כתבי יד היתה יקרה ביותר, לכן בדרך כלל ספרים אלה נאבדו. גם גורל באור הרשב״ם היה כמעט כזה.

הפירוש של הרשב״ם נדפס בפעם הראשונה בשנת תס״ה (1705). ומאז הדפיסוהו מספר פעמים. העובדה שכ־250 שנה מאז המְצאת הדפוס הוא לא נדפס, גרמה לשכחה רבה נוספת. אבל במאה ה־19 התחילו רבים להתענין בפירוש הרשב״ם, ואף התחילו להדפיסו יחד עם החומש.

נוסף לפירוש לתורה חבר הרשב״ם פירוש גם לנביאים ולחלק מהכתובים, אך גם גורל פירושים אלה לא היה טוב יותר. הרבה מהם נאבדו.

הרשב״ם פתח תקופה חדשה בפירוש התורה. תלמידי הישיבות בצרפת ובאשכנז התחילו ללכת בעקבותיו ועסקו גם הם — נוסף לתוספות לתלמוד — בביאור התורה. בזה נעשה ענף זה של הלימוד לחלק מחיי התלמידים, אך עדיין לא הגיע במימדיו לדרגת ההתעמקות בשטח זה בספרד, שם נתפרסמו האבן עזרא, הרמב״ן, הספורנו ועוד.

הרשב״ם נפטר בתתקי״ח (1158), כשהוא משאיר מאחריו תלמידים רבים ונאמנים.

מכל התלמידים שהמשיכו במפעל הרשב״ם הצטיין ביותר ר ב י א ל י ע ז ר מ ב ל ג נ צ י. ההבדל ביניהם הוא בזה, כי ר׳ אליעזר כתב פירושים בעיקר לנ״ך, אם כי יתכן בהחלט ואף מתקבל על הדעת, כי כתב גם על התורה, אלא שנעלמו מעינינו. גם הפירושים שלו מצטיינים בבהירות נפלאה וממש מראה לנו את הדרך הקלה והפשוטה להבנת הפרקים הקשים ביותר של הנביאים, במיוחד נתפרסם פירושו לספרים יחזקאל ותרי עשר.

כתלמידים בעקיפין אך לא באופן ישיר לרשב״ם יש לראות את אוסף הפירושים הנפלא של „דעת זקנים מבעלי התוספות״. אוסף זה אמנם אינו הולך בדיוק בדרך

הרשב״ם ואף רבים המדרשים בו, אך בפסוקים רבים אנו מוצאים בעקביות את שיטת הרשב״ם.

האוסף מעיד גם על ההתענינות הרבה שהיתה לבעלי התוספות בביאור התורה.

ט. בעלי התוספות הראשונים. רבנו תם ובית מדרשו

הרקע לאישיות הרבנו תם — ימי נעוריו וגדולתו — ישיבתו ברמרוג — „ספר הישר" לר"ת — הר"ת כמנהיג ומורה הדור — אישיותו ושיטותיו — תפילין דר"ת — השפעתו על הדורות הבאים ועל ספרות הדורות.

הגדול והחשוב מבין כל בעלי התוספות ואחד מהגדולים שבגאוני ישראל בכל הדורות הוא רבנו יעקב בן ר' מאיר, חתן רש"י, ז. א. נכד רש"י הקדוש. כינויו — רבנו תם — בא לו מהפסוק „ויעקב איש תם, יושב אהלים" (בראשית כ"ה, כ"ז). הוא נולד בערך בשנת ד' תת"ס (1100). רבים החוקרים אשר ניסו לעמוד על אישיותו של איש מופלא זה אך נעלם מהם הדבר, מחוסר העמקה והבנה בגישת ר"ת לתורה ולתלמוד ומחוסר יחס לאיש קדוש זה אשר דבריו היו תמיד דברי אש ומטרתו רק אחת, לימוד התורה והמצוות וקיומן.

מזקנו, רש"י, כנראה לא למד ר"ת הרבה אישית, כי היה צעיר בפטירתו, אך למד תורה הרבה מפי אביו, ר' מאיר, שהיה חתנו ותלמידו של רש"י וכן מאחיו הגדול ממנו, ר' שמואל, הידוע בשם הרשב"ם, שהיה בהרבה גדול מאחיו, הר"ת, ואשר למד מרש"י, כך שתורת זקנו היתה בהחלט שגורה על־פיו. מספר הישר, זה הספר המפורסם של ר"ת, מתברר שהגיע להוראה עוד בימי אביו. את הסמכתו קבל מאת רבי יעקב ב"ר שמשון, שהיה תלמידו המובהק של רש"י ומפרש מס' אבות ע"פ שיטת רבו.

ר"ת הקים ישיבה גדולה בעיירת מולדתו רומרוג אשר בצרפת, אליה נהרו מאות תלמידים, גדולי הדור, לשמוע תורה מפיו ואליו הופנו אלפי ורבבות שאלות שהתשובות עליהן הן למעשה היסוד העיקרי של התוספות שלנו.

אך פרנסתו של רבנו תם לא היתה על תורתו אלא על עסקי יין, כמו סבו־זקנו רש"י, שהיה מגדולי סוחרי יין בדורו ויחד עם זאת מגאוני דורו. בתקופה הקשה ההיא היתה אפשרות רבה יותר להחזיק ישיבה, כשעול הפרנסה והחזקת הישיבה לא היה מעיק על ראש הישיבה. מבחינה אחרת גם חשוב לנו עשרו של רבנו־תם. כי זה נתן לו אפשרות יותר לעמוד בתקיפות נגד פרנסי הדור ויכול היה יותר לשקוד על בצוע תקנותיו החשובות בחיי היהדות.

הסמכות של ר"ת היתה מוחלטת ולא ערערו עליו. הוא נחשב לממשיך דרכו

של רבנו גרשום מאור הגולה באשכנז וצרפת, משלים תקנותיו ומחזקן. גם הנושאים של תקנותיו זהים למעשה עם הנושאים של רבנו גרשום: עניני חנוך, תקנות לטובת האשה, היחסים עם הנכרים ועוד.

הספר העקרי של רבנו־תם, הכולל בתוכו חידושי תלמוד ותשובות הלכתיות, הוא „ספר הישר". מתוך עיון בתשובותיו הרבות אנו למדים על העול הקשה שהיה מוטל עליו לא רק כמנהיג רוחני שהאחריות ההלכתית היא עיקר דאגותיו, אלא גם כשתדלן ומופיע בפני שרים ורוזנים להטבת מצבם הפוליטי והכלכלי של היהודים, והימים — ימים קשים, ימי מסע הצלב השני, כאמור למעלה. פעמים רבות הוא מעיר בתשובותיו כי אין לו הזדמנות להשיב בהרחבה בגלל הטרדות הרבות (סי׳ ט״ו, ע״ט). בהקדמתו לספרו זה הוא מדגיש את הצורך להמנע מלהגיה סתם בספרי התלמוד. לפי דעתו רוב השבושים שחלו בנוסח התלמוד הם תוצאה של עבודת המגיהים.

לא רק בצרפת ובאשכנז ראו בו את מנהיג הדור אלא גם הרחק מארצו. למשל, הראב״ד הראשון, בעל ספר הקבלה, שאינו מזכיר את רש״י, כותב בספרד על ר״ת: „שבארץ צרפת היה חכם גדול ורב מובהק במדינת רומרוג, שמו ר׳ יעקב, ה׳ ישמרהו ויחיהו ויזכהו ללמוד וללמד ולהרביץ תורה בישראל". גם גדולי ישראל אחרים בתפוצות ישראל השונות מצטטים אותו, כמו בעל „האשכול" ובעל „המאור", וכן פנו אליו בשאלות חכמי איטליא, מבארי ומאוטראנטו, ור״ת שמח כ״כ שלמוד התורה מתפשט במקומות כאלה עד כי משל עליהם: „כי מבארי תצא תורה ודבר ה׳ מאוטראנטו" (ס׳ הישר, סימן מ״ו).

ישיבתו של רבנו תם היתה קבועה. רוב גדולי התוספות של הדור הראשון והשני היו תלמידיו. הוא לא הרחיק לנדוד ולא עזב את צרפת הצפונית, אלא החכמים, אף גדולים ממנו בשנים, היו באים אליו או כותבים אליו ברוב הכנעה ומקבלים את תשובותיו כפסק־דין שאין עליהם ערעור. אף מבוהמיה ומרוסיה הרחוקה הגיעו אליו תלמידים.

מהו הדבר שקנה כל כך את לב תלמידיו? אין כל ספק, שזה היה בגלל ארבעה דברים: בקיאותו, חריפותו, עמקותו ויראת שמים הטהורה שלו. ארבעת הדברים האלה מתגלים בכל תשובה ותשובה שלו. לא לחנם מכנים באחת השאלות את העיירה רומרוג בשם „הרמה, מקום שהשכינה שורה" (ס׳ הישר, סי׳ ל״ו), או במקום אחר: „אהל מועד, מקום משפט לאכסניא של תורה, מקום השקאת העדרים אשר משם מעיין נובע..." (ס׳ הישר, סימן ל״ו). אפילו אברהם אבן עזרא, מגדולי ספרד, שהיה רחוק מיהדות אשכנז, מכנה אותו בשם „אתה מקום מקדש וההראל".

אבל ר״ת לא היה רק איש ההלכה, אלא גם איש הסגנון הנהדר, הפייטן והבקי בכל מכמני הלשון. ראשית, כתב ספר בדקדוק בו הכריע במחלוקת בין מנחם לבין דונש, מגדולי המדקדקים בספרד. יחד עם זאת חידש פניני לשון בפיוטיו — העבריים והארמיים כאחד. כשהיה צורך בסגנון חריף ובלשון תקיפה לא התבייש ר״ת לכתוב כך, במיוחד כשזה היה לצורך היהדות. בימי רבנו תם פיתחו המדענים הנוצרים שיטת פילוסופיא חדשה. ר״ת לא התבייש לצאת בוכוח גלוי נגדם ולהוכיח את דעותיהם כאפסיות.

לפי ר״ת גם סדור הפרשיות של התפילין שונה מסדורו של רש״י. משום כך המדקדקים במצוות מניחים שני זוגות — של רש״י ושל ר״ת — כדי לצאת לכל הדעות.

בית מדרשו של רבנו תם היה היסוד לישיבות שהתפתחו לאחר מכן בצרפת ובאשכנז. אמנם ר״ת בעצמו מצרפת היה, אבל ישיבתו היתה מרכזת את שני הזרמים ביהדות אשכנז. ישיבתו היתה גם תחנת ביניים בתולדות ימי יהדות אשכנז, בין תקופת רבנו גרשום מאור הגולה, שחי יותר ממאה שנה לפני הרבנו תם, לבין תקופת המהר״ם מרוטנבורג, שחי כמאה שנה ומעלה לאחר הרבנו תם. שלשלת הזהב מימי התנאים דרך האמוראים, גדולי הירושלמי, נמשכה דרך איטליא והגיעה למרכז החשוב שנוצר ע״י רבנו גרשום מאור הגולה, התבסס על־ידו, ע״י תקנותיו וסדריו. עבר דרך תלמידיו, רבותיו של רש״י, וממנו דרך משפחתו לנכדו, הרבנו תם; דרך ההתפשטות מצרפת לגרמניא עד שהתבסס ע״י המהר״ם מרוטנבורג, אשר הוסיף והשלים את מפעלי ר׳ גרשום והרבנו תם. וממנו הלאה מזרחה לפולין, אבל זה כבר בראשית העת החדשה.

רוח יצירה כבירה הושרתה ע״י הרבנו־תם על תלמידיו ועל תלמידי תלמידיו. עשרות ספרים העוסקים בחדושי הלכה, שו״ת וכד׳ נכתבו על־ידם, מהם כאלה שיצאו לאור והודפסו ברבבות טפסים, כמו התשב״ץ הקטן, האשכול, העטור, האור זרוע, הרוקח ועוד כד׳, ומהם אשר עד היום הזה טרם נגאלו ונמצאים עוד בכתבי יד יקרים ע״פ התבל כולו.

הרבנו תם נפטר בשנת ד׳ אלפים תתקל״א (1771), זו השנה הטראגית בה נפתחו עלילות הדם בגרמניא ובצרפת. המנהיג הגדול לא הספיק עוד לעמוד על משמר עמו ולהגן עליו עוד בפני הרוחות הרעות שנשבו, הן מבחינה פיזית — העלילות והגזירות הנוספות — והן מבחינה רוחנית — כאשר הנצרות פתחה בסדרת התקפות חדשה על יסודות היהדות.

אבל היסודות שהניח הוו בסיס איתן, כדי שתלמידיו ותלמידי תלמידיו יעמדו בפרץ ויהדפו כל התקפה רוחנית ויקדשו ביתר שאת את ה׳ לעיני העם והעולם כולו.

י. דורו של רבנו תם — מיסדי התוספות

סוגי החכמים, תלמידי הר"ת — הריב"א — שני ה"ר' אליקים — חכמי מגנצא — הראב"ן — מלחמתו למען דברי הראשונים — הפיטן — „ספר הזכרונות" של הראב"ן על הגזירות — הרשב"ט — ר' יואל הלוי — הריב"ן.

כל אלה אשר למדו וגדלו בימי חתניו ונכדיו של רש"י מהווים למעשה את הדור הראשון של בעלי התוספות, אותו אנו קוראים ע"ש רבנו תם, שהיה הגדול ביותר והמשפיע ביותר ביניהם, כפי שכבר כתבנו למעלה. אולם לא כולם גם למדו אצלו או התכתבו אתו על ענינים הלכתיים, את אלה נרכז בפרק מיוחד, בפרק הבא. כאן נביא רק אותם החכמים שהיו חיים באותו דור, אך לא היו תלמידיו או ידידיו־שואליו.

בין חכמי דור אלה אנו מוצאים שלשה סוגים, מבחינת התעסקותם:

א) פרשנים — הכוונה לאותם החכמים אשר התעמקו בסודות התורה והנ"ך ופרשו אותם לפי ההלכה והמסורת העתיקה שנמסרה מדור לדור, כדוגמת הרשב"ם.

ב) חכמי התלמוד — אשר התעסקו בעיקר בתלמוד הבבלי, ובספרות הגאונים שנכתבה עליו, וכן בחקר התלמוד הירושלמי, בירורי ההלכה מתוך הסוגיא הנלמדת וכד'. דוגמת הרבנו תם, האח של הרשב"ם.

ג) החכמים — שעסקו בשני הדברים גם יחד — בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ, בירורוהו, למדוהו, העירו הערותיהם לפירושים שקדמו להם, במיוחד לפירושי רש"י אשר באר גם את התורה וגם את התלמוד. אלה היו בעיקר אשר ראו ברש"י — שהיה רבם בדרך כלל או רב רבם — דוגמה למופת בעסוק התורה ובפשטות.

מבחינת מקומם הגאוגראפי אין כל הבדל בין חכמי צרפת לבין חכמי אשכנז. יהודי ארצות אלו השתייכו פעם לקיסרות אחת — קיסרות הקארולינגים. אך גם לאחר התפוררות הקיסרות המשיכו גדולי צרפת, חכמי אשכנז וגאוני לותר בקשרים הרוחניים שלהם והפירוד המדיני לא הפריע להם.

הרשב״ם ואחיו הרבנו תם הקימו ונהלו ישיבות בצרפת, אך זה בכלל לא הפריע לתלמידים מאשכנז ואפילו מאוסטריה ופראג לבוא וללמוד אצלם.

למרות שרוב חכמי הדור הראשון של בעלי התוספות היו מבוגרים ביותר מהרבנו תם, בכ״ז בהשפעת בית־מדרשו הגדול של ר״ת ברמרוג התחילו גם זקני החכמים באשכנז לכתוב תוספות.

הראשון לבעלי התוספות באשכנז היה הריב״א (ר׳ יצחק בר׳ אשר) שבעיר שפירא, אליה בא יחד עם הפליטים ממגנצא. הוא עוד היה תלמידו של ר׳ יצחק בר׳ יהודה, שהיה גם רבו של רש״י. לאחר מכן עבר ללמוד ממגנצא לטרויש אל רש״י ולמד שם עד פטירת רבו.

שני גדולי תורה ומכובדי העיר בשם ר׳ אליקים היו במגנצא. האחד, ר׳ אליקים בר׳ משולם, והשני — ר׳ אליקים בר׳ יוסף. הריב״א היה חתנו של הראשון ואילו חברו, ר׳ אליעזר ב״ר נתן, היה חתנו של השני. חותנו של הריב״א סיפק לו מכל טוב, ואף עזר לו ליסד ישיבה. לאחר שעברו כפליטים לשפירא, הקים שם בית מדרשו מחדש, ולישיבה זו — של הריב״א בשפירא — נהרו מאות תלמידים אשר נהיו לאחר מכן גדולי אשכנז. תלמידים אלה כתבו בפני הריב״א את תוספותיהם ואלה עברו גם לצרפת, לידי הר״ת. הר״ת נהנה ביותר מתוספות הריב״א עצמו, אך דחה הרבה מתוספות תלמידיו. אבל גם בין הריב״א בעצמו לבין הר״ת היו הרבה מחלוקות, והשיגו הרבה זה על זה (ראה „ספר הישר״ לר״ת במקומות שונים).

גם לאחר שנוסדה הישיבה במגנצא מחדש, המשיך הריב״א בשפירא להיות מנהיגה הרוחני של יהודי אשכנז כולה. חכמי מגנצא היו פונים בשאלותיהם אל הריב״א בשפירא; וביניהם גם הראב״ן, ר׳ אליעזר בר׳ נתן. גדולתו בתורה של הריב״א מתגלית בפנינו מתוך עיון בתשובותיו לשאלות הרבות שהופנו אליו. הוא עונה, בדרך כלל, תשובות ארוכות ומקיפות ומברר כל פרט ופרט הנוגע לשאלה הנשאלת.

כל בעלי התוספות שבדורות הבאים וכן כל מחברי הספרים שבימי הביניים מביאים דברי הריב״א, וגם חכמי ספרד ופרובנס מצטטים אותו לרוב.

כבר הזכרנו למעלה את חברו וגם תלמידו של הריב״א, הראב״ן, שהיה חתנו של ר׳ אליקים השני, בן יוסף. ר׳ אליעזר בר׳ נתן נולד וחי במגנצא. הראב״ן היה הפוסק בדורו וגם הפעיל והמפעיל בכל החיים הצבוריים. ספרו הגדול „אבן העזר״ הופיע עוד בחייו וכל גדולי התורה בדורו ובדורות שלאחריו השתמשו בו, אך הוא נקרא בדורות הבאים בשם „צפנת פענח״. הספר הוא אמנם הלכתי מובהק אך השמות

הרבים, המאורעות והבעיות הקשורים בו מלמדים אותנו הרבה מאד על התקופה ההיא. יש אומרים שאלה שני ספרים שונים (החיד״א).

הערצת בני דורו אליו לא הכירה גבולות. הרשב״ם קורא לו: „יפה נוף משוש כל הארץ... צדיק יסוד עולם... פטיש כל הארץ... מורי וגאוני וכו׳...״

כל מטרת חייו של הראב״ן היתה להפיץ, להסביר ובעיקר להגן על דברי הראשונים, חכמי התלמוד והגאונים. הוא כותב בספרו: „ואני לא להורות כן באתי, אלא לפרש ההלכה על מכונה. ואשר יקל ויפרוץ גדר הראשונים ויסמוך על דברי אשר פרשתי, יהא באלה ובנידוי ובשמתא דרבנן ואני נקי וכל ישראל״ (אבן העזר ס״י י״ז). דברים כדרבנות. משום כך לא נרתע אף מן הגדולים האחרים אם ראה בפסקי הלכה שלהם חידוש שהוא נגד דעת הראשונים. למשל, למרות היחסים הטובים שהיו בינו לבין הר״ת, בכ״ז כאשר נודע לו על פס״ד מסוים של הר״ת בענין חמץ בפסח, שלא מצא חן בעיניו — מיד יצא נגדו. אך היה גם אז זהיר בלשונו ולא קרא לו בשמו בהתנגדותו, אלא בכנוי „חבר אחד בצרפת״.

נסיעות רבות נסע הראב״ן בחייו ובכל מקום שבא שקד על תקנת הקהילות. קולו נשמע בכל מקהלות ה׳ והיה מן הקובעים בכל כנוס לשם שמים. הוא נסע לבוהמיא, במיוחד לפראג, לראות תנאי חייהם של היהודים בתוך הגויים כדי שיוכל לאחר מכן לבסס על דברים אלה פסקי דינו. הוא היה, יחד עם שני האחים הגדולים, דרשב״ם והר״ת, אחד ממנהיגי הכנוס של 150 הרבנים, שנתאספו בעירו של רש״י (לא בחייו) בטרויש, בשנת תת״ק (1140), כדי להתקין תקנות חשובות בנוגע לענינים הנוגעים לחיי ישראל בין הגויים. אחת התקנות החשובות שנתקבלו באותו כנוס היתה, שאסור — בכל אופן — ליהודי להזמין יהודי אחר בפני הערכאות של הגויים.

נוסף להיותו גדול בתורה ופוסק, היה הראב״ן גם פייטן גדול ופורה. בידינו נשארו עשרים וארבעה פיוטים שנכנסו למחזור אשכנז (דוידזון ב„אוצר השירה והפיוט״ מונה 28 פיוטים של הראב״ן). פיוטים אלה הם מסוגים שונים ולכבוד מאורעות שונים. יש ביניהם יוצרות לשלש רגלים ולשבתות מצויינות, פיוטי ערבית לשלש רגלים, סליחות — במיוחד עקידות— וקינות. שני הסוגים האחרונים הם בעיקר על הגזירות הקשות של תתנ״ו (1096), מסע הצלב הראשון (ראה בפרקים הקודמים). נוסף לזה גם כתב פירושים וביאורים על פיוטים שקדמו לו בהרבה, בעיקר על פיוטי ר׳ אלעזר הקליר. בכתיבת פיוטיו ובפירושיו לפיוטים ניכרת שיטתו ללכת בדרך הגאונים, דהיינו — לא להסתפק בפיוט בלבד — אלא גם לברר, דרך אגב, מנהגי החגים ודיניהם, מנהגי תפילות וכל מיני דינים הקשורים לבית הכנסת.

כאידך — בסליחות ובקינות, הוא מדגיש במיוחד את מצות קדוש ה׳ ברבים, כפי שהיא באה לידי בטוי בארבע הקהילות הגדולות והחשובות: שפירא, מגנצא, וורמיזא וקולוניא בעת מסעי הצלב.

על תקופה נוראה זו הוא כתב „ספר זכרונות" שלם (שנדפס בימינו בספר „גזירות אשכנז וצרפת" ע״י א. מ. הברמן — עמודים ע״ב—פ״ב). זכרונות אלה של הראב״ן הם המקור החשוב והנאמן ביותר שיש בידינו על המאורעות הנוראים של גזרות תתנ״ו (1096). ניכרים בו גם זכרונות ילדות שנחרתו עמוק בתודעת המחבר וגם סיכום של עדי ראיה מבוגרים יותר ממנו למאורעות אלה, אשר מסרו לו פרטים חשובים. הוא משלב ב„ספר הזכרונות" גם קינות על הגזירות בכלל ועל קהילות מסוימות בפרט. קינות אלו הן: „אקונן ואספדה", „אוי לי על שברי", „על חסידי קולוניא", „אלוקים, באזנינו שמענו", „אלוקים — זדים קמו עלינו", ועוד. כולן מצטיינות בסגנון החי והתוסס, בתוכן יוצא מן הכלל אבל גם בצורה אמנותית של חרוזים, וכל קישוטי השירה האחרים.

הראב״ן היה האב של משפחה גדולה ומכובדת שממנה יצאו בדורות הבאים גדולי אשכנז המובהקים. היו לו שני חתנים מפורסמים, שהם:

א) ר׳ שמואל בן נטרונאי, הרשב״ט, שהיה תלמיד ר׳ אפרים מרגנשבורג שבאשכנז. הוא היה חולק על הרבה דברים עם חותנו הגדול, הראב״ן. אך הראב״ן — למרות שהוכיח אותו על סגנונו החריף, הודה בגדולת חתנו. אף קורא עליו: „האיל המתנגח ימה וצפונה, הוא חתני ר׳ שמואל עומד ומתריס לנגדי" (ראב״ן, ס״י כ״ז). הרשב״ט עבר לגור לבון ולקלן. בכל מקום יסד מרכזים רוחניים חשובים, וע״י זה נתקבל בהערצה על כל בני דורו. גם פסקי ההלכות שלו עשו לו שם (רובם מובאים בספרו של בן גיסו, ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלוי, הראבי״ה).

ב) חתנו השני של הראב״ן היה ר׳ יואל בר׳ יצחק הלוי, אביו של הראבי״ה. גם הוא תלמיד רגנשבורג וחכמיה, ר׳ אפרים ואחרים. הוא הקים ישיבתו הגדולה בבונא (בון) שעל שמה הוא נקרא. משם המשיך בקשרים הדוקים עם רבו הר׳ אפרים מרגנשבורג, והיה שולח אליו שאלותיו. בנו הגדול, הראבי״ה, מביא בספרו רוב שאלותיו ותשובותיו של אביו. בסוף ימיו היה רבה של קולוניא. ר׳ יואל חבר תוספות רבים והוא מוזכר הרבה בתוספות שלנו. הוא גם היה פייטן, בעיקר מחבר קינות וסליחות.

לראשוני בעלי התוספות ולמיסדיו שייך גם הריב״ן הוא רבי יהודה בר׳ נתן, חתנו של רש״י. הוא מגדולי מפרשי התלמוד, אשר המשיך את מפעל חותנו, השלימו והרחיבו. עוד בימי רש״י ישב בפניו וחבר באוריו. במספר מקומות בהם רש״י הפסיק

באורו לתלמוד — ממשיך הריב״ן. במסכת מכות י״ט ע״ב הוא מעיר על פטירת רש״י וממשיך בהסבר הגמרא.

שלשת הגדולים האלה ותלמידיהם — שעוד נכתוב עליהם — היוו את הנדבך החדש עליו נבנתה יהדות אשכנז מבחינה רוחנית, למרות שמבחינת מצבם המדיני הם הלכו וירדו.

אך לא המצב המדיני קבע בשבילם, אלא ענקי הרוח שבכל הדורות, אשר למרות הצרות, הגדילו לעשות, התעלו והעלו אתם יחד את כל האומה.

יא. תלמידי רבנו תם בצרפת

העברת ישיבת הר״ת לטרויאש — ר׳ יוסף ב״ר משה — ר׳ יעקב ישראל ב״ר יוסף — ר׳ שמשון מפליזא — ר׳ יו״ט, נכד רש״י — ר׳ אלי׳ מפריז — ר׳ חיים הכהן — ר׳ משה מפונטייזא — ה„בכור שור״ מאורליאנש — פירושו המצויין על התורה — דוחה רעיונות הנצרות והכופרים בעם — בנו ר׳ אברהם.

רבים הם תלמידי רבנו תם בצרפת ובאשכנז, כי לא רק תלמידיו ממש ראו בו את רבם, אלא גם רבים מבני דורו של רבנו תם ראו בו רבם ואת עצמם כתלמידיו, כי היו שולחים אליו שאלותיהם. בין אלה היו רבים שהיו זקנים ממנו בשנים רבות.

רבנו תם עבר והעביר ישיבתו ממקום ישיבתו הראשון — מרמרוג, למקום ישיבת סבו הגדול, רש״י, לטרויש. כאן גר אחד מגדולי החכמים, ר׳ יוסף בן ר׳ משה, המכונה ר׳ יוסף פורת. יש החושבים אותו לבן הרשב״ם (ס׳ היוחסין). אך חוקרים אחרים חושבים שהיה רק תלמידו המובהק של הרשב״ם וכתב תוספות בפניו. ר׳ יוסף מוזכר פעמים רבות בתוספות שלנו. יחסיו עם רבנו תם היו מצויינים. אנו מוצאים העתקים מההתכתבות שביניהם ובהם מכנה ר׳ יוסף את רבנו תם „משות ורך וראש עם״ ואילו רבנו תם קורא לו בתשובתו „מורי ר׳ יוסף״.

תלמיד חבר אחר של רבנו תם היה ר׳ יעקב ישראל בר׳ יוסף, שהיה תלמידו של ר׳ מאיר, אביהם של הרשב״ם ורבנו תם. הכם זה מוזכר גם מספר פעמים ב„תשובות חכמי צרפת ולותר״ (סימן ג׳, עמוד 2). מקום מגוריו היה אלדומיר.

גיסו וידידו של רבנו תם היה ר׳ שמשון בר׳ יוסף מפלייזא. אמנם היה ר׳ שמשון תלמידו של רש״י עוד, ומשום כך היה הרבה יותר זקן, בכ״ז כנוהו ר׳ שמשון לר״ת בשם „מורי״. יותר מזה. ר׳ שמשון היה מאושר ממש שניתן לו ללמוד משהו מפי נכד רש״י, הרבנו תם. ומרוב התלהבות הוא אומר: „מי יגלה עפר מבין עיניך רבינו שלמה, והרי בן־בתך חוגר כלי מלחמה לעומתך, ובזאת תשמח נפש צדיק, אשר זכה לצאת מחלציו בן כזה, כי אין אדם מתקנא לא בבנו ולא בתלמידו וכו׳״ (ספר הישר, עמוד 7). רבינו שמשון זה נהרג על קידוש ה׳ בימי מסעי הצלב. הוא מופיע בתוספות של מסכתות שונות וכן בתפרסם כפוסק הלכות אשר רוכזו לאחר מכן בספר מיוחד וכן בספרים אחרים, כמו „מחזור ויטרי״ ועוד.

באותה עיר, בפלייזא, חי גם בן־דודו של רבנו תם, ר׳ יום־טוב בן הרב ר׳ יהודה — חתן רש״י. מפלייזא עבר לגור לפריז והיה שם בין חכמי הישיבה. למרות היחסים הידידותיים שבינו לבין רבנו תם, פרצה ביניהם מחלוקת הלכתית בענין גט שניתן ע״י משומד. היו אלה מבעיות הזמן אשר רבים וחשובים מבין בעלי התוספות עסקו בהן. הבעיות היו זקוקות לעיון רב, כדי לא להביא כליון על רבות מבנות ישראל שהיו יכולות להשאר עגונות כל ימי חייהן. רבנו תם נתעלה בתקופה זו למנהיג בחסד עליון, אשר כל שבילי הבעיות היו נהירים לו. גם במקרה שלנו כותב רבנו תם לר׳ יום־טוב דברים חריפים על שפסל את הגט מכל מיני נימוקים, וזו לשונו: „נפלא ממני... על אשר לקחת לעגן בת ישראל, לתלות בדבר הבאי ולא טוב הדבר אשר את עושה, קרובי, ר׳ יום־טוב... וטועה אתה טעות גדולה, וקולר תלוי בצוארך ובקש רחמים על עצמך... וכו׳״ (ספר הישר, עמוד 43). אך עם כל זה נמשכו היחסים הטובים. ר׳ יום־טוב מוזכר גם בהרבה מקומות בתוספות וכן בספר הישר של רבנו תם.

גם אחיו של ר׳ יום־טוב, ר׳ אליעזר בר׳ יהודה, היה מגדולי בעלי התוספות, וכן שני בניו — ר׳ יהודה ור׳ יוסף.

מגדולי חכמי צרפת באותה תקופה, בעל־מחלוקת של רבנו תם, ואישיות מוסרית יוצאת מן הכלל, היה ר׳ אלי׳ בר׳ יהודה מפריז, המכונה אף בפי רבנו תם „חסיד, עניו וירא חטא״. אך זה לא מנע מרבנו תם לחלוק עליו. המחלוקת העקרית ביניהם היתה על הנחת תפלין. הם התווכחו גם בנושאים אחרים, כגון בדבר חובות הבעל לגבי אשתו. לפי ר׳ אלי׳ „חייב אדם להשכיר עצמו ללמד תינוקות אי לעשות מלאכה אחרת, כדי לפרנס את אשתו״. ואילו לפי רבנו תם הוא „חייב לעבוד אדמתו כדי לפרנסה, אך אם אין לו — אינו חייב להשכיר עצמו״. (תוספות, כתובות ס״ג ע״א).

אחד התלמידים המובהקים של רבנו תם בפריז היה ר׳ חיים בר׳ חננאל הכהן, סבו של רבנו משה מקוצי, בעל הסמ״ג (ספר מצוות גדול). נכדו קורא לו „הכהן הגדול״. הערצתו אל רבו, רבנו תם, לא הכירה גבולות. לאחר שסיים למודיו אצלו ועבר לפריז, המשיך בכל הזדמנות להפיץ תורת רבו. אף ר׳ אלי׳ הזקן, שהזכרנו מקודם ושהיה בר־פלוגתא של ר״ת, היה שואל אותו כל מיני שאלות וע״י כך רצה לדעת את דעת ר״ת על הבעיות השונות. ר׳ חיים היה גם אחד מנציגי הישוב היהודי בפריז כלפי השלטונות והיה עד להתעללויותיו של הרשע פיליפ אוגוסטוס מלך צרפת נגד היהודים בשנת ד׳ תתקמ״א (1181) (ראה להלן). פסקי דין הרבים שלו עוסקים רובם בבעיות הזמן, דהיינו: איסור או היתר יין שנשמר בבית

בלי פקוח בזמן שבעליו היהודיים ישבו במאסר; בעיות הכתובה אם הבעל בורח לארץ אחרת מפני הגזירות; בעית העליה לא"י וכדומה. ר' חיים הוא מגדולי בעלי התוספות והוא מוזכר עשרות פעמים ברוב המסכתות וברוב ספרי הגדולים בימי הביניים. גם בנו, ר' נחמן, היה גדול בהלכה ואף חיבר ספר בשם „הנחמני".

בפונטייזא ישב אחד מגדולי תלמידיו של רבנו תם, הרב ר' משה בר' אברהם, הנקרא בספרות הרבנית ע"ש עירו, ר' משה מפונטייזא. רבו אהב אותו מאד והוא כותב לו באחת מתשובותיו: „אהבתי אותך ואת אשר אתך בתורה ובמצוות". ר' משה ראה את תפקידו בחיים להפיץ תורת רבו, הר"ת, להסביר ולבאר את פירושיו ואת חידושיו בתלמוד. היות ולא זכר תמיד בדיוק מה שלמד מפי רבו, לכן אנו מוצאים כ"כ הרבה שאלות ממנו אל רבו, להבהיר דברים סתומים. מתוך תשובות רבו אליו עולות בפנינו, דרך אגב, דעותיו של רבנו תם על בעיות שונות בדורו, כגון בעניני גיור (ספר הישר, עמוד 107); בעית הפרישות והנזירות המיותרת (שם, 108) ועוד.

בעיר אורליאנש המפורסמת בצרפת על חכמי התורה שבה עוד מימי רש"י, וגם בתקופות יותר מאוחרות ומאידך על הנוצרים הקנאים שבה, חיו רבים מגדולי תלמידיו של רבנו תם. הגדול והחשוב ביותר ביניהם היה רבי יוסף בר' יצחק, המכונה גם בשם ר' יוסף „בכור־שור" ע"ש פירושו המצויין והמקורי על התורה. ר' יוסף אף מוזכר פעמים רבות בתוספות.

פירושו על התורה מצטיין במקוריותו ובפשטותו. חידושיו נפלאים אך פשוטים. הוא הולך בדרך הרשב"ם, אח רבו. יש בפירושיו חידושים אשר שום מפרש לפניו לא עמד עליהם. הוא גם עוסק הרבה בטעמי המצוות אשר רק הבאים אחריו התעמקו בהם (כגון הרמב"ן), אך לא שקדמו לו. גם ויכוחיו עם הכופרים למיניהם, אנשי בקורת המקרא דאז, מתבטאים בפירושו. כאן הוא מתגלה בפנינו כלוחם חריף שאינו מרפה אף לרגע ללחום את מלחמת ה'. במיוחד לחם מלחמה קשה עם „מפרשי" המקרא הנוצריים. לשם כך אף כתב ספר מיוחד בשם „יוסף המקנא".

ר' יוסף גם לחם מלחמה חריפה נגד אלה אשר התחילו לזלזל במצוות, במיוחד באותן השמעיות אשר לא הבינו טעמן. בפירוש למצות כיסוי הדם (ויקרא י"ז, פסוק י"ג) הוא כותב: „כי הכופרים שאומרים אין כיסוי הדם מצוה, ראוי להפשיט עורם מעליהם והוא הוא המגלה פנים בתורה שלא כהלכה". בתור בקי גדול בפרשנות התורה שקדמה לו, ומאידך בתור בקי בשפות זרות, מצא ר' יוסף טעויות רבות וסילופים מכוונים בתרגומיהם השונים ובבאוריהם למקרא והוכיח אותם על פניהם. בפרושו לפסוק „פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידות" (במדבר י"ב, ח') הוא אומר: „וכאן נשברו זרועם של אומות העולם, שאומרים על מה שאמר משה

רבינו — אלגוריא הם, כלומר חידה ומשל, ואינו מה שהוא אומר, ומהפכין הנבואה לדבר אחר ומוציאין הדבר ממשמעותו לגמרי, ועליהם אמר דוד: מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטיו לישראל, לא עשה כן לכל גוי ומשפטים בל ידעום, שאע״פ שהעתיקו את התורה מלשון הקודש ללשונם, לא נתן להם הקב״ה לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמוע...״

ר׳ יוסף היה מנהל התכתבות שאלות ותשובות עם רבו, הרבנו תם, על בעיות הלכתיות שונות, במיוחד האקטואליות של אותה תקופה. הוא גם היה פיטן מצטיין וכתב סליחות — במיוחד עקדות — כדרכם של רוב פיטני אשכנז וצרפת. התוכן של פיוטיו — הצרות שפגעו ביהדות צרפת ואשכנז בימי מסעי הצלב.

גם בנו, ר׳ אברהם, היה מחכמי אורליאנש ומוזכר בהרבה מהתוספות שלנו בתלמוד.

תלמידים רבים של רבנו תם נדדו מצרפת לגלויות אחרות — לאנגליא, לאשכנז, לבוהמיה ולהונגאריא — עליהם נדבר אי״ה בפרק הבא.

יב. תלמידי רבנו תם שנדדו לארצות אחרות — הקמת מרכזים רוחניים מחוץ לצרפת

ר' יעקב מאורליאנש — ר' יו"ט מיואני — „ספר הזכירה" — ר' משה הכהן — ר' שמריה משפירא — ר' שמואל החסיד — דייני רגנשבורג: הריב"ם וחבריו — המרכז בפראג ובאוסטריא — ר' אברהם הגר.

כאמור, השפעת רבנו תם נתפשטה לא רק בצרפת ובאשכנז, אלא גם בארצות אחרות, הן ע"י תלמידים אשר באו ללמוד אליו מארצות רחוקות והן ע"י תלמידים, ילידי צרפת, שנדדו לארצות אחרות והפיצו שם תורת רבם. למעשה, היו תלמידים אלה בארצותיהם החדשות לא רק מפיצי תורת רבם הר"ת, אלא גם מקימי הקהילות מרמתן הירודה והעלאתן לדרגה רוחנית גבוהה. כך קמו מרכזים רוחניים חדשים מחוץ לצרפת ואשכנז, אשר גם בהם נתפשטה תורתם של גדולי אשכנז.

אחד מתלמידיו המובקהים היה ר' יעקב מאורליאנש, אשר נקרא גם בשם רבו „רבנו תם מאורליאנש" או בשם „רבנו יעקב הקדוש". הוא מוזכר הרבה בספרי שו"ת של אחרים וכן בתוספות למסכתות שונות. ר' יעקב נדד לאנגליא והיה שם מראשי הפוסקים המעשיים. ידוע, שבאנגליא, לפני הפרעות, עסקו חלק מהיהודים בהלוואות ברבית, משום כך נתעוררו בעיות הלכתיות רבות, כי קרו גם מקרים של הלוואות יהודים ליהודים. ר' יעקב התחשב במצבם המיוחד של יהודי אנגליא והשתדל לפתור בעיות אלו.

לא הספיק רבנו יעקב לבנות חיים יהודיים שלמים באנגליא, כי היה קרבן לפרעות שנערכו ביהודי לונדון ביום הכתרת ריצ'ארד לב־הארי (ד' תתק"ן, 1189).

הוא לא היחידי מבין תלמידי הרבנו תם, שעברו מצרפת לאנגליא. כך עשה גם רבי יום טוב מיואני. גם הוא היה מגדולי בעל התוספות ומוזכר במסכתות אחדות. הוא גם היה אחד מבעלי התקנות החשובות, אשר גדולי הדורות הבאים, כמו המהר"ם מרוטנבורג ו„המרדכי", מסרו בשמו תקנות ואף אישרו אותן. אחת מתקנותיו החשובות ביותר הנוגעות לעניני חינוך התלמידים ואשר בה אנו רואים את דאגתו הרבה לנושא זה ולענין זה, היא התקנה, אשר המהר"ם מרוטנבורג מוסר בשם ר' יו"ט: „אין מבטלין תינוקות של בית רבם אפילו בשעת הוצאת המת, אע"פ ששנינו

בברייתא ,מבטלין ת״ת להוצאת המת׳ (מגילה כ״ט ע״א)״. גם בשטחים אחרים תקן תקנות חשובות.

גורלו של ר׳ יום טוב לא היה, לצערנו, שונה מגורל חברו ר׳ יעקב. גם הוא נהרג בפרעות אנגליא, שנתיים לאחר פרעות לונדון, בעיר יורק. גזירות קשות עברו על יהודי עיר זו, כפי שכבר כתבנו למעלה בפרק הדן בתולדות יהודי אנגליא. במשך הפרעות הדריך ר׳ יו״ט את בני הקהילה ללכת בדרך יהודי צרפת ואשכנז ולשחוט את עצמם והם שמעו בקולו.

רבנו אפרים מבונא מספר ב„ספר זכירה״, שכבר הזכרנוהו למעלה על שני גדולים אלה ועל חלקם בסובלי הפרעות: (הקטע מובא מספר הנזכר מספר פעמים „גזירות אשכנז וצרפת״, הוצאת הברמן, עמוד קכ״ז): „בשנת ד״א תתק״ג, רע לישראל משמים נתקן, כי הועמד מלך באי היום הנקרא אנגלטירא. (הכוונה להמלכת ריצ׳ארד לב־ארי). ויהי ביום שהוקם למלך, ואשר ניתן כתר מלכות בראשו, בעיר לונדרש בבית המלכות אשר מחוץ לעיר, נאספו שמה עם רב מצרפת ומאי הים, ויבואו גם היהודים הקצינים והעשירים אשר בהם להביא למלך מנחה. ויחלו רשעים לאמר: לא נכון שיבואו היהודים לראות בעטרה של מלך. וידחפום ויתעללו בהם, והמלך לא ידע. ותבוא השמועה בעיר לאמר: ציוה המלך להשמיד את היהודים. ויחלו להכות בהם ולהרוס בתיהם ומגדליהם, ויהרגו בהם כשלשים איש, ומקצתם שחטו את עצמם ואת בניהם. ושם נהרג הרב המובהק ר׳ יעקב מאורלייאנש על קידוש ה׳״ וכו׳.

על ר׳ יו״ט נאמר שם: „אחרי כן, בשנת תתקנ״א (1191) קמו טועים על עם ה׳ בעיר אברווך (יורק) אשר באנגלטירא, בשבת הגדול, ועת הנס נהפך לאונס ולעונש. ויברחו אל בית התפילה, כי סברו, כי שמה בית מנוס. ויעמוד הרב ר׳ יו״ט וישחט כס׳ נפשות. וגם אחרים שחטו וכו׳.

ר׳ יוסף מקרטרש, אחד מגדולי פיטני צרפת, כתב קינה על מאורעות אלה, שבה הדגשה מיוחדת על קידוש השם. אנו קוראים שם בין השאר:

„חמסי עליך מלך האיים / בכנפיו נמצאו דם נפשות נקיים
טל אל ואל מטר על ארץ האי / מיום נתעטר מלכך לך ארץ אי
בת עמי קומי מתוכה וצאי / הגם הלום ראיתי זאת אחרי רואי
נאספו למשמר ואשר עמנו / אך השר הצר והצר לימינו
ונאמר בידו קימנו / ויאמרו — „לא כי על יום־טוב באנו״
סין ועוקר הרים למישור שם עקוב / על פה וספרים במוקשים לא ינקוב״.

גם באשכנז פתחו תלמידי רבנו תם מרכזים רוחניים חדשים ואף המשיכו לקיים את הישנים. תלמידים אלה נסעו ללמוד לצרפת, לישיבת רבנו תם, ולאחר שמילאו עצמם בתורה, חזרו למקומותיהם ונעשו שם מנהיגים רוחניים, ראשי ישיבות ומשיבים לשאלות.

אחד מאלה היה רבנו משה הכהן ממגנצא. לאחר שחזר מישיבת רבו, הרבנו תם, היה לאחד מגדולי הפוסקים בדורו אשר רבים מהפוסקים שלאחריו מצטטים אותו בכל עניני הלכה. בין תלמידיו היו הראבי״ה, מגדולי הדור הבא, ר׳ ברוך, בעל „ספר החכמה״ ואחרים. בין המביאים את פסקי ההלכה שלו יש לציין את הרא״ש (קדושין פ״א אות כ׳), ה„אור זרוע״ (ח״ב, סי׳ תכ״ה ועוד), „שבלי הלקט״ (ח״ב סי׳ ה׳) ועוד.

בקהילה אשכנזית עתיקה אחרת, בשפירא, ישב תלמיד ותיק אחר של רבנו תם, הרב שמריה, שבענינים אחדים חלק על רבו, במיוחד מה שנוגע לדיני יין נסך. הוא גם היה פוסק מפורסם הלכה למעשה, ומשום כך שימש כמו״צ בשפירא. כינויו בשפירא היה „הפוסק בעל המעשים״, כי כל פסק דינו ליווה במעשים. למשל, פעם רצה להוכיח על כלי מסויים שאין ההגעלה מועילה לו. מה עשה? לקח את הכלי, שפשפו והדיחו חזק, ואח״כ הגעילו ולאחר מכן עמד הכלי ריק ויבש יומיים ולבסוף הכניס לכלי חלב טרי והחלב מיד החמיץ (יחוסי תו״א, ח״א, ל״ד).

בן־עירו וחברו הגדול של ר׳ שמריה היה ר׳ שמואל החסיד בן ר׳ קלונימוס. ר׳ שמואל נחשב לראש וראשון של חסידי אשכנז. הוא למד הרבה את תורת הסוד, וחיבר ספר בתורת הקבלה שהיה למעשה החיבור הראשון באשכנז בשטח זה. לצערנו לא הגיעו לידינו מחבור זה רק קטעים בודדים. אך גם מתוכם מתגלית לנו גדולת המחבר. מתוך קטעים אלה אפשר גם ללמוד שנהל מאבק חריף נגד הכתות המינים השונות שהיו בימיו. הוא קבל על עצמו עריכת גלות תוך כדי סגופים ועינויים וכך התגלגל לישיבת רבנו תם ונעשה לחסידו הנלהב.

לאחר עריכת הגלות, שכללה גם את דרום צרפת, חזר ר׳ שמואל לשפירא שבאשכנז והקים שם ישיבה גדולה, בה למדו כל גדולי הדור של חכמי אשכנז, תורת הנגלה והנסתר כאחד. בשטתו התנגד מאד לפלפולים ולמד הלכה למעשה, תוך כדי שמוש רב במדרשי ההלכה והאגדה כאחד. מכאן הגיע גם לבאור מדרשי ההלכה. חיבר פירוש על המכילתא ועל הספרא. רעיונות ומנהגים רבים שאמר וקבע מוזכרים בספר החסידים של בנו, רבנו יהודה החסיד. הוא גם חיבר פירוש לסדור התפילות. לשיא יכולתו הגיע בחבור „שירי היחוד״. שירים אלה המדברים בשבח ה׳ והבריאה כתובים בסגנון יוצא מן הכלל ומעטים הם הפיוטים המגיעים לדרגתו בכושר בטוי

ובהתעלות רוחנית. שירי היחוד מחולקים לשבעה חלקים, כשלכל יום חלק מיוחד. רואים שהמחבר היה בקי בכל מכמני התורה והקבלה והיתה בו גם מנה הגונה של כושר בטוי. שירי היחוד היו נאמרים באשכנז יום־יום. הוא חיבר גם „הושענות" וביניהן את הפיוט „כהושעת, אב המון". ר' שמואל פעל בשפירא במחצית השניה של המאה ה־12. בקהילות רבות אומרים שירי היחוד בליל יוה"כ.

באותה תקופה ועוד קצת לפני כן התפתחה קהילה חשובה אחרת באשכנז, יותר מזרחה, קרוב לבוהמיא, היא רגנשבורג שבבוריא. בקהילה זו ישב בית דין מפורסם אליו היו פונים בשאלות מסובכות גם מקהילות אחרות. ביה"ד היה מורכב מ־3 גדולי דור של אז, הריב"ם מפראג הוא ר' יצחק בר' מרדכי; הר' אפרים מרגנשבורג ודיין אחד בשם הרב ר' משה. אפילו הראב"ן פנה אליהם בשאלות הלכתיות.

הריב"ם היה תלמיד הרבנו־תם והריב"א ופעמים רבות הוא משווה דעותיהם. לאחר שהתרחק מרחק גיאוגראפי רב מרבו אשר בצרפת היה בכ"ז ממשיך לעמוד אתו בקשר מכתבים. כך נתפרסם שמו גם בצרפת ותלמידים רבים באו ללמוד אליו, ביניהם גם מי שנתפרסם לאחר מכן כרבנו יחיאל מפאריז. הריב"ם מצוטט ע"י כל המחברים בני דורו והדורות שלאחריו, באשכנז, בצרפת ואף באיטליא (ע"י ר' יצחק בן ר' מלכי צדק מסיפונטו). במיוחד מצטטים את השאלות והתשובות שהיו בינו לבין רבו, הרבנו־תם, שהיוו יסוד לפסקי דין רבים באותו דור.

החבר השני של ביה"ד ברגנשבורג הי הר' אפרים המכונה „הגדול" או „הגבור", גם הוא תלמיד רבנו תם. היה נחשב לבר־פלוגתא חריף לחכמי שפירא, שעורר עליו גם את חמת רבו, הרבנו תם. זה היה עוד בזמן שהתגורר בשפירא. אח"כ עבר לוורמייזא וגם שם הסתכסך על ענינים הלכתיים. הוא דרש בתוקף להחמיר בכל המנהגים שיהודי צרפת ואשכנז התחילו להקל בהם. משם עבר לרגנשבורג ומשם נתפרסמו תשובותיו ופסקיו ע"פ העולם הלמדני כולו. ר' אפרים נפטר בשנת תתקל"ה (1175).

החבר השלישי של ביה"ד ברגנשבורג היה ר' משה בר' יואל. הוא כתב הרבה תוספות.

תלמידי הרבנו תם הגיעו גם לבוהמיא, שם אנו מוצאים את ר' אליעזר בנו של הריב"ם הנ"ל. העובדה שישב בפראג גרמה לו להתענין בקהילות מזרח אירופא, שבאותה תקופה עוד היו שוממות וקטנות מכל הבחינות — רוחנית וכלכלית כאחד. כשום כך דרש מרבו, הרבנו תם, להוציא פסקי דין כאלה הבאים להתחשב במצבם המיוחד של קהילות בודדות אלו בפולין, בהונגריא וברוסיא. הוא ביקר בארצות אלו

וכתב לאחר מכן דו״ח מפורט לרבותיו וידידיו במערב, ביניהם גם לר׳ יהודה החסיד.

חכם אחר בפראג היה ר׳ יצחק הלבן, אחיו של ר׳ פתחיה מרגנשבורג, התייר הנוסע, בעל „הסיבוב״ הידוע, הוא תלמיד מובהק לרבנו תם. גם מופיע פעמים רבות בתוספות השונות.

חבר ר׳ יצחק, ר׳ פטר בן יוסף, ישב באוסטריא. גם הוא היה תלמיד מובהק של רבנו תם וגם של הרשב״ם. למרות שנהרג על קידוש ה׳ עוד בהיותו צעיר, בימי מסע הצלב השני, בכ״ז מוזכר פעמים רבות בתוספות, וזה מראה על גדולתו עוד בצעירותו.

נסיים סקירה זו על תופעה מעניינת המעידה על השפעתו הגדולה של רבנו תם. משפחת גרים בהונגריא שלחה בניה ללמוד לרבנו תם, ובניהם גדלו לבעלי תוספות מובהקים. אחד מהם, ר׳ אברהם הגר, מפרש בתוספות המאמר של גמרא „קשים גרים לישראל כספחת״ (קידושין ע״א). גם חיבר פירוש לתורה ובו סתירות רבות לפירושי הנוצרים. גם בנו, ר׳ יצחק, היה תלמידו של רבנו תם.

לא כללנו בפרק זה מאות תלמידים אחרים של הרבנו תם, רק הבאנו אחדים מהם ממקומות שונים באירופה של אז, כדי להראות עד כמה חשובה היתה השפעתו של איש אחד, שממנו שאבו וינקו דור שלם וממילא לאחר מכן כל קהילות אירופה עמדו תחת הרושם ופסקי הדין של איש ענק־רוח זה.

יג. מסעי הצלב הנוספים עד לסוף שלטון הצלבנים בארץ

האדישות כלפי מסעי הצלב — המסע ה־4 — מלחמות נוצרים בנוצרים — השתלטות ונציא במזרח — מסע הצלב החמישי — פרידריך ה־2 וסכסוכו עם האפיפיור — מסעי לואי „הקדוש".

עם כשלון מסע הצלב השלישי שנסתיים כאמור בשנת 1191, לאחר שלפני כן כבר נפלה ירושלים בידי המוסלימים בהנהגת צלאח־א־דין, נסתיים השלב הראשון והעיקרי של תנועת מסעי הצלב. ההמונים במערב אירופה, אשר עד כה היו מוכנים להתלהב ולהתנדב לכל קריאה — פגה התלהבותם, נוכח הכשלונות הרבים ובמיוחד נוכח הסכנה הממשית ליפול בקרב למען האידיאלים שלהם. וכידוע הרצון לאידאלים לא פעל אצלם, אלא הרצון לבוז בז ושלל. עכשו, אפילו המשיכה הכספית הזאת לא פעלה. לא עזר גם השחרור של פושעים נוספים מבתי הסהר של המערב, כי גם אלה לא התלהבו מן הרעיון — להשתחרר כדי לצאת למלחמות לא להם. אמנם האפיפיור ונציגי הכנסיה דרשו זאת בכל תוקף, ובכל הזדמנות הדגישו שיש לחדש את המאמצים „לשחרור הארץ הקדושה מידי הכופרים" ובודאי המאמצים יוכתרו בהצלחה, אך מעטים נשמעו להם. ואם כבר כן הסכימו לפעמים ראשי מדינות שונות באירופה לתת חיילים ולצאת למסע נוסף, הרי זה לא היה מסע־צלב „דתי" אלא מסעים מלחמתיים אשר היו בעלי מגמה פוליטית וכלכלית טהורה. עובדה היא שהמטרה של המסעות הבאים לא היתה א"י אלא כבוש מצרים ואף נתגלה גחוך נוסף, כשנתברר שהמטרה היא כבוש ביזאנץ, שהיא בעצמה היתה קיסרות נוצרית.

בשנת 1198 עלה לשלטון בכנסיה האפיפיור אינוצנטיוס ה־3 (1198—1216). הוא יצא בדרישה תקיפה ע"י פרסום כרוז חריף למען עליה נגד המזרח המוסלימי. אבירי צרפת נענו מיד לקריאתו ובקשו מאת העיר ונציא, שהיתה אז העיר המרכזית והחזקה ויחד עם זאת השלטת בים התיכון, להעביר את צבאה ואת הצי שלה למזרח. לונציא היו אז שאיפות פוליטיות וכלכליות רבות בנוגע למזרח אך לא קשורות דוקא עם „מסע קדוש" נגד המוסלימים בא"י. בכ"ז הסכימה ונציא להצעה, באשר תכננה הנאה כפולה ממסע זה: א) היא דרשה הפעם כסף שכירות רב עבור עזרתה. ב) היא סידרה מראש, שחיליה לא יופנו למטרות הכנסיה אלא למטרות ונציא, אשר אגב התאימו גם במקצת לשאיפות ההשתלטות של הכנסיה הרומית על הכנסיה המזרחית.

מיד בהתחלת מסע זה התברר, שהכנסיה והאבירים אינם יכולים לעמוד בהתחיבות הכספית שנטלו עליהם כלפי הצבא והצי הונציאני. הדוכס של ונציא באותה תקופה, דנדולו הזקן, הציע לכן להעביר את חוד ההתקפה שלהם לכוון הבלקן, שם היתה עיר אחת אשר הפריעה למסחר ונציא. עיר זו היתה נוצרית ולכן התנגד האפיפיור לתכנית זו. בכ"ז לא שמעו בקולו, הטילו מצור על העיר והרסוה. בינתיים יצא שמו של מסע זה בביזאנץ עצמה, ובמיוחד העובדה שהמטרה הפעם אינה דוקא א"י. השלטון בקיסרות הביזאנטית באותה תקופה היה בידי היוונים האורטודוקסים, הכנסיה המתנגדת והאויבת המושבעת של האפיפיור. אחד הנסיכים הצעירים בקושטא, בירת ביזנץ, אלכסיוס, יצא לבלקן והציע לצבא הונציאני סכום רב אם יעזרו לו לכבוש המלוכה בביזאנץ ולהמליכו. דנדולו הסכים מיד והצבא הצלבני יצא מיד למלחמה נגד ביזאנץ. כך עמד העולם כולו ומשתומם על המלחמה של צלבנים נגד מדינה נוצרית. שאיפת הנסיך, ונציא והאפיפיור, מצאו כאן מטרה משותפת: הנסיך אלכסיוס — רצה בשלטון הפוליטי, ונציא — בשוק המסחרי, דהיינו — השלטון הכלכלי, ואילו האפיפיור — בשלטון הדתי. הוא רצה להפוך את ביזנץ כולה לחלק מהקיסרות „הלאטינית" — כנסית המערב — בניגוד לקיסרות ה„יוונית" — כנסית המזרח.

הצלבנים והונציאנים השמידו את הצי הביזנטיני, וכבשו את נמל הבירה, קושטא. אלכסיוס הוכרז למלך ע"י הצבא הכובש. תוך זמן קצר מרדו היוונים באלכסיוס ובצלבנים וגרשו אותו. הצלבנים הטילו שוב מצור על קושטא, כבשוה, והפעם הרגו את רוב תושבי העיר (הנוצרים!!) באכזריות רבה, שדדו את העיר ואת כל האמנות התרבותית שבה, והקימו את הקיסרות הלאטינית. העיר קושטא העתיקה נהרסה (1204). נסיך פלנדרי מהצלבנים הוכרז כמלך „מערבי" אך השלטון למעשה היה בידי הונציאנים. הם לקחו לידם את כל השוק המסחרי, כולל חלק מן העיר קושטא; לקחו נחלות רבות לעצמם, ואילו כדי להשביע גם את חשק הקטולים המערביים, נתנו לכהניהם את כל הכנסיות האורטודוקסיות. בינתיים כבשו הונציאנים גם את האי כרתים. בעצם יכלו להקים עכשו אימפריא מערבית חזקה במזרח, אבל הסכסוכים הפנימיים בין מנהיגי הממלכה ובמיוחד הסכסוך בין מלך פרידריך לבין האפיפיור, (ראה להלן), גרם להחלשת השלטון בממלכה. הממלכה המערבית בביזאנץ החזיקה מעמד 57 שנים, עד 1261. אז עלה עליהם נסיך יווני בשם מיכאל, כבש מידיהם את קושטא, ביטל את הקיסרות הלאטינית והקים מחדש את הקיסרות היוונית. האבירים והונציאנים גורשו מרוב שטחי הממלכה פרט לאי אלה איים בים האגאי וקצת שטח בדרום יון.

עוד בזמן הסתעפות המסע הרביעי לא ויתר האפיפיור אינוצנטיוס ה־3 על השאיפה לכבוש א״י. כבר הזכרנו (בפרק הדן על ירידת יהודי אנגליא) את כנסת לטראן הרביעית, שהביאה לגזירות רבות באנגליא ובשאר ארצות אירופה. בהחלטות הכנסת בולטת המגמה להשפלת היהודים. ההחלטות העיקריות היו: 1) איסור רבית מופרזת; 2) תשלום מעשר מהנכסי דלא ניידי של היהודים; 3) איסור יציאה לרחוב בשבוע הפסחא שלהם — אם במקרה באותו שבוע חל גם, להבדיל, חג הפסח שלנו (החשש הוא, פן יפגעו בגדי החג שלנו ברגשות האבל שלהם). 4) איסור מינוי יהודים למשרות צבוריות. 5) בקורת קפדנית על האנוסים שלא יקיימו את מצוות התורה, אלא יש לכפות עליהם את „אמונתם החדשה״. 6) חובת תלבושת מיוחדת ליהודים, שתציין ותבדיל אותם מן הנוצרים (שנת 1215).

בימי אינוצנטיוס נוסדו המסדרים וכתות הנוצריים הקנאים — הדומיניקאנים והפרנציסקאנים — והם שמו להם למטרה מלחמה בכופרים (ביהודים ובמוסלימים). הם דאגו לביצוע ולקיום ההחלטות הנ״ל.

אחת התוצאות של כנסת לטראן הרביעית היתה מסע הצלב החמישי (1215). הפעם יצאו הצלבנים להתקיף את מצרים, בחשבם שעם כבוש מצרים תפול לידיהם גם א״י. המסע הזה ארך זמן רב. אמנם ב־1218 הצליחו לכבוש את דאמיטה, שהיתה קרובה לא״י (בערך במקום פורט סעיד של היום), אולם בקרב קשה לאחר מכן, במנצור שבמצרים, נגפו הנוצרים קשות ונאלצו לבטל כל התכנית.

בד בבד עם שאיפת הכנסיה לחדש שלטונה בא״י, ניסו לעשות זאת גם מלכים שונים באירופה, לפעמים בשתוף עם הכנסיה ולפעמים נגדה, בתור אויב הכנסיה. בין המלכים האירופיים שהיו מאויבי וממתנגדי הכנסיה יש לראות בעיקר את פרידריך ה־2 משושלת השטאופנים שבגרמניה, אשר השתלט — נוסף לגרמניה — גם על איטליא הדרומית וסיציליא. ע״י כך צמצם את כח השפעתו של האפיפיור, ומשום כך הוטל עליו חרם ע״י האפיפיור גרגוריוס ה־9 (1227—1241). פרידריך ה־2 רצה להוכיח להמונים הנוצרים, שעל אפו ועל חמתו של האפיפיור הוא נוצרי נאמן. לשם כך יצא למסע צלב פרטי (1229). שונה היה מסע זה מקודמיו משום שהפעם נתלווה אליו מו״מ דיפולומאטי בין פרידריך ה־2 לבין הסולטאן המצרי. אכן, פרידריך הצליח במו״מ זה, ולפי הסכם ובלי קרב, הצליח לקבל לידיו את ירושלים, את בית לחם ואת נצרת — שלשת המקומות „הקדושים״ לנצרות — וכן להבטיח שני פרוזדורים למעבר הנוצרים העולים למקומות אלה, משני נמלים: מיפו ומעכו. לכאורה, היה צריך האפיפיור לשמוח שהושגה שוב המטרה הנוצרית ורוב המקומות „הקדושים״ להם שוב בידי הנוצרים. אך שוב נתגלתה תמונה מצחיקה ופרצופה הפוליטי האמיתי

של הכנסיה. מתוך השנאה לפרידריך — לא תמך בו האפיפיור אלא להיפך — הטיל חרם שוב עליו ועל המקומות „הקדושים" שבידו.

סכסוך זה בין האפיפיור לבין הקיסר חיסל סופית כל תקוה נוצרית להשתלט על א"י. נצלו זאת החוארִיסמיים, שבט תורקי פראי, שברחו ממקום ישובם הקודם — סביבות הים הארלי, מפני התקפות הטאטארים, והשכירו עצמם לידי הסולטאן המצרי. לפי פקודת הסולטאן עלו על ירושלים וכבשוה מידי הנוצרים (1244) ומאז נפסק השלטון הנוצרי על ירושלים לחלוטין.

אמנם, אינוצנטיוס ה־4 (1243—1254), שבינתיים עלה על כס האפיפיור, נסה להשפיע על מלכי אירופה לצאת למסע צלב מחודש, אך רק המלך הצרפתי, לואי הקדוש (ה־9), שמע בקולו, משום שמלך זה היה מסור בכל לבו ובכל נפשו לכנסיה. הוא יצא פעמיים למזרח ובשתי הפעמים נכשל. בפעם הראשונה יצא מיד לאחר מפלת ירושלים, ב־1244, דרך קפריסין למצרים ומשם רצה לעלות על א"י. גם הוא כבש את דאמיטה, אבל בקרב שלאחר מכן, ע"י קאהיר, נחל תבוסה ונפל עם כל צבאו בשבי המצרים. לאחר ששילם הון תועפות ככופר והחזיר למצרים את דאמיטה, שוחרר (זה היה מסע הצלב ה־6, שנכשל).

בסוף ימיו, בשנות ה־70 ניסה לואי לחדש את מסעי הצלב, אך שוב ללא הצלחה. הפעם ניסה כוחו דרך טוניסיא, אך גם כאן נכשל.

בינתיים חלו חילופי שלטון במצרים. שם עלו הממלוכים. שבט זה היה שבט של עבדים לשעבר לסולטאנים אשר נהלו במשך הזמן את המנגנון של הארץ, עד כי קבלו כח ואומץ למרוד. הסולטאן ה־1 של הממלוכים היה ביברס אשר בדומה לצלאח־א־דין בזמנו, החליט על „מלחמה קדושה" נגד הנוצרים. מקודם כבש את סוריא וכך הקיף את הצלבנים בא"י מכל צד. אח"כ עלה על ערי הנוצרים בא"י וכבש אותן אחת־אחת והחריבן. קיסריא, ארסוף, צפת, יפו — כולן נפלו בידיו. לבסוף נפלה בידיו גם עכו, העיר הצלבנית האחרונה בא"י, בשנת 1291, ובזה נגמר וחוסל סופית שלטון הנוצרים בא"י.

כך נגמרה בכשלון סופי התנועה הגדולה של מסעי הצלב. שנמשכה קרוב ל־200 שנה ודרשה את דמם של אלפי יהודים בכל רחבי אירופה, ובמיוחד באירופה המערבית.

יד. הגזירות המחודשות נגד היהודים בצרפת – הויכוח בפריז – שריפת התלמוד

אחוד מחוזות צרפת ע״י פיליפ אוגוסט — הגזירות בימי שלטונו — גרוש פראנציא — הפליטים בשמפניא — שיבת היהודים לפראנציא — כבושי לואי „הקדוש״ — השתלטותו על המדינה ע״י הקמת בי״ד עליון — העברת כספי היהודים ורכושם לאפיפיור — הויכוח על התלמוד בפריז — הגזר דין נגד התלמוד ושריפתו — יחס אינוצנטיוס ה־4 ליהודים.

כשם שבמסעי הצלב הראשונים סבלו במיוחד יהודי צרפת ואשכנז, כך גם בימי מסעי הצלב האחרונים נטלו אלה חלקם הגדול בסבל, במיוחד יהודי צרפת, אשר אוי היה להם אם המסע היה מצליח ואוי היה להם כאשר אלה לא הצליחו, וראשי השלטון והכנסיה הוציאו חמתם עליהם.

בדור שלאחר רבנו תם, בשעה שפיליפ אוגוסט (1880—1223) עלה לשלטון, נסתיימה תקופת השלוה היחסית ליהודי צרפת. פיליפ אוגוסט היה המלך הצרפתי הראשון אשר הצליח לאחד פחות־יותר את כל המחוזות בצרפת תחת שלטונו. הוא בא מבית קאפט, שושלת אשר שלטה בצרפת קרוב ל־350 שנה (987—1328). אולם התואר של רוב המלכים משושלת זו, עד פיליפ אוגוסט, היה על גבי הניר בלבד. למעשה שלטו ברוב המחוזות של צרפת האצילים הפיאודלים, לרוב נסיכים, אשר היו למעשה בלתי תלויים לגמרי במלך. המלך שלט למעשה רק על פריז וסביבתה ועל אורליאנש וסביבתה, שטח קטן למדי, לאורך הנהרות סינה ולוארה. המחוזות האחרים הידועים — נורמנדיא ועוד מספר מחוזות מערביים היו בידי אנגליה. בורגונדיא שעל הגבול הספרדי, שמפניא ועוד, היו ממלכות עצמאיות. מטרתם של מלכי צרפת, אם כן, היתה כפולה: לגרש את האנגלים מעל אדמת צרפת ולאחד את כל המחוזות והנסיכויות תחת שלטון המלך. כאמור, ניסו כל המלכים מבית קאפט להצליח בשתי מטרות אלו, אך רק פיליפ אוגוסט הצליח לגרש את האנגלים מחלק גדול של שלטונם בצרפת. בקרב הגדול שהיה בינו לבין ג׳ון ללא ארץ מלך אנגליה על יד בובין, בשנת 1214, הצליח מלך צרפת להביס את מלך אנגליה תבוסה קשה ולהוציא מידיו חלקים ניכרים משטח שלטונו בצרפת, במחוזות נורמנדיה ועוד.

כבר בשנת השלישית למלכותו, בשנת תתקמ"ב (1182), הוכיח פיליפ אוגוסט את רשעותו. הוא לא היה תחת לחץ הכנסיה ואף לא היה נותן לה להתערב בעניני המדינה אלא עשה את כל הרשעויות והגזירות מיוזמה עצמית. עוד בשנה הראשונה למלכותו ציווה באחת השבתות לאסור את כל היהודים בבתי הכנסת ולהחרים את רכושם. לאחר מכן שחרר אותם תמורת פדיון נפש בסכום ענקי של 15 אלף כסף. בשנה שלאחר מכן אסף המלך את כל החובות ושטריהם שהגויים היו חייבים ליהודים, וחימש אותם, ז. א.: ארבע חמישיות שימט ואילו חמישית אחת לקח לאוצרו. כולם יצאו טוב מן העסק הזה, גם המלך וגם הנוצרים, ששלמו רק חומש מחובותיהם, פרט ליהודים שהפסידו שוב הון תועפות.

עוד באותה שנה צוה על היהודים למכור את כל חפציהם במשך שני חדשים. את הנכסי דלא נידי שלהם — השדות והבתים — החרים וגרש אותם מפראנציא (זו ממלכת פריז וסביבתה). גם בצו זה הפסידו היהודים כסף רב כי את רוב חפציהם לא יכלו לטלטל אתם, והגויים — שלהם הוצעו חפצים אלה למכירה — נצלו היטב את העובדה, שעל היהודים לעזוב מהר את הארץ, והציעו מחירים נמוכים ביותר או בכלל לא רצו לקנות. בלית ברירה הפקירו היהודים חפציהם לנכרים או מכרום במחירי נצול. לאחר הגירוש התנפלו ההמונים הנוצריים על בתי היהודים ובמיוחד על בתי הכנסת שנשארו שוממים; הרסו והחריבו אותם או הפכו אותם לכנסיות נוצריות (ר"ל).

פליטי פראנציא מצאו מקלט במחוזות האחרים של צרפת, בהם לא היתה השפעה לפיליפ אוגוסט, כי זה היה עוד בטרם הצליח לאחד חלקים ניכרים של המדינה. במחוזות אלה היו שליטים אשר היו זקוקים מאד ליהודים ומשום כך הטו חסד כלפיהם וקלטו אותם. במקרה אחד, במדינת שמפניא, היתה שלטת רוזנת והיא תפסה אחד מעבדי המלך שהרג יהודי. היא הוציאה אותו אל היהודים אשר תלו אותו על העץ ביום פורים. כשנודע הדבר למלך צרפת, אשר עד כה אף פעם לא התערב במחוז זה, ניצל את ההזדמנות כדי להכנס למדינה זו ולהכריח את הרוזנת לקבל שלטונו וגם רצה להנקם ביהודים. פיליפ אוגוסט התקיף את שמפניא, אסר את יהודי העיר ושרף מהם שמונים איש כנקמה.

שש־עשרה שנה היו יהודי פראנציא מחוץ לבתיהם. בינתיים התחרט פיליפ אוגוסט על הגירוש, כי ראה את ההפסדים שנגרמו לאוצרו ע"י כך (כפי שזה קרה פעמים רבות לאחר מכן), וביקש מהם לחזור לארצו. כאן נתגלה, שהיהודים מהווים כדור־משחק בין המלך לבין נסיכי שאר ארצות צרפת. כי הנסיכים לא רצו להחזירם. לבסוף סוכם ביניהם שכל אחד יחזיק ביהודים שלו מלפני הגירוש. היהודים חזרו

לפריז ולסביבתה (בשנת תתקנ״ח, 1198) וגם שלמו שוב כופר נפש גבוה. יחד עם זאת הכריח את היהודים להשבע שלא יעזבו את מדינתו ואף דרש מהם ערבויות על כך. היתה זאת דוגמה למלכי אנגליה, במאה ה־13, אשר גם הם החזיקו בכוח ביהודיהם עד גירושם, כדי לסחוט מהם ולנצלם, כפי שלמדנו למעלה.

שיבת יהודי פראנציא לארצם נוצלה היטב ע״י האפיפיור הרשע, אינוצנטיוס ה־3, אשר התנה עם פיליפ אוגוסט את „הסכמתו" להחזרת היהודים בגזירות חדשות — בעיקר כלכליות.

לאחר מות פיליפ אוגוסט, עלה לשלטון לואי השמיני אשר מלך בס״ה 3 שנים (1223—1226) ולאחריו — לואי ה־9, המכונה „הקדוש", אשר היה לאחד המלכים החזקים בצרפת. לפי כינויו כבר אפשר להבין שהיה רע ואכזרי ביותר ליהודים. הוא הרחיב שטח אדמת השלטון של המלך ע״י צירוף נסיכות טולוז בדרום הארץ וכן ע״י השתלטות על אדמות פיאודאליים, שלא היו להם יורשים חוקיים. בימיו כבר היתה מחצית שטח צרפת בידי המלך, למרות שבחלק מאדמות אלו עוד ישבו אצילים שלהם ולמשפחותיהם היו פעם שייכות האדמות — לא היה כל שלטון בידיהם. השליטים היו פקידי מנגנון ממונים ע״י המלך, שהיו נאמנים לו מאד. תפקיד הפקידות לא עבר בירושה, ולכן לא היה כל חשש שמא פקידים אלה יתגברו במשך הזמן וימרדו במלך. כך חיזק המלך את שלטונו. הוא גם דאג לפיתוח הערים שהיו תחת ידו, ובמיוחד לעיר פריז אשר בימיו הפכה להיות לעיר בירה של ממש. דבר זה נעשה על ידי הקמת בית־דין עליון בפריז, שבראשו עמד המלך עצמו ואשר אליו הועברו לאט לאט כל המשפטים הפליליים מכל המחוזות שתחת ידו. דבר זה לא מצא חן במיוחד בעיני הפיאודאלים, אך לא יכלו לעשות נגד המלך מאומה, כי בינתיים הקים המלך צבא שכירים נאמנים לו והפסיק להיות תלוי בחסדי הפיאודלים. בית הדין הזה נקרא במשך הזמן „פרלמנט", אם כי רחוק היה עדיין מהפרלמנט שהיה קיים אז באנגליא ומהמושג כפי שאנחנו מכירים אותו כיום.

כל הפעולות הממלכתיות הללו דרשו הוצאות ניכרות אשר רק ע״י העלאת המסים וסחיטה מוגברת מהיהודים יכלו לכסותן. הדרך הראשונה היתה קשה ומשום כך השתמשו המלכים — לואי והבא אחריו, פיליפ היפה — בדרך השניה. לואי היה צורר ישראל מובהק ובימיו נתרבו הויכוחים הכפויים על היהודים, ביניהם הויכוח המפורסם בפריז, אשר מצד היהודים עמדו בו חכמי התוספות בפריז בראשותו של ר׳ יחיאל, ראש ישיבת פריז (ראה להלן) (האחרים היו: ר׳ משה מקוצי, ר׳ יהודה בר׳ דוד ור׳ שמואל בר׳ שלמה).

אבל עוד לפני הוכוח הנורא הזה קבע לואי את יחסו השלילי ליהודים בכל

מה שנוגע לזכויותיהם ומצבם הכלכלי. כקודמיו, כן גם הוא, פקח על הרבית היהודית, החרים רכושם, השמיט חובות הגויים ליהודים, ולבסוף לקח את כל הכסף שסחט מהיהודים והעבירם לידי האפיפיור ככופר נפש עצמו ונפש אבותיו. ע"י מעשה זה שעבד עצמו לגמרי תחת שלטון הכנסיה אשר ניצלה היטב עובדה זו.

בשנת ד' תתקצ"ט (1239) הופיע מומר בשם ניקולאוס דונון בפני האפיפיור גרגוריוס ה־9, והעלה טענות קשות על התלמוד (ר"ל). הטענות לא היו חדשות אלא לקוחות בעיקר מהספרות הקראית ובהן דברי הבל ושטות. כרגיל, טען נגד התרת נדרים, שכתוצאה ממנה „מותר" ליהודים לרמות גויים ועוד טענות דומות. האפיפיור צוה להחרים את כל ספרי התלמוד בכל הארצות הנוצריות ולבדוק — האם אמת הן טענות אלו או לא. ברוב הארצות הנוצריות לא נענו לפקודת האפיפיור, אך לואי „הקדוש", שהוכיח כל הזמן נאמנות בלתי מוגבלת לכנסיה, נענה מיד. הוא החרים את כל טפסי התלמוד שהיו בממלכתו, והכריח את ר' יחיאל וחבריו, להופיע לויכוח ולענות לכל השאלות, שהמומר יציג לו. המלך בעצמו לא השתתף בויכוח, אלא אמו, שרי המלך וראשי הכנסיה הקאתולית. לשאלה המרכזית — למה יש צורך בתורה שבע"פ, הודגשה התשובה המקובלת והנכונה, שבלי התורה שבע"פ אין להבין את התורה שבכתב, כי פסוקיה בהרבה מקומות סתומים. על שאלת הפרת הנדרים השיבו, כי אין ב„כל נדרי" מפירין אלא את מה שנעשה בלי ידיעה ובשגגה, כדי שאדם במקרה זה לא יכשל בנדרו. חוץ מזה יש דין מפורש ש„נדרים שבין אדם לחברו לא יכול האדם להפר, אלא מדעת חברו". למעשה היו תשובות לכל הטענות הכוזבות, אבל לא היה זה ויכוח ממש, מרצונם הטוב של היהודים, אלא ויכוח שנכפה עליהם. לכן היה זה ידוע מראש, שיד היהודים תהיה על התחתונה ואין כל פלא שהמשפט נסתיים ב„הרשעת" התלמוד. (על הויכוחים עם הנוצרים בכלל, במיוחד בספרד, ראה להלן בספר זה).

כל גדולי הכנסיה באותו זמן חתמו על הגזר־דין נגד התלמוד, וביניהם גם ראש הקבוצה „הליבראלית" שבהם, אלברט הגדול, המורה הראשי של האסכולסטיקה (זו תנועה בנצרות אשר רצתה לבסס את עקרונות הנצרות על ההגיון). בענין השנאה ליהודים היו כולם שווים.

לאחר חתימת גזר הדין אספו 24 קרונות של ספרי התלמוד והעלו אותם על האש (חמשת אלפים וד' 1244). היום ההוא יום עש"ק לפרשת חוקת, נקבע כיום צום ומספד לדורות.

וכך מובא בספר „שבלי הלקט" (סי' רס"ג ועוד) : „ועל שאנו עסוקין בהלכות תענית ובענין שריפת התורה, כתבנו זה לזכור על מה שאירע בימינו על רוב

עוונותינו אשר גרמו לנו ונשרפה תורת אלוקינו, בשנת חמשת אלפים וארבע שנים לבריאת העולם, ביום ששי פרשת „וזאת חוקת התורה״. כעשרים וארבעה קרונות מלאים ספרי תלמוד והלכות והגדות נשרפו בצרפת, כאשר שמענו לשמע אזן. וגם מן הרבנים שהיו שם שמענו, שעשו שאילת חלום לדעת אם גזרה היא מאת הבורא, והשיבו להם: „דא גזירת אורייתא״ ופירושו, ביום ו׳ זאת חוקת התורה היא הגזרה, ומאותו היום ואילך קבעוהו היחידים עליהם להתענות בו בכל שנה ושנה, ביום ששי של פרשת „זאת חוקת התורה״, ולא קבעוהו לימי החודש. תהא אפרה עלינו הכפרה כעולה על מוקדה וכו׳...״.

נוסף לגזירת השריפה הוטל גם איסור חמור ע״י המלך לואי על לימוד התלמוד להבא. כל זה היה כבר בימי האפיפיור החדש אינוצנטיוס ה־4 (1243—1254), אך לפי יוזמת קודמו, גרגוריוס ה־9. האפיפיור החדש לא ידע על כל הענין, כי היה עוד חדש וישב רחוק מהמאורעות. יחסו אל היהודים נקבע רק לאחר מכן. בשנת ה׳ ז׳ (1247) בקר בעיר ליאון שבפריז ושם הופיעה בפניו משלחת של חכמים מיהודי העיר ובפיהם בקשה: „חכמי היהודים של מלכותך״ — כך כותב האפיפיור אל מלך צרפת — „טענו מקרוב לפנינו, שבלי הספר הזה הנקרא תלמוד, אין הם יכולים להבין את כתבי הקודש ואת שאר מצוות דתם וחוקיה. ומכיוון שאנו מצווים לסבול אותם בתורתם, חשבנו לענות להם, שאין ברצוננו לגזול מהם את ספריהם, אם הדבר כרוך בשלילת תורתם״ (מתוך הספר „יחס הכנסיה ליהודים במאה ה־13״ של גרייזל, עמוד 275, התרגום חפשי).

גם הצד שכנגד ניסה להשפיע על האפיפיור לא לבטל את הגזירה והאפיפיור נכנע להם באופן זמני. ההיתר הרשמי להשתמש בתלמוד וללמוד אותו לא ניתן, אך גם העלימו עין במקצת מאותם הספרים שהוחבאו והוסתרו ולא נשרפו. מאבקם של חכמי צרפת היה מכוון במשך כל השנים 1244—1248 להשיג לגאליזאציא לאותם הספרים שהיו באותו זמן במחתרת, למנוע החרמתם. דבר זה מסתבר מתוך פסק־דין של אחד בשם אודו, שליח האפיפיור בצרפת, אשר דן מחדש יחד עם עוד 43 מראשי הכנסיה בתוכן התלמוד ובאו לפסק־דין דומה. כתוצאה מגזר דין זה התחילו לרדוף אחרי התלמוד גם בערי השדה, החרימו אותם ואף חפשו בבתי נוצרים, שמא הסכימו להחביאם.

ושוב התחילו הבקשות וההשתדלויות עד כי בסופו של דבר הסכימה הכנסיה למחוק קטעים מהתלמוד, שלא נראו להם, מעין צנזורה חמורה, ואת היתר השאירו.

ר׳ מאיר מרוטנבורג, גדול הדור שלאחר מכן, תלמיד ר׳ יחיאל, מקונן בקינה נפלאה, „שאלי שרופה באש״ על השריפה הזאת. (ראה עליו להלן). הקינה הוכנסה למחזור הקינות של תשעה באב.

טו. ירידת יהודי צרפת – הגרוש

(המשך מהפרק הקודם)

המשך הגזירות בימי לואי „הקדוש״ — למוד התלמוד במחתרת — המצב בימי פיליפ היפה — הסכסוך בינו לבין הכנסיה — גלות האפיפיור — קדושי טרויאש — עלילת „העוגה הקדושה״ — עלית 300 רבני צרפת ואנגליא לא״י — עלית ר׳ יחיאל וייסוד הישיבה בעכו — גרוש צרפת.

למרות שהמלך לואי הקדוש לא השתתף במשפט שנערך בפריז על התלמוד, אין זה סימן שהוא היה בעד היהודים. להיפך, הוא היה זה אשר ביצע בנאמנות בלתי מוגבלת את גזר הדין. הוא הוציא פקודה לחפש היטב לאחר כל טפסי התלמוד הנמצאים בארצו ואף נכח בשעת שריפתם (ר״ל). השריפה גרמה לו נחת רוח ואף היתה זאת בשבילו הכנה נפשית חשובה לקראת מסע הצלב הששי, שהוא עמד לערוך (ראה למעלה), אך נכשל בו. ואם השריפה לא היתה מספקת בשבילו, הלך וצוה לאסור את כל יהודי צרפת ולהחרים את רכושם בטענה, שאם יעשה כך, בודאי יצליח במסע הצלב. ולאחר שלא הצליח — תלה שוב הקולר ביהודים. כי הרי כך היתה תמיד דרכם של שונאי ישראל, בין אם הצליחו ובין אם לא — תמיד מצאו משהו שבו יכלו לנגח את היהודים. בשנת ה׳ י״ד (1254) חידש גזירותיו.

לפי לואי — כשלונו בא לו, משום שנהנה מכספי היהודים. אסור היה לו, לפי טענתו, לקחת הלוואה מאת היהודים. וכדי „לכפר על עוונו״ צווה על היהודים להחזיר את כל הרבית שקבלו באותה שנה, ללווים הנוצריים. לאחר מכן גזר בכלל איסור על ההתעסקות בהלוואות והתיר להם רק לעסוק במלאכה ובמסחר מוגבל. גם נודע לו, שלא כל ספרי התלמוד הוחרמו ולכן צוה מחדש לחפש אחריהם ולשרפם.

מסעו השני — דרך טוניס (ראה למעלה) — שנכשל, הביאו לגזירות חדשות. הוא גירש את היהודים ממספר ערים, ובמקומות אחרים השתדל בכל כוחו לבזותם בעיני הגויים ע״י נשיאת אות הקלון וכפית היהודים להשתתף בנאומי הכמרים והמומרים בכנסיות.

יהודי צרפת שהיו מנוסים בגזירות, ניסו ע״י כל האפשרויות שעמדו לרשותם, לעקוף את החוקים האלה ולמצוא בהם פרצות. מכל הגזירות שהעיקו עליהם, היתה

גזירת החרמת ושריפת התלמוד הקשה והאיומה ביותר, כי ע"י זה שלקחו מהאומה את הגמרא — לקחו את נשמתה. מאות בשנים נגזרו נגד אומתנו גזירות מגזירות שונות, ולא רק בצרפת — אלא בכל עם ולשון, ובכ"ז משכו בני ישראל בעול, תלו תקותם בחסדי ה' וציפו לרחמי שמים. לא כן, בשעת גזירה זו. כאשר נלקח מהם התלמוד — יאוש אחז בהם. כאן לא יכלו עוד. וזה סימן טוב ליהודים. הפגיעה ברוחם היתה קשה ורגישה הרבה יותר מאשר הפגיעה בגופם או בממונם.

וזאת ידעה, לצערנו, גם הכנסיה. ולכן היא הבינה שבגזירה זו היא צריכה ללכת עד הסוף. היהודים הורידו את ספרי התלמוד למחתרת, הסתירו אותם אצל נוצרים אשר קבלו תמורת זאת כסף רב. ועידות הכנסיה עסקו רק בנושא זה כי ראו את ההשפעה הרעה שגורמת גזירה זו על היהודים. החלטות הועידות מעידות על כך. הם איימו בחרם נגד כל הנוצרים המסתירים ספרי תלמוד.

הגזירות הללו גרמו לירידה כללית של חיי הרוח בצרפת. בשו"ת של המהר"ם מרוטנבורג (סימן ר"ן) אנו מוצאים הדים מתקופה נוראה זו. כותב שם אחד ממשתתפי הויכוח על התלמוד, חברו של ר' יחיאל מפריז, הרב ר' שמואל בר' שלמה: „אזל רוחי ותם כוחי, ואור עיני אין אתי מחמת המציק, הגברה ידו עלינו במאד, ונפש ומחמד עינינו לוקח, ואין בידינו ספר להשכיל ולהבין. שדי יקנא לעמו ויאמר לצרותינו — די".

במיוחד קשה היה המצב בפריז, שם חפשו יותר מדי, וכן ידעו את כל הנוצרים שהיו בקשר עם היהודים. בוצעו מאסרים רבים ובין הנאסרים היה גם בנו של ר' יחיאל.

בשנת 1285 עלה לשלטון פיליפ ה־4, המכונה „היפה". הוא ניהל מלחמות רבות בפלנדריא (בלגיא של היום) ולצורך זה היה זקוק לכסף רב וכמובן שהוא סחט אותו מהיהודים. הוא השתמש בכל האמצעים שעמדו לרשותו לסחיטה זו, ע"י איומים על אנשים פרטיים וקהילות, ע"י החרמת רכוש־מטלטלין ואחוזות — ע"י זיוף מטבעות והטלת מסים מיוחדים. יחסו אל היהודים לא נקבע מתוך רגשי קנאות דתית, אלא פשוט מתוך חשבונות כלכליים. עובדה היא, שהוא סחט כספים גם מן הכנסיה הנוצרית בצרפת. משום כך בא לידי סכסוך גלוי עם האפיפיור בוניפיציוס ה־8. עד כה שילמה הכנסיה בצרפת את מסיה רק לאפיפיור. מעכשו הוא הטיל איסור על הוצאת כספים אלה מצרפת, וגרם בזה הפסד קשה לכנסיה. כתגובה להחלטת המלך הטיל האפיפיור חרם על פיליפ ועל צרפת, אולם אנשי הכנסיה בצרפת, שהיו נאמנים למלך — הלגיסטים — הכריזו על האפיפיור שהוא פושע וכופר ודרשו את התפטרותו. בהשפעת השמצה זו פרצו אויבי האפיפיור באיטליא לבית האפיפיור, איימו עליו

והתעללו בו. האפיפיור הזקן נפגע מאד ומת מרוב צער (1305). האפיפיור החדש היה צרפתי ואף ישב בעיר אביניון שבצרפת. מכאן והלאה התחילה הירידה בכנסיה והסכסוכים גרמו למשבר קשה.

כל ימי שלטונו של פיליפ היו ימי גסיסה ליהדות צרפת. העלילות נתחדשו. שלוש שנים לאחר עליתו לשלטון, בשנת ה׳ מ״ח (1288), פרצה עלילת טרויאש (עיר רש״י), שגרמה לשריפת 13 קדושים. בשבוע הפסחא שלהם התנפלו המוני פורעים על ביתו של יהודי אמיד ומכובד בטרויאש, כדי „לנקום את נקמת מותו״ של הנוצרי (ימ״ש). עוד מלפני כן הצליחו הכומר של העיר ומסיתים אחרים להטמין בביתו של היהודי גופה של נוצריה. כשההמון המוסת ראה את הגופה, התנפלו על הבית והרסו אותו; את בני הבית — משפחת ר׳ יצחק קטליין שמנו 5 נפשות — ועוד 8 יהודים, ראשי משפחה מכובדים, תפסו ומסרו אותם לידי חקירה משפטית אשר דנה אותם לשריפה. שבועיים לפני חג השבועות עלו על המוקד לקדש שם שמים ברבים. זו הפעם הראשונה שעשו פומבי מעלילה כזו והיתה זו פתיחה וסימן לבאות. הכנסיה נסתה כוחה אצל קדושים אלה אך נכשלה כשלון גמור. דברו על לבם שיתנצרו (חו״ח) וכמובן הבטיחו להם את כל טוב העולם הזה, אך הם העדיפו את חיי העולם הבא ועלו על המוקד בידיעה ברורה, שהם פותחים תקופה חדשה בתולדות קידוש השם.

שלשה פייטנים מהתקופה ההיא מקוננים על שלושה עשר קדושים אלה: ר׳ יעקב בר׳ יהודה, ר׳ שלמה שמחה הסופר, ור׳ מאיר בר׳ אליאב. באחד מפיוטים אלה אנו קוראים:

„מה טבו אהלי טרויש כי בם לא נמצא
מחסור יראה ועליהם לא נראה שמצה״.

בשני: „קדשוך עבדיך בלהבת חתויה
רשפיהם — רשפי אש שלהבתיה
יהי זכרם לעד ועקדתם יראה י־ה״.

המלך פיליפ עשה את עצמו כאילו לא ידע כלל על רצח אכזרי זה והתרגז מאד על שכאילו פגעו במעמדו ובזכויותיו, אך מסתבר שרוגז וכעס זה באו רק לגזור על מנהיגי המשפט בטרויאש את חרם רכוש הקדושים.

לא רק בטרויאש היו עלילות וגזירות. עוד באותה שנה היתה פקודה של קנס כספי על יהודי פריז, משום ששרו בקול בבית הכנסת. שנתיים לאחר מכן פרצה

עלילת „העוגה הקדושה" בפריז, שכתוצאה ממנה נדונו שני יהודים לשריפה. לאחר מכן הטיל המלך על היהודים נשיאת אות קלון כדי לזכות בשני מיני כספים. מצד אחד, מהעניים, אשר נענשו בקנס כספי אם נתפסו בלי האות הבזוי, ומאידך — מהעשירים אשר שוחררו מנשיאת האות תמורת פדיון כספי גבוה.

בסוף המאה ה־13, נגזר על כל יהודי הכפרים בצרפת, לעזוב את כפריהם ולהתישב בערים. לאלה אשר הגיעו כתוצאה מגזירה זו אל הערים נאסר לבנות בתי־כנסת וכן לסחור ולהלוות ברבית. המלך ירד כל כך לחייהם של היהודים, עד כי רק הגרוש המוחלט היה פודה אותם מצרתם.

כל מה שהתרחש בצרפת במשך כל המאה ה־13 עורר את היהודים לעלות לארץ־ישראל. כמיהה וגעגועים עזים גרמו לעליה. עוד בשנת ד׳ תתקע״א (1211) עלו שלש מאות רבנים מצרפת ומאנגליא לארץ־ישראל. בקונטרס שם־טוב שאנצולי (עמ׳ 113) מובא הקטע הבא על אותו מאורע חשוב: „שנת קע״א העיר ה׳ רבני צרפת ורבני אנגליטריה ללכת לתוך ירושלים. והיו יותר משלש מאות. וכבדם המלך כבוד גדול (הכוונה, כנראה, לשולטן מליק אל־אדין, אחיו של צלאח א־דין) ויבנו להם שם בתי כנסיות ומדרשות. גם רבנו הכהן הגדול, רבנו יהונתן הכהן (הכוונה לר׳ יהונתן מלוניל, ראש מעריצי הרמב״ם בצרפת) הלך לשם, ונעשה להם נס והתפללו על הגשמים ונענו ונתקדש שם שמים על־ידם".

במקום אחר מספרים הרבנים העולים על בואם לירושלים ועל הרושם הגדול שעשתה עליהם העיר החרבה. הם קרעו בגדיהם כדין, בכו הרבה לפני הכתל המערבי, צמו והתפללו במקומות שונים בעיר. אין ספק שעליה זו הגבירה את חיי הרוח והתורה בירושלים ובישוב היהודי בא״י בכלל. אך זה עדיין לא היה מספיק. הגזירות בצרפת נמשכו ויחד אתם הכמיהה לא״י גם אצל הדורות הבאים.

לאחר הויכוח על התלמוד בפריז החליט גם ר׳ יחיאל לעלות יחד עם בנו (ראה להלן תולדותיו). אליהם הצטרפו גם חכמי תורה אחרים. הם התיישבו בעכו ויסדו בה ישיבה שנקראה „מדרש הגדול דפריש". בישיבה זו למדו במשך הזמן כשלש מאות תלמידים מצויינים, כפי שמעידה על כך תעודה שניתנה לשליח הישיבה מאת ר׳ יחיאל, כדי לאסוף תרומות לישיבה זו.

כתוצאה מעלית ר׳ יחיאל וישיבתו והגזירות התמידיות נגד התלמוד, נפסקה ישיבת פריז לגמרי, ולמוד התורה בצרפת נמשך בינתיים רק במספר ערי שדה, כמו — קורביל, מילון, פליזא ועוד. הגדולים שבדור הרגישו כבר את הירידה האיומה המתקרבת, וכמו תמיד מאז ימי רבי יהודה הנשיא בא״י, כך גם עכשו החליטו לרכז כל מה שנכתב בחידושי תורה והלכה „כדי שלא תשתכח תורה מישראל".

ימי הגירוש הגיעו. בשנת ה׳ ס״ו (1306), למחרת ט׳ באב, יצאה הפקודה מאת המלך המרתקת את היהודים לגמרי למקומות מגוריהם. ובזה גם ניתנה פקודת גירוש, שלפיה על היהודים לעזוב את צרפת תוך חודש ימים, בלי כל זכות לקחת אתם רכושם. את הרכוש הרב של היהודים מכר המלך פיליפ במכירות פומביות וכל הכסף הועבר לאוצרו. הוא גם גבה בכל תוקף את כל החובות שהיו חייבים הנוצרים ליהודים — לקופתו. היהודים נדדו לדרום צרפת — פרובאנס — וזו תקופת ההתפתחות העקרית של קהילות פרובנס וישיבותיהן (ראה להלן). וכן היו כאלה שעברו למדינות ספרד.

וזה בעצם הסיום של תולדות היהודים בצרפת בימי הביניים, אם כי בשנת 1315 הורשו לחזור, אבל לא היה כבר לישוב זה ערך.

בזה גם נסתיימה תקופה ארוכה, יפה ומכובדת בצרפת הרוחנית אשר נמשכה כשלש מאות שנה, וכללה אישים כרש״י, ר״ת, הר״י, ר׳ שמשון משאנץ, ר׳ יחיאל ואלפי גדולים אחרים, שכמותם לא מצאנו עוד בדברי ימי צרפת בכלל, לצערנו, עד היום הזה.

על הגדולים מהסוף של המאה ה־12 ועד הגירוש נדבר בפרקים הבאים.

טז. המרכזים הרוחניים בצרפת במאת השנים האחרונות לפני הירידה — הר״י וישיבתו בדנפירא

הר״י הזקן — קשריו עם הרבנו תם — שטחו בלימודים ובפסקי ההלכה — חסיד ומקובל — תוספותיו — בנו, ר׳ אלחנן נהרג על קידוש ה׳ — הריצב״א.

בפרקים למעלה בהם דברנו על גדולי צרפת, עסקנו למעשה בגדולי התוספות אשר היו ידידיו או תלמידיו של רבנו תם, קשורים לישיבת רמרוג המפורסמת.

לא רק קהילת רמרוג זכתה להוציא מתוכה אישיות דגולה כזאת, אלא גם קהילת דמפיר או כפי שהיא מכונה בספרות הרבנית „דנפירא״.

כאן חי בן אחותו של הרבנו תם, ר׳ יצחק בן שמואל, המכונה בשם הר״י הזקן, שהיה יורש דודו הר״ת במנהיגות יהודי צרפת וגם השפעתו הגיעה מעבר לגבולות מדינתו, לאשכנז ולארצות אחרות.

הר״י הזקן היה יחוס גדול מכל הבחינות: אמו היתה אחות הרשב״ם והר״ת, ז. א. נכדת רש״י. אביו, ר׳ שמואל, היה בנו של ר׳ שמחה מויטרי, בעל „מחזור ויטרי״, תלמידו המובהק של רש״י. גם אשתו היתה דור חמישי לרש״י, בת ר׳ יהודה בר׳ יו״ט, נין רש״י.

רבותיו היו שלשת דודיו: הריב״ם, הרשב״ם ורבנו תם, אך במיוחד התקשר אל רבנו־תם, בו ראה את רבו המובהק. את הרבנו תם ליווה הר״י במשך תקופה ארוכה מימי חייו, שמר את מוצא פיו ולמד ממנו את כל מנהגיו והליכותיו. במשך זמן רב שימש הר״י כיד ימינו של דודו הגדול והושפע ממנו מאד. הוא שימש לו כעוזר ומזכיר. הוא היה מנסח את תשובות הר״ת וגם כותב בשמו. בכל פעם מציין „שאלו את ר׳... וצווני ר׳ להשיב בשמו״.

לאחר שרבנו תם עזב את רמרוג ועבר לטרויאש, עיר סבו רש״י, נשאר הר״י זמן מה ברמרוג ורק לאחר מכן חזר לביתו הקבוע לדנפירא. אולם הקשרים בין הר״י לבין דודו הגדול לא נותקו. הוא היה נוסע מדי פעם בפעם לטרויש לבקר את הרבנו תם.

הכבוד וההערצה שרחש הר״י לרבנו תם לא הכירו גבולות. הוא נזהר כל ימי חייו לא לחלוק על דעת רבנו תם בשום דבר, היה אוסר מה שהר״ת אסר, אף אם

הוא בעצמו לא מצא הוכחות ברורות לאיסור. וכן להיפך. היה חושש מאד לאסור דבר שהרבנו תם התיר. ולא פעם קרה שהר״י לא היה מוכן לפסוק באיזה ענין, כל זמן שלא הבהיר לעצמו בדיוק, מה דעתו של ר״ת בנידון. אם הגיעה אליו שמועה שנמסרה לו בשם הר״ת אך לא מצאה חן בעיני הר״י, היה אומר שיש לחקור, האם הדברים שנמסרו הם באמת דברי הר״ת או לא.

כשהר״ת נפטר, קונן עליו הר״י: „כי כבה אורו של עולם וכי נשבו לוחות הברית״.

הר״י הזקן הצטיין בענוותנות יתרה ובלשון עדינה. כל מלה שיצאה מפיו או מפרי עטו מצטיינת באהבת הבריות. כלל היה בידו: „מצוה על אדם לשמוע דברי חברו ולנהוג זה עם זה באחוה״ (ספר הפסקים ס״י ק״ל). כל עני ונדכא מצא אצלו אוזן קשבת. תשובות רבות שלו באות לעזור לעניים מידי עושקיהם. אחת מתשובותיו בענין כזה הוא פותח בפסוק „ראיתי את העשוקים ודמעתם ואין להם מנחם״ (שו״ת מהר״ם סי׳ רס״ה).

אמונו אל כל יהודי היה מוחלט. תלמידיו מספרים עליו, שלא היה בודק אחרי שום יהודי באיסור והיתר, לפי שלא נחשדו ישראל על כך, שקדושים הם (ס׳ הפסקים ל״א). אבל יחד עם זאת החמיר על עצמו מאד. למשל, היה רגיל להתענות הרבה, וכן היה צם שני ימים יום הכיפורים משום ספקא דיומא (פסקי תוספות, מנחות סי׳ כ״א).

מאידך לא היה לו כל אמון כלפי הגויים. לפי הר״י אין לתת לגוי שום דבר באמונה. הוא גם השתדל, במדת האפשר, למנוע יחסי מסחר המביאים לידי שבועה עם גויים, מחשש „לא ישמע על פיך״, וכן משום הסכנה הרוחנית שהיתה נשקפת ליהודים בשעה שנאלצו להופיע בכנסיות, כדי לקבל שם שבועה מהנכרי.

הר״י עסק לא רק בתורת הנגלה אלא גם בתורת הנסתר. רבים מגדולי הקבלה הראשונים בצרפת ובאשכנז היו תלמידי הר״י. בין אלה יש למנות את ר׳ אברהם הירחי, בעל „המנהיג״, מחכמי לוניל, וכן חכמים אחרים מעיר זו. הספרות הקבלית של המאה ה־14 מספרת על הר״י הזקן ש„עלה למרום בלילה וקבל דברים ממלאכי השרת״ (ע״פ הלבוש סי׳ רפ״ו). כן היה בו נטיות לחסידות. היה מאריך בתפלתו עד שיצאו כולם מבית הכנסת. „ואם בתוך כך היה שום אדם בא בבית הכנסת, היה מעיין בספר עד שגמרו תפילתם״ (תוס׳ ברכות ו׳ ע״א, ד״ה המתפלל).

הר״י הזקן הוא השני המוזכר ביותר בכל התוספות שלנו, אחרי הר״ת. וכן אפשר לראות גדולתו בתורה ברוב ספרי השאלות ותשובות שבדורות אחריו.

על דרך ושיטת הלימוד שלו ושל ישיבתו בדנפירא אנו יכולים לקרוא בהקדמה לספרו של ר׳ מנחם בן הקדוש ר׳ אהרן, „צידה לדרך״, שהיה ממגורשי

צרפת לספרד. הוא אומר לנו: „ורבנו יצחק, בן אחותו של רבנו תם, הנודע בעל התוספות, אשר למד ולימד בישיבה, כי העידו לי רבותי בשם רבותם, שהיו לומדים לפניו ששים רבנים, שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד (הר"י). גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חברו, והיו חוזרים על־פה, ולא היה מגיד רבנו יצחק הלכה שלא היה בפיהם בין כולם, כל הגמרא בין עיניהם כאותה הגדה, עד שנתבררו כל הספיקות שבגמרא. וכל הלכה ומאמר תנא או אמורא, שנראה היפך או סתירה במקום אחד, ישב ותיקן על אופנו, כאשר מבואר לכל מי שראה תוספתם ושאלותם ותשובתם ופירושם..."

מהתיאור הנ"ל אפשר ללמוד באופן ברור, כי התוספות נוצרו בבית מדרשו של הר"י, לפי הדרך והשיטה שקבל מדודו הרבנו תם, ובדרך זו המשיכו תלמידיו אחריו ובראשם הר' שמשון משנץ (ראה הפרק הבא). המהרש"ל (ר' שלמה לוריא) מתאר בהקדמתו ל„ים של שלמה" למס' חולין את התמונה שנתקבלו בעיניו על בית מדרשו של הר"י: „שם עשו את התלמוד ככדור אחד וכו' והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום וכו' סוגיא זו אומרת בכה וסוגיא זו אומרת בכה, ונמצא מיושר התלמוד ומקושר וכו' ותוכן פסוקיו יאושר".

רוב התוספות בלי שם הנמצאים בידינו באים מבית מדרשו של הר"י הזקן. הוא מהווה חוליא מקשרת בין דודו הרבנו תם לבין כל בעלי התוספות שבאו אחריו. כולם מסרו תורת רבם, הר"י הזקן, וראו לא רק בתורתו אלא גם בהתנהגותו — הלכה. תלמידיו כינוהו בכינוי של רבי יהודה הנשיא, „רבנו הקדוש".

זכה הר"י הזקן לראות את בנו ר' אלחנן הולך בדרכו. הוא היה גדול בתורה — בדומה לאביו — ועוד בחיי אביו היה יושב לפניו וכותב תוספות, שאושרו ע"י אביו. אך מה גדול היה האסון כאשר הבן הגדול הזה נהרג על קידוש ה' עוד בחיי אביו (בשנת תתקמ"ד 1184). אביו הגדול מזכירו בתשובותיו, ואף הגיה וערך את תוספותיו.

תוספות ר' אלחנן הגיעו לידינו קטעים־קטעים ומהם אנו למדים על גדולתו בתורה. הוא בקי בכל הפירושים שקדמו לו ומצטט אותם, החל ברבנו גרשום ועד ימיו. הוא היה הראשון שהתחיל לערוך השוואות יסודיות בין התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי.

הוא כתב גם ספרים שונים, ביניהם את „סדר תקון תפלה", שתכנו הוא קובץ דינים ומנהגי תפילות שהיו נהוגים באותו זמן בבתי כנסת באשכנז, מקורותיהם ונוסחאותיהם. כן כתב ספר בשם „תקון תפילין" על דיני תפילין שונים, ובו הוא מנסה להכריע בין שני קרוביו הגדולים, זקן־זקנו רש"י ודודו זקנו הרבנו־תם. ספר אחר הוא „סוד העבור" ובו הסבר נפלא על כל מערכות הלוח העברי, על המחזוריות

והכללים הנהוגים בו. גם ניסה כוחו בפייטנות — כמו אביו — וכתב גם פירוש על פיוטי ר׳ אלעזר הקליר.

הר״י הזקן מצא נחמה בנכדו ר׳ שמואל, בנו של ר׳ אלחנן הקדוש, אשר גודל וחונך ע״י סבו הגדול. חכמי דורו אהבוהו אח״כ מאד, משום שהיה מספר להם הרבה על חכמתו והתנהגותו של סבו הגדול, כפי שהוא ראה אותו בזמן שגדל בביתו. כן היו בידיו מסורות נעלמות מהרבנו תם, אשר גם נמסרו על־ידו והיו להדרכה נפלאה בימים הקשים של בני דורו, הוא דור הגזירה והשריפה של התלמוד (ראה למעלה).

הישיבה הגדולה ובית המדרש שבדנפירא לא נסגר לאחר פטירת הר״י הזקן. תלמידו המובהק ר׳ יצחק בר׳ אברהם, הריצב״א, נכדו של ר׳ שמשון מפליזא, קבל את ראשית הישיבה.

הריצב״א זכה להיות עוד תלמידו של הרבנו תם, והודות לשני רבותיו אלה הגדולים, היה לפוסקו המובהק של דורו. הריצב״א היה גדול המורים והמשיבים בדורו. פסקי ההלכה שלו ותשובותיו הצטיינו בבהירות נפלאה. בשיטתו ובהתנהגותו הלך בדרך רבו, הר״י.

הריצב״א היה בקי גדול בכל ההלכות הקשורות לארץ־ישראל וכל מי שהתכונן לעלות לא״י, היה פונה אליו בשאלות רבות איך להתנהג ולחיות בזמן הזה בא״י. בין אלה שפנו אליו היה גם גדול הדור בדרום צרפת, ר׳ יונתן הכהן מלוניל, המעריץ הגדול ביותר של הרמב״ם.

הרמב״ן, באגרת „טרם אענה״, מעיד על הריצב״א: „ראיתי לרבנו הצרפתי ז״ל בתשובותיו במצוות הנוהגות עתה בארץ ישראל... מתברך בשפה ברורה ובלשון מהודרת״.

באותו זמן נתפרסם במיוחד אחיו הצעיר של הריצב״א, ר׳ שמשון משנץ, שהטביע חותמו על כל בני דורו, ועליו בפרק הבא.

יז. ר׳ שמשון משנץ ובני דורו – עלית הרבנים לא״י

תלמיד הר״י הזקן — תוספות שאנץ — התרחקותו מויכוחים ציבוריים — מפרש המשנה ה־1 בצרפת — בירור הנוסח המדוייק של המשנה, התוספתא, הברייתות ומדרשי ההלכה — עליתו לא״י — ר׳ יהודה שירליאון ר״מ בפריז.

„וזרח השמש ובא השמש" — בראשית המאה ה־13 זרח בעולם התורני של צרפת שמשו של ר׳ שמשון משנץ.

הוא נולד בערך בשנת תתק״י (1150) בפלייזא, שבה חי אביר־זקנו הגדול, ר׳ שמשון מפלייזא, גיסו של הרבנו תם, שנהרג בזמנו על קידוש ה׳.

בצעירותו למד אצל הרבנו־תם, אולם רבו העיקרי היה הר״י הזקן, שאותו העריץ מאד וגם נתקשרו בין שתי המשפחות קשרים הדוקים. הר״י הזקן היה מבקר בבית הוריו וגם מביקורים אלה היה לומד הרבה. לאחר מכן קבע מושבו בשאנץ, שעל שמה הוא נקרא ונתפרסם — גם הוא וגם חומר רב של תוספות, שחוברו ורוכזו בבית מדרשו ע״י תלמידיו, והנקראים עד היום הזה בשם „תוספות שאנץ".

הוא היה אחיו הצעיר של הריצב״א (ראה הפרק הקודם) אשר העריצו מאד. לא פעם קרה, שהריצב״א הפנה את הפונים אליו בשאלות אל אחיו הצעיר, ר׳ שמשון. אך לפעמים היו גם חלוקים בדיעותיהם.

היורש הרוחני האמיתי של הר״י הזקן היה למעשה ר׳ שמשון. הוא ספג לתוך עצמו את תורת רבו, מידותיו ומנהגיו, בירר וליבן אותם והורישם לתלמידיו. לכן היתה ירושתו הרוחנית של ר׳ שמשון עשירה מאד ולשמחתנו הגיעה לידינו חלק גדול מירושה רוחנית זו.

כשמעיינים בתוספותיו ובתשובותיו אנו למדים, שר׳ שמשון השקיע עצמו — כל כולו — בים התלמוד, כדי לבארו על הצד הברור והמדוייק ביותר. כל מטרת חייו היתה יישוב הסתירות בתלמוד, כדי להוציא ממנו הלכה ברורה. שום דבר אחר בעולם, מחוץ להלכה הפסוקה או ההתעסקות בה לא עניין אותו, ולכן אמרו עליו תלמידיו: „אישיותו היא תורתו ועולמו הוא ההלכה". לכן גם לא נתן דעתו אף פעם לשום פרט הנוגע לענין ציבורי לא הלכתי. אפיינית לכך היא תשובתו המפורסמת

לרבי מאיר הלוי אבולעפיה, מגדולי מתנגדי הרמב״ם, שכתב לו וביקש חוות דעתו של ר׳ שמשון על המחלוקת שנתחוללה בספרד על ספר המדע של הרמב״ם. ר׳ שמשון כותב: הרמב״ם בעיני הוא „אשכול הכופר, ממנו פנה — ממנו יתד״ (והגדרה זו בהחלט לא היתה לרצון השואל). אולם יתכן — ממשיך ר׳ שמשון בתשובתו — שלרמב״ם היתה שיטה אחרת בהבנת דברי חז״ל. אין לדון — לפי דעתו — בדברי הרמב״ם בדרך אחרת מאשר יש לדון בכל דבר הלכה או פירוש דברי חז״ל.

כאדם שעסק כל ימי חייו רק בדברי תורה, עלה בלימודו מעלה מעלה, ומשום ששמו היה שמשון וגבורתו בתורה, כינוהו חבריו ותלמידיו בשם „הגיבור״ (שו״ת מהר״ם, ב״ב, סי׳ קצ״ז). הרא״ש בשו״ת שלו (כלל פ״ד סי׳ ג׳) קורא עליו: „רבנו תם, ור״י, ור׳ שמשון, אשר רוב תורתנו על־פיהם פרשו״.

שמו וגדולתו הגיעו עד לספרד, וגם שם כינוהו בכל מיני כינויים גדולים על רוב למדנותו. ר׳ חסדאי קרשקאש, שחי בספרד כמאה וחמשים שנה לאחר ר׳ שמשון, כותב עליו בספרו „אור ה׳״: „רבנו שמשון, תלמיד ר׳ יצחק, הידוע בבעלי התוספות, חבר ספרים וחידש הויות ופלפולים בכל התלמוד״.

ר׳ שמשון חיבר תוספות לכל התלמוד הבבלי ונוסף לזה כתב פירוש מקיף על סדר זרעים וטהרות, שעליהם אין תלמוד בבלי. יוצא, איפוא, שלא היתה מסכת בש״ס כולו שר׳ שמשון לא עסק בה. רוב התוספות שבידינו מבוססים על תוספות שנץ כפי שעובדו ע״י ר׳ שמשון ותלמידיו. בתוספות אלו אנו מוצאים עשרות שמות של גדולי בעלי התוספות בדורו ובדורות שלפניו.

הזכרנו, שכתב פירוש מקיף לסדרים זרעים וטהרות שאין עליהם תלמוד בבלי. בזה היה ר׳ שמשון הראשון מבין כל חכמי צרפת ואשכנז. עיסוקם של החכמים שקדמו לו היה רק בבבלי או כפרשני התורה, אך לא פרשני המשנה. פירושיו אלה שייכים עד היום הזה לחשובים ביותר בספרות התלמודית. הוא מתרכז בכל משנה על היסוד ההלכתי שבה ומבאר אותה עד שהיא נעשית ברורה לגמרי. כך יצר ר׳ שמשון הרצאות הלכתיות מקיפות על כל נושא ונושא במשנה.

דרך אגב עיסוקו זה, תרם לנו ר׳ שמשון תרומה חשובה לבירור הנוסח המדויק של המשנה, שהשתבשה במשך הדורות עקב הידיים העסקניות הרבות שהעתיקו אותה בלי זהירות. דרך תיקון נוסח המשנה הגיע ר׳ שמשון גם לנוסח התוספתא, הירושלמי ומדרשי ההלכה והאגדה. הוא הוכיח בקיאות נפלאה בכל הספרים האלה, שבאותה תקופה היו עוד כחתומים ללמדנים רבים. בפירוש זה של ר׳ שמשון למשנה השתמשו אח״כ כל המפרשים שבאו אחריו.

ר׳ שמשון כתב גם פירוש לתורת כהנים (ספרא) וכן כתב הרבה תשובות הלכתיות למאות הפונים אליו. עוד בחייו נקבצו תשובותיו לספר (ר׳ תשובות מיימוניות, הל׳ מאכלות אסורות סי׳ י״ג).

כבר הזכרנו בפרקים הקודמים, שהכמיהה לעליה לא״י גברה בצרפת החל מראשית המאה ה־13, בעיקר בעקבות הגזירות הקשות שהיו במדינה זו. בין 300 הרבנים שעלו לא״י מאנגליה ומצרפת בשנת תתקע״א (1211), ולמעשה ראש הרבנים של עליה זו, היה ר׳ שמשון יחד עם בנו ר׳ שמואל. עליה זו, שרבים מזכירים אותה בכתביהם, זיכתה את ר׳ שמשון בתואר „איש ירושלים" או „ר׳ שמשון מא״י" (סמ״ג עשין מ״ח).

מסורות שונות בידינו על חיי ר׳ שמשון בא״י. לפי מסורת אחת עלה לארץ בעכו, שם חי תקופה מסויימת ומשם המשיך לירושלים, בה נפטר בשיבה טובה (שו״ת מהרש״ל סי׳ כ״ט). לפי מסורת אחרת נשתקע בעכו. (מלחמות ה׳). בנו של הרמב״ם, ר׳ אברהם, כותב בצער על שלא הצליח לפגוש את ר׳ שמשון במצרים, בדרכו לא״י. כנראה, נסע ישר לא״י ונפטר שם זקן ושבע ימים.

בין בעלי התוספות שעלו יחד עם ר׳ שמשון לא״י נמצא גם ר׳ יוסף מקלצון, שהיה ידידו של ר׳ שמשון. הוא עבר דרך מצרים ועשו לו שם קבלת פנים נהדרת. יהודי מצרים התגעגעו זה מזמן להכיר את גדולי צרפת עליהם שמעו כ״כ הרבה. במיוחד עשה למען זה הבן של הרמב״ם, ר׳ אברהם.

כמובן, שעם עליתו של ר׳ שמשון לא״י נוצר חלל ריק בחיים הרוחניים בצרפת. המרכז עבר לפריז, עיר הבירה, שבה עמד בראש הישיבה והרביץ תורה קרובו ותלמידו של הר״י הזקן, ר׳ יהודה שירליאון.

בית המדרש בפריז כבר היה קיים במאה ה־12, אך בשנת 1182 נסגר עקב הגירוש של פיליפ אוגוסט. עם שובם של היהודים לפריז, נפתחה הישיבה שוב בשנת 1198.

ר׳ יהודה שירליאון ישב בימי הגירוש בישיבת הר״י הזקן וספג לתוכו תורה וחכמה. שם גם עסק בעריכת תשובות וכתבי הרבנו תם.

כשפתח ר׳ יהודה את ישיבת פריז מחדש, נהרו אליה גדולים מכל קצוות צרפת ואשכנז, שהיו לאחר מכן גדולי הדור. בין אלה היו: ר׳ יחיאל מפריז, ר׳ משה מקוצי, ר׳ יצחק מוינה (בעל „אור זרוע") ואחרים. החידוש והגידול המהיר של מרכז תורני זה מעיד על כושר ארגונם של היהודים בימי הביניים, ולא רק מבחינה רוחנית התפתחו שוב אלא מכל הבחינות, למרות הגזירות הקשות.

פסקי ההלכה של ר׳ יהודה שירליאון מובאים לרוב בספרי תלמידיו הרבים, אשר היו גם מחברים מפורסמים. הוא חיבר גם תוספות רבים. באותו זמן כבר התחילו גם להזכיר את הרמב״ם בפירושיהם, ביניהם גם ר׳ יהודה. כך התחילה התקרבות חשובה וחיונית בין גדולי אשכנז וצרפת לבין גדולי ספרד. המקשרים ביניהם היו בעיקר חכמי פרובנס שעליהם נדבר להלן.

ר׳ יהודה נפטר בשנת תתקפ״ד (1224). (לפי שו״ת המהרש״ל סי׳ כ״ט).

המרכז בפריז טרם ירד. עוד נכונו ימים גדולים, למרות הגזירות, בימי ר׳ יחיאל מפריז, שעליו נדבר בפרק הבא.

יח. ר׳ יחיאל מפריז ור׳ משה מקוצי ובני דורם. סוף תקופת בעלי התוספות בצרפת

אישיות ר׳ יחיאל — עלייתו לא״י — הישיבות בערי השדה — נדודי ר׳ משה מקוצי — הסבות לכתיבת הסמ״ג — מוסרו ותוכחתו.

ממלא מקומו של ר׳ יהודה שירליאון בראשות הישיבה ובית המדרש בפריז, היה תלמידו המובהק והגדול ר׳ יחיאל. הוא עמד בראש הישיבה החל משנת תתקפ״ד (1224) ועד לעלייתו לא״י, בשנת ה׳ י״ט (1259). במשך תקופה זו קרו מקרים מזעזעים רבים ליהודי צרפת, שהשיא בהם היה הויכוח על התלמוד בפריז, שמצד היהודים עמד בראש ר׳ יחיאל, והגזירה על שריפתו, אותה תארנו כבר למעלה.

על אף כל הגזירות המשיך המרכז הרוחני בפריז להתקיים תחת הנהגתו הנפלאה של ר׳ יחיאל, והודות למאמציו החזיק מעמד גם בימים הקשים ביותר.

אישיותו של ר׳ יחיאל היתה ידועה גם בין הגויים. מקור לאטיני מכנה אותו: „המלומד ביותר והמפורסם ביותר מבין כל היהודים״. פרסומת זו לא היתה לחינם, שכן רבים הם הנסים הגלויים, שה׳, בחסדו הגדול, עשה לר׳ יחיאל כדי לחזקו ולעודדו בימים הקשים ביותר של תולדות יהודי צרפת. לכן כנוהו היהודים „החסיד והקדוש״ (ארחות חיים, עמ׳ 286). ב„שלשלת הקבלה״ (דף נ״ז ע״א) מתוארים במקצת מעשי נסים שלו.

הגזירות הרבות והויכוח על התלמוד, וכן התוצאות הנוראות של ויכוח זה עם כל ההשתדלויות הרבות שהיו קשורות בהן, הוציאו את ר׳ יחיאל ממסגרת בית המדרש אל העולם המדיני של יהודי צרפת. זה מנע ממנו להתמסר יותר לענינים הלכתיים. ר׳ יחיאל הצטער על כך מאד. הדים מצער זה אנו שומעים ממכתבו של ר׳ יחיאל אל חברו הותיק ר׳ יצחק „אור זרוע״: „ושלום וחיים יוסיף לך ה׳, וצר לי כי לא היה פנאי להשיב לך על כל קוץ וקוץ... כי הלכתי לדבר מצוה וכו׳...״ (או״ז סי׳ תשי״ג).

על הויכוח הגדול, שנכפה עליו לנהל בענין התלמוד, נשארו לנו מקורות אחדים, אשר רובם נוצריים הם ומשום כך אינם נאמנים עלינו בכלל. המקורות

היהודיים אינם שלמים, משום הלחץ הגדול שהופעל עליהם ולא ניתנה להם האפשרות לנהל פרטי־כל לדורות, כדי לדעת את האמת.

אך בכ״ז, אף מן המקורות היהודיים המועטים אנו למדים על פקחותו המיוחדת של ר׳ יחיאל בניהול וכוח כפוי זה.

התוצאות של הוכוח ידועות ותוארו למעלה. המצב שנשתרר עקב החרמת התלמוד היה איום ונורא. הרושם היהודי, הכותב את ההקדמה לפרטיכל תולדות הויכוח, מבטא את רגשי הדור ההוא: „כי טובים חללי חרב מהיושבים שוממים בלי תורה״ („ויכוח״ עמוד 12).

הכנסיה הנוצרית הוכיחה בתקופה זו חוסר בגרות מובהקת, בהסתמכה על דברי מין־מומר שנודה מהקהילה היהודית, וכתוצאה מזה התנקם בהם והביא את האסון הזה. לחנם הדגישו ר׳ יחיאל וחבריו עובדה זו, לשוא הוכיחו לכנסיה שאין כאן למעשה שום ויכוח ושום בעיה אלא נקמה פשוטה של המומר דונין בקהילה היהודית, משום שאלה החרימו אותו. הכנסיה ששה לקראת הזדמנות זו וקבלה את דברי המומר ככתוב וכחתום.

כידוע, השפיעו מאורעות אלה מאד על ר׳ יחיאל והחליט לעלות לא״י ולהתיישב בעכו. זה היה קרוב לתקופת עלית הרמב״ן לא״י, אך כאשר הרמב״ן הגיע לעכו, בשנת ה׳ כ״ז (1267), ר׳ יחיאל כבר לא היה בחיים. סימן, שתקופת חייו בא״י היתה קצרה ביותר.

למרות התעסקותו הרבה בבעיות השעה, כפי שראינו למעלה, הספיק ר׳ יחיאל להשיב לשאלות שהופנו אליו. רוב תשובותיו מופיעות בספרו של ידידו, ר׳ יצחק מוינה, ה„אור זרוע״, וכן בספר שו״ת של המהר״ם מרוטנבורג. ר׳ יחיאל חיבר גם ספר דינים ומנהגים שהיה נוהג לפיהם, אבל ספר זה לא הגיע לידינו אלא כל ספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו מצטטים ממנו, כמו: „ארחות חיים״, „המרדכי״, ה„סמ״ק״ ואחרים. ר׳ יחיאל מוזכר גם פעמים רבות בתוספות שלנו, וכן יש לו חלק ניכר בפירוש „דעת זקנים״ על התורה.

לאחר גזירת התלמוד ירד המרכז הרוחני בפריז לגמרי וקשיים רבים נערמו לרגלי הרוצים להמשיך ללמוד בצרפת. לימוד התורה נתרכז בעיקר בערי השדה, שהיו בהן ישיבות גם לפני כן, בפלייזא, בקורביל, בטוך ובמלון. בזו האחרונה חי אחד מידידיו של ר׳ יחיאל, ר׳ יהודה בר׳ דוד ממלון. הוא גם השתתף בויכוח וזה סימן שהיה ממנהיגי הדור.

בראש ישיבת פלייזא עמד ר׳ שמואל בר׳ שלמה, שהיה גם מפרש פיוטים, במיוחד הלכתיים. הוא פירש את ה„אזהרה״ של ר׳ יוסף טוב־עלם „אלוקי הרוחות״,

לשבת הגדול. פיוט זה כולל בתוכו את כל דיני פסח ומנהגיו החל מבדיקת חמץ ועד לפרט הקטן ביותר בסדר פסח ובתקנותיו. ר׳ שמואל רוצה בפירושו לפיוט זה להסביר את כל המנהגים שהיו נהוגים בצרפת בענין פסח. ר׳ שמואל נתפרסם גם בחילופי מכתבים רבים עם כל גדולי דורו.

אחד מגדולי הדור ההוא, אשר גם הוא השתתף בויכוח על התלמוד, ואשר השפעתו ניכרת מאד עד היום הזה, הוא רבנו משה מקוצי, מגדולי התוספות ומגדולי המחברים, בעל „ספר מצוות גדול״, המכונה בקצור סמ״ג. כן הוא המחבר של קובץ תוספות הנקרא בשם „תוספות ישנים״. רבו המובהק היה ר׳ יהודה משירליאון, אך למד הרבה גם מגיסו הגדול, ר׳ שמשון משנץ. רבו, ר׳ יהודה מוזכר אצלו כמעט על כל עמוד ועמוד של חיבורו ובכל תוספותיו.

ר׳ משה נקרא גם בשם ר׳ משה „הדרשן״, וזה משום שהוא היה הראשון מכל חכמי צרפת, שהיה דרשן־נודד. אמנם גם לפניו היו תלמידים נודדים מישיבה־לישיבה ללמוד, חכמים נודדים מעיר־לעיר כדי לתקן תקנות, אך דרשן־נודד מעיר לעיר, כדי לעורר את הציבור לחזור בתשובה ולהטיף מוסר להמוני עם — עד כה לא מצאנו. הסיבה לכך נעוצה בעצם מאורעות הזמן. כל זמן שיהודי צרפת יכלו ללמוד התורה בשקט ובשלוה יחסית, נתרבו בה תלמידי חכמים בכל יישובי המדינה אשר היו להם קשר יום־יומי עם המוני עם, שגם הם היו בקיאים בתורה ובקיום מצוותיה — כן נתפשטו התוספות ונלמדו בכל עיר ועיר. אך במאה ה־13, כאשר גברה יד המציק ונתרבו הגזירות, שהגיעו לשיאן עם החרמת ושריפת התלמוד, נפסקו הישיבות, ירד מספר העוסקים בתורה ונתרופף הקשר שבין התלמיד־חכם לבין ההמון. במקום ההתעסקות העמוקה בתורה בא תורן של הדרשות. הלמוד הממשי היה לנחלת חוג מצומצם של תלמידי חכמים מובהקים, ואילו ההמון כמה וצמא לדרשה, שתעודד אותו בשעת צרתו. וזה הגיע את ר׳ משה לצאת ולנדוד למרחקים ולהביא להמונים את דבר ה׳.

מצב זה בצרפת נוצר הרבה זמן לאחר שהוא היה קיים בספרד. שם כבר שנים רבות לפני כן היה מצב דומה, אלא ששם נוספה למצב זה עוד סיבה. בספרד התעסקו יותר מדי בדעות נכריות שגרמו לירידה מדרך ה׳ ולסטיות נוראות. משום כך התחיל ר׳ משה את פעולתו דוקא בספרד, משם עבר לפרובנס ומשם חזר למולדתו, צרפת.

אנו מוצאים את ר׳ משה בספרד בשנים תתקצ״ה—ו׳ (1235—6). כשהגיע ר׳ משה לספרד מצא שם מצב נורא ואיום בשטח הדתי. ההתקרבות המרובה לנכרים וההתעסקות הרבה בפילוסופיה ובדעות כוזבות גרמו להתרחקות איומה מתורת ה׳

ומקיום מצוות (בבעיה זו באופן מפורט יותר, סיבותיה ותוצאותיה, נעסוק אי״ה בפרקים האחרונים של כרך זה העוסקים בתולדות יהודי ספרד עד הגרוש). הזלזול במצוות יסודיות כגון מזוזה, תפילין (שעל מצוה זו טענו, שהיא רק בשביל צדיקים), היה רב מאד. נשואי התערובת נתרבו, לא שמרו על דיני יין נסך, וכד׳.

ההזדעזעות נוכח המצב שמצא בספרד ואשר סכנתו היתה נשקפת עכשו גם לפרובנס ולצרפת, הניעה אותו לכתוב את ספרו הגדול ה„סמ״ג״, אשר בו לא רק ביאר והסביר את המצוות, אלא גם הכניס בכל מצוה ומצוה את להט נפשו, מוסרו ותוכחתו.

בהקדמתו לחלק ה„עשין״ שבסמ״ג הוא מדגיש שמגמתו בספר ובדרשותיו היא לקרב את לב שומעיו וקוראיו לאלוקי ישראל ע״י קיום המצוות.

במקום אחר („עשין״ ג׳ צ״ו ע״ד) הוא כותב: „ויהי אחר ד׳ אלפים ותשע מאות ותשעים וחמש שנים לבריאת עולם היתה סבה מן השמים להוכיח. ובשנת תתקצ״ו הייתי בספרד להוכיחם. ואמץ הקב״ה זרועותי בחלומות היהודים ובחלומות הגויים וחזיונות הכוכבים, ויט עלי חסדו ותרגז הארץ, ותהי לחרדת אלוקים, ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבבות מצות תפילין, מזוזות וציצית. וכן בשאר ארצות הייתי כך, ונתקבלו דברי בכל המקומות. ובקשו ממני לכתוב פירוש המצוות בקוצר. והנני שואל עזר מאת אלוקי ישראל וחפצו בידי יצליח״.

ובאותו חלק הוא ממשיך על פרשת תפילין: „כך דרשתי פרשה זו בגלויות ישראל להוכיח, שכל אחד ואחד חייב בתפילין ומזוזות. ועוד דרשתי להם כי מתרי״ג מצוות שנצטוו ישראל, אין לך שום מצוה, שתהא אות ועדות, כי אם שלש מצוות, והן מילה ושבת ותפילין, שנכתב בשלשתן אות, והן שלשתן אות ועדות לישראל שהם עבדים להקב״ה, ועפ״י שנים עדים יקום דבר. כל יהודי מישראל אינו שלם אלא אם כן יש לו שני עדים שהוא יהודי. הלכך בשבת ויו״ט שנקרא שבת, ושבת נקרא אות, פטור אדם מלהניח תפילין, כי די שיש לו שני עדים שהוא יהודי, אבל בחול חייב כל אדם להניח תפילין״. דברים אלה וכדומה להם עזרו הרבה כדי לשקם את החיים הרוחניים בספרד ובתפוצות אחרות.

גם על ההפקרות בהתקרבות יתר על המידה אל הגויים והתוצאות הנוראות ממנה, הביע דעתו התקיפה: „בני דורו של דניאל לא שמו לבם על זאת, ושתו מיין הגויים. כולם נתערבו בעמי הארץ ולקחו להם נשים אשדודיות, עמוניות וחתיות, ויד השרים והסגנים היתה במעל זה ראשונה. כך דרשתי בספרד״ (סמ״ג, לא תעשה, קמ״ח).

לא רק בספרו אלא גם בדרשותיו היה ר׳ משה מקוצי מורה את דרך התשובה. הוא אף כתב „בקשה" מיוחדת לשם כך, כדי שיאמרוה ברבים יום־יום, הנקראת „תפילת השב בכל כוחו" (התפלה הזאת מובאת בס׳ הרוקח הל׳ תשובה סי׳ כ"א).

גם בצרפת ראה ר׳ משה בחוסר לימוד התורה את הסבה העיקרית להתפוררות המצב הדתי. בסמ"ג (עשין י"ב) הוא כותב: „וכל אדם, בין עשיר בין עני, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, ודרשתי לגלויות ישראל, כי ברית תורה נכרת בדם, שנאמר הנה דם הברית אשר כרת ה׳ עמכם, וכל שאינו עוסק בתורה, חרב מביא לעולם, שנאמר חרב נוקמת נקם ברית".

ר׳ משה דרש להתרחק עד כמה שאפשר מהקשרים ההדוקים עם הנכרים גם בשטח המסחרי, והוא ראה בזה את אחד הגורמים העיקריים לירידת יהודי ספרד. גם גדולי ספרד שבדורו, ר׳ יונה והרמב"ן, הצטרפו אליו בכל תוקף בדרישה זו.

אישיותו ופעלו של ר׳ משה השפיעו הרבה על כל הדזרות הבאים אחריו.

מה גדולה היא זכות יהודי צרפת, שגדול וקדוש כזה, לוחם מערכות ה׳ ללא רתיעה, מסיים את התקופה המפוארת של שלש מאות שנות יצירה רוחנית כבירה בצרפת, שמאז עד היום, לדאבוננו, לא חודשה עוד.

יט. הנסיכויות הגרמניות וגורל היהודים בהן במאה ה־13

שאיפות מלכי גרמניא — מצב היהודים בנסיכויות — הקהילות החדשות — יחס אוטוקאר ה־2 ליהודים וחוקיו הטובים — הכנסיה מתערבת — חידוש הפרעות — גידו ופרעותיו — העלילה בפולדא — הפרעות בפרנקפורט.

בגרמניא של ימי הבינים לא היה שום איחוד. הנסיכויות הרבות שהיו בה גרמו להתפוררות מדינית. וגם אותם המלכים אשר בכוחם היה בכ״ז להביא לאיחוד גדול, רדפו אחר התאר הנכסף של „קיסרות רומית", אשר אמנם היה בעל ערך בעבר, אך ללא כל ממשות בהווה. כך עשו כל הקיסרים מבית שטאופן, שמלכו בגרמניא מ־1133—1254, וביניהם פרידריך ה־1 (1152—1190), בו קשורים מספר מסעי צלב שתארנום למעלה, ופרידריך ה־2 (1211—1250).

השאיפה הזאת של מלכי גרמניא אל התאר הרומי הסיחה דעתם מהמצב הפנימי שבגרמניא. על חשבון מלכים אלה והשלטון המרכזי, נתחזקו הנסיכויות הקטנות והיו למדינות כמעט עצמאיות לגמרי, אשר המלך לא היה מסוגל להשתלט עליהן. במיוחד גברו והתחזקו הנסיכויות המזרח־גרמניות, כי אלה פשטו גם מעבר לגבול גרמניא, אל מקום התישבותם של השבטים הסלביים והליטאיים שישבו במזרח אירופה. שבטים אלה חיו ברמה תרבותית נמוכה מאד והנסיכים הגרמנים הצליחו לכבוש אותם ולגרשם, ולהושיב במקומם גרמנים.

הנסיכות החזקה ביותר באזור זה היתה סכסוניא, אשר גם התחילה בכבוש הארצות המרכזיות והמזרחיות. הכבוש הראשון שלה היה בכוון צפון־מזרח, שם הצליחו עוד באמצע המאה ה־12 לכבוש את ארץ ברנדנבורג (הארץ שהפכה במשך הזמן לארץ הגרמנית המרכזית ובה גם ברלין, בירת גרמניא, מאז עליית הפרוסים ועד היום הזה). הנסיך שהשתלט בארץ זו הפך אותה מהר לאחת הנסיכויות החשובות ביותר בגרמניא.

שלא כמו בצרפת ובאנגליה, היה מצב היהודים בגרמניא במאה ה־12 באופן יחסי טוב. וזאת בגלל הסבה שהזכרנו למעלה: היות ונוסדו, בעיקר במזרח, נסיכויות גרמניות חדשות אשר היו זקוקות ליהודים, כדי לפתח את ארצותיהן החדשות שהיו מיושבות עד כה בשבטים סלביים מחוסרי יוזמה ותרבות — ניתנו

בנסיכויות אלו זכויות ליהודים, והזכות הגדולה ביותר היתה, שלא נגזרו נגדן שום גזירות. כתוצאה מיחס זה התפשטו היהודים בארצות גרמניא השונות, בעתיקות ובעיקר בחדשות — אוסטריא, בוהמיא, מורביא ועוד. כך נוסדו במשך המאה ה־12 קהילות חדשות וחשובות במגדנבורג, בארפורט, בפרנקפורט, בוירצבורג, בנירנברג, ברוטנבורג, ברגנסבורג (כולן בפרנקוניא ובבוריא), וכן בוינה, בפראג, ואף לטירנאו שבהונגריה הגיעו. התפתחות הקהילות מתקדמת צעד־בצעד עם ההתפתחות של הישוב העירוני בכלל.

בכל הקהילות הנ״ל נוסדו ונתארגנו מוסדות קהילתיים למופת, דוגמת ארגון הקהילות שהיה פעם בבבל ובמרכזי היהודים האחרים. רוב הקהילות היו גם למרכזי תורה חשובים, שבהן ישיבות גדולות עם גדולי תורה מפורסמים בראשן. (נייחד עליהן את הדבור בפרקים הבאים). במרכזים אלה נוצרה הספרות הרבנית העניפה ביותר בתולדות ימי הביניים של אשכנז — ספרות הלכתית, פיוטית, מוסרית וחסידית. יש עוד לציין שיהודי הקהילות הנ״ל היו היסוד להקמת הקהילות החדשות בפולין, בסוף המאה ה־13 ובמשך המאה ה־14, לאחר שגל פרעות חדש הציף את קהילות אשכנז.

מצבם הכלכלי של היהודים בקהילות החדשות היה טוב מאד, משום שהנסיכים של ארצות אלו הבטיחו להם זכויותיהם מפני כל פגע, בהיותם זקוקים להם. הנסיכים היו מעונינים במיוחד בפיתוח המסחר, ומי כמו היהודים יכלו לעזור להם בכך. משום כך קבעו נסיכים אלה בארצותיהם השונות, חוקים נוחים וטובים ליהודים, שנתנו להם אפשרויות רבות של יציבות והתעשרות. לדוגמה, באוסטריה, קבע הנסיך פרידריך, המכונה „שואף הקרבות״, שסכסוכים בין יהודי לנוצרי יתבררו בפני שופט מיוחד שנקרא „שופט היהודים״ (לטובה), ואילו היהודים בינם לבין עצמם יכולים להדיין בפני דיין יהודי „משום שאסור ליהודים ללכת להדיין אל הנוצרים״. באותו חוק „הגביל״ פרידריך את הרבית המותרת ל־173 אחוז לשנה. דוגמת חוק זה נתקבלה גם ביתר הנסיכויות הגרמניות החדשות, בבוהמיא במורביא, ואף בהונגריא, בשלזיה ובנסיכויות החדשות בפולין ובליטא לאחר מכן לקחו דוגמה מאוסטריה, ואף לא הגבילו בהן את הרבית.

המצב הכלכלי הטוב של היהודים התבטא בהקמת בתי כנסת חדשים וישיבות בבנינים יפים וכן בייסוד שכונות יהודיות מובהקות, שבהן החיים היהודיים תססו.

כמובן, שהכנסיה הקאתולית לא יכלה לראות מצב זה ולשבת בחבוק ידיים. האפיפיור לא יכול היה לסבול יחס כזה אל היהודים. הוא מינה שליח מיוחד, את ההגמון גידו, והטיל עליו לעבור בכל הנסיכויות הגרמניות החדשות ולהסית נגד

היהודים. במיוחד הוטל עליו לשכנע את הנסיכים לקבל על עצמם לבצע את החלטות הכנסת הרביעית של לטראן. הוא ביקר בוורוצלב (ברסלאו) ובוינה, וכן במקומות אחרים. בכל מקום בו הוא בא, כינס אסיפות של פעילים נוצריים ואנשי כנסיה, ודרש מהם לעזור לו בביצוע הגזירות אותן הוא דורש לקיים בפקודת האפיפיור, ולשכנע את אוטוקאר ה־2 להסכים לגזירות אלו. כשגידו ראה שאין אוטוקאר נוטה להכנע לדרישותיו, החליט בעצמו לרכז את הנוצרים הנאמנים ולדרוש מהם לקיים הגזירות, אף אם המלך אינו מסכים לכך. הוא אסר על נאמניו להתארח אצל יהודים ולארח אותם בביתם. למעשה, לא היתה בכך שום גזירה, כי שלומי אמוני ישראל, אף פעם לא שאפו לקשרים הדוקים כאלה עם הנכרים. יותר גרועה היתה קריאתו להמנע מלקנות כל מיני מצרכי אוכל אצל היהודים, בטענה שהיהודים בודאי מרעילים אותם. מה שנוגע לגזירות כאלו, שלא היו תלויות בהסכמת המלך או שליטי הארץ האחרים, בוצעו באיזה אופן שהוא. אך כאשר דרש מהשליטים לגזור גזירות שהיו תלויות בהם, כגון: להנהיג נשיאת טלאי צהוב, לא למנות יהודים לגובי מכס, לדרוש מהיהודים מעשר מהכנסותיהם לכנסיה וכדומה, נתקל בהתנגדות מוחלטת מצד כל השליטים.

גם בנסיכויות הגרמניות הישנות, ובמיוחד תחת שלטונו של פרידריך ה־2, היה מצב היהודים טוב באופן יחסי. לאחר תקופת הגזירות הנוראות מראשית מסעי הצלב, באו שני הצדדים לידי מסקנה, שיש לשפר את היחסים ביניהם, למרות התנגדות הכנסיה. היהודים ראו, שהם לא יכולים להתקיים ללא חסות המלך, ואילו המלכים והנסיכים באו לידי מסקנה, כי בלי ההכנסות שיש להם מהיהודים ובלי ההלוואות התכופות שלהם — אין להם קיום כלכלי. משום כך עשו כל המאמצים להגן על היהודים. הגנה זו באה לידי ביטוי מובהק ע״י תעודה, אשר פרידריך ה־2 נתן לכל יהודי גרמניה בשנת ד׳ תתקצ״ו (1236) ובה מודגשת העובדה, שהיהודים הם קנינו של המלך, ומשום כך ניתנים לחסותו המוחלטת ואין לשום גורם אחר להתערב בגורל היהודים, בזכותם או בחובותיהם.

הכנסיה גם כאן לא יכלה לנוח. הדרך הטובה והנוחה ביותר היתה להפיץ את רעל העלילות השונות, ובעיקר עלילות דם. שנה לפני פרסום תעודת פרידריך ה־2, בשנת ד׳ תתקצ״ה (1235), התנפל המון על יהודי לוידא ובישופשהים והרגו בהם שמונה צדיקים, מקדשי ה׳. מקודם עונו ביסורים קשים, ואח״כ הרגו אותם באכזריות נוראה וגם שרפו אותם. ר׳ יחיאל בר׳ יעקב מקונן עליהם בקינה „ימים ברחו״.

באותה שנה נתרחשה עלילת הדם הנוראה בפולדא. המקרה נזדמן לידיהם ע״י מותם של 5 מבני טוחן אחד בעיר. בדיוק עברו בעיר אנשי מסע הצלב אשר נצלו את המקרה לעלילה, שבוודאי היהודים הרגו את בני הטוחן, ושומרים על דמם לרפואה. ההמון המוסת על־ידם התנפל על שכונת היהודים והרגו בהם שלשים ושנים קדושים. ההסתה הזאת גרמה לתסיסה לא רק בפולדא אלא בכל קהילות אשכנז. אולם פרידריך ה־2, אשר יחסו אל היהודים היה טוב, לקח לידיו את הטיפול באשמת העלילה, והודיע שעל סמך כל מיני ספרים שקרא, אין בעלילה ממש. הכנסיה לא רצתה לקבל דעתו ובלחץ הכנסיה הזמין פרידריך „מומחים״ נוצריים לבעיה. בין המומחים היו גם מומרים שנשלחו אליו ממלכי אירופה האחרים. לאחר דיון ממושך באו גם הם לידי מסקנה, שהעלילה — שקר היא. פרידריך ה־2 הוציא מיד פקודה האוסרת את חידוש העלילה.

כנראה, יש לראות בפרסום התעודה הנ״ל (בשנת 1236) תוצאה מעלילות השקר.

גם האפיפיור החדש, אינוצנטיוס ה־4, שהיה קצת יותר נוח ליהודים מקודמו הרשע, כפי שראינו זאת גם ביחסו אל גזירת התלמוד בצרפת, החליט להתערב לטובת היהודים בענין עלילות הדם. הוא פירסם אגרת אפוסטולית נגד עלילות הדם וקרא למאמיניו להמנע מהן.

בשנת ה׳ אלפים וא׳ (1241) פרצו המהומות הראשונות בתולדות קהילת פרנקפורט דמיין. הסיבה לכך היתה, כי יהודי אחד בגד בעמו והחליט לעבור לנצרות, וזה לאחר תעמולה ארוכה של אנשי הכנסיה לעדוד המרות דת בעיר. משפחת הבוגד התביישה בו ונסתה להשפיע עליו לא לעשות מעשה מחפיר זה. הוא סיפר לכמרים על הלחץ שמפעילים עליו בני משפחתו. הכמרים הסיתו את ההמון בטענה, שבני משפחת המומר איימו להרגו. ההמון התנפל על בני הקהילה והרגו את רובם. מקודם נקראו כולם להמיר דתם, ולצערנו, עשרים וארבעה עברו לנצרות מתוך אונס ולא קדשו את ה׳, ואילו יתר בני הקהילה, קרוב למאה ושבעים נפש, קדשו את ה׳ ונהרגו. ביחד עם הטבח האכזרי שערכו ביהודים, הרסו גם את בית הכנסת היפה של הקהילה וקרעו את ספרי התורה (ר״ל). הפייטן ר׳ שמואל בר׳ אברהם, איש וורמייזא, מקונן בפיוט „אין לנו אלוקים עוד זולתך״ על כל המאורע הטראגי הזה. פיוט זה, שהוא מסוג „זולת״, נאמר לאחר מכן בכל קהילות אשכנז בשבתות ספירת העומר, לפני תפלת „עזרת״.

והרי קטע ממנו:

„בית מעט מקדשך הרסו בגאותם
יקרה מפנינים שרפו וקרעו בחמתם
רמסום ובססום כדומן על פני חוצותם
בקרב מועדך שמו אותותם.
איה רחמיך מעולם וחסדיך
בראותך שופכי דם חסידיך
רומה ה׳, וקומה אל, נשא ידיך
יודע לעינינו נקמת דם עבדיך״.

היו אלה אותות מבשרים רעות, כי אם בימי פרידריך ה־2 מעיזים כך, מה יהיה אם המלך בעצמו יהיה מעונין בגזירות.

וכך אנו עדים על הרעת המצב לגמרי במחצית השניה של המאה ה־13 בעלילות ובפרעות שהגיעו לשיאן 100 שנה לאחר מכן, בתקופת המגפה השחורה. על זה נכתוב בפרק הבא.

כ. המהומות הפוליטיות בגרמניא – ירידת היהודים עד „המגפה השחורה"

האנרכיא בגרמניא — התגברות כח הנסיכים — עלית הערים — דחיקת רגלי היהודים מהמסחר — התפתחות הבורגים — עלילת „העוגה" — המגפה השחורה — הגזירות הנוראות ותופעות קידוש ה׳.

לאחר שפרידריך ה־2 מת ב־1250, נמשך שלטון מלכי בית שטאופן עד 1254, ואז קמו מהומות גדולות בגרמניא, שנמשכו קרוב ל־20 שנה, עד 1273. במשך תקופת אנרכיה זו גדל בהרבה כוח הנסיכים, אשר עכשו השתלטו לגמרי על ארצותיהם. גם לאחר ששוב מלכו מלכים משושלות חדשות — בית הבסבורג ובית לוקסמבורג — נמשכה האנדרלמוסיא שנוצלה היטב ע״י נסיכי הארצות השונות בגרמניא.

הנסיכים הגבירו כוחם עד מאד. הם החליטו שהמלוכה אינה עוברת בירושה מאב לבן, אלא המלך נבחר ע״י 7 נסיכים, שמהם 6 גרמנים וה־7 תמיד היה המלך של בוהמיא, שהיה למעשה הוסל של מלך גרמניא. בצורה זו החזיקו נסיכי גרמניא בידיהם את השלטון. 40 הנסיכים של גרמניא היוו את מועצת הממלכה אשר נקראה בשם „רייכסטאג". בידיהם היו כל ענייני הצבא, המסים והמשפט במדינה, פרט לזכות הכרזת המלחמה, שיפוט עליון וחתימת חוזים עם מדינות חוץ, שהיתה בידי המלך.

כוחם הגדול הזה של הנסיכים נבע מן העובדה, שהם בעלי הקרקעות במדינה, וממילא האכרים היו משועבדים להם בגופם, כפי שזה היה נהוג בכל הארצות הפיאודליות. משום כך השתדלו המלכים השונים משני הבתים הנ״ל, שמלכו לסירוגין בזה אחר זה, להשיג קרקעות. כל מטרתם ופעולתם בימי מלכותם היתה רכישת קרקעות ולא שמו לב לעניני המדינה בכלל, כי רצו גם הם — כמו הנסיכים — להיות בעלי עמדות כוח כמוהם. כך הצליחו מלכי ההבסבורגים להחזיק בשויץ של היום וכן רכזו כוח במזרח, שהיווה לאחר מכן ליסוד אוסטריא, תחת שלטונם.

האויב החזק והעיקרי של הנסיכים לא היה המלך, מחוסר הכח, אלא הערים.

תקופת עלית הערים באירופה המערבית לגדולה מתחילה עם מסעי הצלב; בסוף המאה ה־11. עד אותה תקופה לא היתה כל חשיבות לערים, לא באיטליא, לא בצרפת ולא בגרמניא. לרוב ישבו בהן בישופים נוצריים אשר היו מעבידים את באמניהם בצורה פיאודלית קשה, והכל בשם הנצרות המנצלת. משום כך לא נמשכה אוכלוסיא חדשה לערים, וממילא גם לא התפתחו. המסחר לא היה חפשי, כמעט ולא היה קיים. גם לא היה צורך בו, כי אותו מעט שהמדוכים היו זקוקים לו הובאו ע״י סוחרים נודדים, לרוב יהודים. מצרכי אוכל נמכרו ישר ע״י הכפריים ואילו את צרכי הכפריים ספקו להם ע״י ירידים ושווקים שערכו דוקא בימי החגות שלהם, ליד הכנסיות והמנזרים, כדי לנצל את בואם של הכפריים לתעמולה נוצרית.

בינתיים המצב בחקלאות ירד והאכרים קבלו רשות להתישב מסביב לטירות הפיאודליים ולעסוק במסחר. במשך הזמן הוקמו שכונות שלמות של סוחרים מעין אלה, וכאשר גרו בהן רבים, החליטו להקיף עצמם בחומה. כך נוצרה „הבורג״, שפירושו — העיר. התפתחות ה„בורגים״ בצרפת ובגרמניא מתחילה, כאמור, עם מסעי הצלב, כי האפשרויות לפיתוח המסחר חלו יחד עם ההתקדמות מזרחה של מסעי הצלב. המסעות הביאו את משתתפיהם לארצות רחוקות. ערים חדשות וסחורות חדישות נפלו בידי הערים המערביות.

במיוחד עשו חיל הערים האיטלקיות: ונציא, פיזה וגנואה. הן היו הקרובות ביותר לארצות המזרח ותחבורתן הימית היתה נוחה ביותר. כפי שראינו כבר, באחד ממסעי הצלב, השתתפה ונציא במסע רק למען כבוש השוק הביזאנטי והשגת רוחים קלים.

גם דרכי המסחר שבין ארצות אירופה השונות התפתחו. המעבר בין איטליא לגרמניא דרך הרי האלפים פותח ביותר. נבנו בתי מלון לסוחרים שעברו שם וכן הקימו מנזרים כדי לספק הצרכים „הרוחניים״ של העוברים. נוסף לזה הוקמו עוד מספר מרכזי מסחר חשובים באיטליא, בפלנדריא ועוד.

המשק האירופי התחיל להיות משק כספי־מסחרי. הסוחרים הגדולים נעשו עשירים מובהקים שרכזו בידיהם הון רב. מזה נוסדו הבנקים. כמו־כן עברו סוחרים רבים להיות מלווים ברבית. במיוחד עשו זאת הלומברדים שבצפון איטליא.

התוצאה הישירה של כל הפעילות הכספית הזאת היתה עלית הערים. הנהגת הערים ראתה עצמה די חזקה, כדי להשתחרר מהאפוטרופסות של הפיאודלים שבסביבת העיר, ואשר אליו השתייכה העיר מבחינה משפטית. הפיאודלים שנקראו סניורים התנגדו בתוקף לשחרור הערים מתחת לאפוטרופסותם, ולכן פרצו מלחמות רבות בארצות שונות בין הקהילות העירוניות לבין הסניורים.

לרוב היו הערים מנצחות במלחמות אלו. לאחר הנצחון היו הסוחרים העשירים לוקחים לידיהם את הנהלת העיר, והרכיבו מועצה שבידיה היו ההחלטות החשובות של העיר. אמנם היו בעיר עוד מעמדות מחוץ לסוחרים, והם בעלי המלאכה ופועלים שכירים, אך לא היתה להם עמדה מיוחדת, ומשום כך פרצו סכסוכים חריפים בינם לבין הסוחרים.

הסוחרים התאחדו בכח מאוחד שנקרא לרוב בשם גילדות. בדרכם הלכו גם בעלי המלאכה שהתאחדו גם הם בגילדות. הגילדות קבלו מעמד חוקי, שבמשך הזמן היה לרועץ לבעלי מלאכה חדשים שרצו להתישב באותה עיר. לפי חוק הגילדות במספר רב של ערים, אסור היה לבעל מלאכה לעסוק במקצועו אם לא היה חבר הגילדה. כמו־כן דאגו לעתידם ע״י כך, שהיו מגבילים את מספר המתלמדים, כדי שלא יהיו מתחרים רבים. כמו כן קבעו חוקי הגילדות את שעות העבודה, את החוזה בין בעל מלאכה לבין העובד ובכלל את כל יחסי העבודה בעיר, את טיב העבודה, את היושר המסחרי וכו׳.

גם בגרמניא התפתחו הערים בצורה דומה, אך כאן לא הצליחו להשתחרר לגמרי מידי הנסיכים. ברוב אזורי גרמניא פקחו הנסיכים מאד, שלא יתרכז כח מדי יותר בידי הערים. רק בצפון גרמניא הצליחו 80 ערים, ובראשן לובק, המבורג, וברמן, להתאחד יחד וליצור „הנזה״ (אגוד ערים) אדירה, שפרשה שלטונה על־פני כל צפון גרמניא, החל מהגבול הרוסי ועד אמשטרדם שבמערב. הנזה זו כללה בתוכה ערים גם מארצות אחרות וכן ממרכז גרמניא, וע״י כך השתלטה על כל דרכי המסחר שבצפון גרמניא ובסקנדינביא. הנזה אדירה זו התקיימה קרוב ל־200 שנה, כשבירתה העיר הגרמנית ליבק שעל חוף הים הצפוני. רק במאה ה־15 ירדה ההנזה, כי אז התחילה ההתחרות הגדולה נגדה מצד רוסיא ואנגליא.

התפתחות זו של הערים פגעה מאד בפרנסתם של היהודים, ומאז היו הערים השותפות העקריות לכנסיה בגזירות ובפרעות נגד היהודים. לפני מסעי הצלב היו היהודים הסוחרים העקריים והגדולים ביותר של אירופה, ועכשו נדחקו רגליהם מהמסחר הבינלאומי. נאסר עליהם לנסוע לירידים המרכזיים, שבהם היו פעם המשתתפים הראשיים, ובמשך הזמן נאסר עליהם המסחר לגמרי. לאחר שנדחקו מהמסחר, הורחקו גם מהאומנות, כי הגילדות לא רצו לקבל לתוכן בעלי מלאכה יהודיים, ובלי להיות חבר בגילדה, ממילא לא יכלו לעבוד.

שתי ההתעסקויות שעדיין מותר היה להם לעסוק בהן, היו: ההלוואה ברבית והרוכלות, אך שתיהן היו מסוכנות מאד. ההלוואה ברבית נאנסה ממש עליהם, כי הנסיכים והמלכים היו זקוקים לכסף רב, אך זה היה גם אסונם, כי ההלוואות ברבית

עוררו את הקנאה־שנאה נגדם. גם הרוכלות היתה קשורה בסכנה מתמדת. עצם ההסתובבות בין הגויים כרוכה היתה בפחד מהתפרצות פתאומית או מנקמת גוי טפש, שבעיניו חיי היהודים הפקר הם.

יחד עם ירידת המצב הכלכלי באה גם ירידת המצב הפוליטי. העלילות שהזכרנו בפרק הקודם, נעשו תכופות יותר, ואף קבלו צורות שונות וגוונים שונים.

הכנסיה הקאתולית, שהגיעה לשיא גדולתה במאה ה־13, עודדה בכל מקום את העלילות, למרות אגרת אנוצנטיוס ה־4, שהתנגד לעלילות מכל הסוגים. החוקים לטובת היהודים שנתנו ע״י אוטוקאר ה־2, מלך בוהמיא, ונסיכים אחרים הזעיקו את מנהיגי הכנסיה להתאסף ולדון במצב זה.

הם כנסו שתי ועידות מיוחדות, שתיהן בנסיכויות גרמניות מזרחיות, בהן הסכנה לטובת היהודים היתה רבה, אחת בוינה ואחת בברסלאו (בשנת 1267). בשתיהן התריעו נגד זכויות היהודים, אך ללא הועיל. אוטוקאר ה־2 חידש דוקא שנה לאחר מכן את החוקים היהודיים לטובה, ונתן להם תוקף חדש (1268). כך היה במזרח. אך בחלקים המערביים של גרמניא הורע המצב. ב־1273 נגמרה תקופת ה„בין למלך למלך״ בגרמניא, ורודולף מבית הבסבורג עלה לשלטון. הוא שלט עד 1291 ובימיו נתחדשו הגזירות נגד יהודי גרמניא, במיוחד באזור הריינוס. קהילות מגנצא, קרוצנכא ובכרך סבלו מאד. רבים מבני קהילות אלו נשרפו על קידוש ה׳. בשנת ה׳ מ״ו (1286) היתה עלילת דם במינכן שבבוריא. שם העלילו על יהודי העיר שהרגו ילד נוצרי. היהודים ברחו אל בית הכנסת ובו מתו על קידוש ה׳, כאשר הנוצרים שרפו את בית הכנסת יחד עם היהודים. קינה ידועה על מאורע זה כתב ר׳ חיים בר׳ מכיר, בן־דודו של המהר״ם מרוטנבורג.

באותה שנה (ה׳ מ״ו) (1286) נאסר מנהיג הדור ההוא רבנו מאיר, המהר״ם מרוטנבורג. הוא נתפס בדרך בריחתו לא״י והושלך לבית הסוהר, בו ישב עד פטירתו (ראה עליו להלן בפרק כ״ג). מאסרו עורר רושם קשה ודכאון רב אצל היהודים.

אך קשה ביותר בתקופה ההיא מבין כל העלילות היתה עלילת „העוגה הקדושה״, שהועברה לכאן מפריז, שם הועלתה בפעם הראשונה בשנת ה׳ נ׳ (1290), ואילו כאן נתעוררה בשנת ה׳ נ״ח (1298). עלילה זו התחילה עם יהודי רוטינגן שהואשמו בכך, שחיללו את ה„לחם (או העוגה) הקדוש״ של הנוצרים, שלפי המסורת הנוצרית ממנו אכל „אותו איש״ לפני צליבתו. בראש הפרעות עמד אחד האצילים הנוצרים, בשם ריגדפלייש, ומכאן השם לגזירות אלו בשם „גזירות ריגדפלייש״. אציל זה היה בעל־חוב גדול ובחוסר ברירה החליט להשיג את הכסף

ע״י פרעות ורציחות ביהודים. פרעות אלו עברו חיש־מהר לכל הקהילות בנסיכויות פרנקוניא ובוריא. התוצאות היו נוראות. מאז המסע הצלב ה־1 לא היו פרעות כאלו. במשך שנה ורבע השתוללו רינדפלייש עם ההמונים המוסתים על־ידו והחריבו 146 קהילות קדושות ובהן עשרות אלפי קדושים. היה זה ממש מרד. בין הקהילות הגדולות, שנחרבו באותו זמן לגמרי ויהודיהן נרצחו או שחטו עצמם על קידוש ה׳, נמצאות: נירנברג עם 628 קדושים; רוטנבורג עם כ־450 קדושים; וירצבורג עם יותר מ־900 קדושים; במברג ועוד. הצד השוה בכל הקהילות היה, שאנשי הערים, הנוצרים, לא קמו להגן על יהודים באף מקום. קינות רבות נכתבו על „טבח רינדפלייש״, ביניהן הידועות ביותר, של ר׳ יהושע בר׳ מנחם — „א־ל מלך נאמן״ ו„זעקו בקול מר״.

אמנם המלך העניש את אנשי הערים על שמסרו את היהודים לידי רינדפלייש, אך עונש זה הועיל ל־40 שנה בערך. כיון שראו הנוצרים ובראשם הפורעים המקצועיים, שעלילה מסויימת מסוגלת לגרור אחריה פרעות בהיקף רב, שוב לא ירפו מעלילה זו.

לאחר 40 שנות השקט פשטה שוב העלילה הזאת של „העוגה הקדושה״ והפעם היא פשטה גם לנסיכויות המזרחיות: לאוסטריא, לבוהמיא, למורביא, לשטיירמארק ועוד. היה זה בשנים ה׳ צ״ו—צ״ח (1336—38) והפעם נחרבו שוב כמאה ועשר קהילות עם קדושים רבים. רק לאחר שאחד ממנהיגי הפורעים נתפס ונהרג — שקטה שוב הארץ.

עשר שנים לאחר מכן התחילה עלילה חדשה, שהיתה הנוראה ביותר מכל עלילות ימי הביניים, היא עלילת „המגפה השחורה״. בשנת 1348—49 באה לאירופה „המגפה השחורה״ אשר הפילה חללים המונים בכל מקום. כל האנושות עמדה מחוסרת אונים נוכח מגפה זו. המהומה גברה בין הגויים עד כי ביום הכיפורים ה׳ ק״ט (1348) הוציא מפקד צבאי בשווייץ מפי ארבעה יהודים „הודאה״, שהם קבלו רעל מיהודי טולידני, כדי להפיץ אותם בבארות מהן יורעלו הנוצרים. אף כי המגפה פגעה גם ביהודים, בכ״ז היו כאלו אשר האמינו לעלילה טפשית זו. וכאן הותרה הרצועה. כל מי שהיו לו טענות אל מישהו יכול היה עכשו לפגוע ביהודים. בבאזל נשרפו 600 יהודים; ילדים נחטפו מידי הוריהם והוטבלו לנצרות (רח״ל); בשטרסבורג ניסו אנשי מועצת העיר להגן על היהודים — קמו כנגדם בעלי המלאכה, התנפלו על היהודים והרגו מהם 180 קדושים. תופעות קידוש ה׳ הגיעו לדרגה גבוהה ביותר. כשראו אמהות יהודיות קדושות, שתינוקות נחטפים מידי האמהות כדי להטבילם לנצרות קפצו יחד עם תינוקותיהן לתוך המדורות ונשרפו

יחד; כך היה גם גורל יהודי פרנקפורט שוב. בנירנברג הרגו ונשרפו שוב 570 קדושים; במגנצא — נלחמו 300 יהודי העיר נגד אויביהם ורק לאחר שראו שכלו כל הקצין, שרפו עצמם; בוורמייזא נשרפו 480 קדושים; ברוב הקהילות האחרות שרפו על עצמם היהודים את בתיהם ואת כל רכושם. כך לפחות גרמו לכך, ששכונות נוצריות שלמות נאחזו גם הן בלהבות.

הרדיפות והגירושים האלה אלצו את יהודי גרמניה הנשארים לפליטה לנדוד מזרחה. בהתחלה התיישבו בבוהמיא, באוסטריא ובנסיכויות מזרחיות אחרות. אך כאשר גם לשם הגיעו הפרעות, המשיכו עוד יותר מזרחה, לפולין.

מאז מתחיל הישוב היהודי בפולין, שנתחזק במשך הזמן ע״ח יהודי המערב.

כא. בעלי התוספות באשכנז בסוף המאה ה־12 ובמאה ה־13, המחברים והחסידים

סוגי הספרים שחוברו — ר׳ ברוך בעל ס׳ „התרומה״ — עלייתו לא״י — ר׳ יהודה ב״ר קלונימוס משפירא — הספר „יחוסי תנאים ואמוראים״ — הראבי״ה — ר׳ אלעזר מוורמייזא בעל ס׳ „הרוקח״ — חסידות וקבלה — סבלותיו וקינתו.

לא רק תלמידי הרבנו־תם הגיעו לאשכנז והפיצו שם תורה, אלא גם תלמידי דר״י הזקן, שלישיבתו בדנפירא גם נהרו חכמי אשכנז, ספגו לתוכם מתורתו, חזרו למקומותיהם באשכנז והפיצו שם תורת רבם. הם הקימו שם ישיבות חדשות והמשיכו בכתיבת התוספות. בתקופה זו אנו מוצאים מחברי ספרים רבים באשכנז, משני סוגים:

א) ספרי הלכה. דהיינו, אוסף של הלכות מעשיות, לרוב לפי סדר הש״ס, מעין הוצאת ההלכה מן הש״ס. לפעמים — בצורת שאלות ותשובות.

ב) ספרי קבלה וחסידות. בעיקר מגדולי תורה שעסקו גם בתורת הנסתר.

התלמיד המובהק של הר״י הזקן בראש הדור היה רבי ברוך בר׳ יצחק מוורמיזא, ידידו הקרוב של ר׳ שמשון משאנץ. כשלמדו יחד אצל הר״י הזקן עוד לא תארו לעצמם ,שבדור שלאחר מכן יעמדו שניהם בראש הדור — האחד בצרפת והשני באשכנז. הדרכים הגיאוגרפיות אמנם נפרדו אך לא הרוחניות. הם עמדו בקשר הדוק ואף נפגשו מחדש בארץ־ישראל.

ר׳ ברוך היה מגדולי בעלי התוספות שחיבר אותם למסכתות שונות. מוצאו היה מצרפת, שם המשיך לחיות עד לאחר פטירת רבו, אך לאחר מכן עבר לוורמיזא.

בשנת ד׳ תתקס״ב (1202) חיבר את ספרו המפורסם ספר „התרומה״, שבו נתפרסם שמו עד היום הזה. ספר זה הוא ספר יסוד לכל ספרות הפוסקים הראשונים באשכנז ובצרפת. הספר שמושי מאד, כי חילק אותו להלכות ולסימני הלכות. (על התוכן המפורט של הספר נעמוד בפרק הדן על הספרות הרבנית באשכנז). הספר כולו מבוסס על דברי הר״י, רבו, המוזכר בספר בכל עמוד, וכמעט בכל קטע. הוא מצטט פסקי הלכה משלו, תשובותיו, וכל דבר שלמד ממנו. נוסף לרבו, הר״י הזקן, מצטט ר׳ ברוך את הרשב״ם ואת הרבנו תם ואת תלמידיהם, חברי המחבר.

תפקידו של ר׳ ברוך בפתרון הבעיות הקשורות במגע המסחרי עם הגויים, היה קשה מאד. הירידים בערים התקיימו לרוב בימי החגא שלהם, כפי שהסברנו בפרק הקודם, והיה צורך מיוחד למצוא דרך — איך לנהל אתם מסחר ובכ״ז לא להתקרב אליהם ביום אידם. לבסוף נמצא ההיתר למכור להם רק דברים שאין הנוצרים משתמשים בהם בכלל בטכסים שלהם.

בשנת ד׳ תתקצ״ז (1237) עלה ר׳ ברוך לא״י. עוד זמן רב מקודם התכונן לעליה קדושה זו. בפתיחה לדיני ארץ־ישראל בספר „התרומה" הוא כותב: „...וכל שכן הדר בה (בא״י) ומקיים מצוות התלויין בה, זוכה לחיות במחיצתו של הקדוש ברוך הוא". לפי דעתו יש ללא ספק להפריש תרומות ומעשרות, בזמן הזה.

השפעת ר׳ ברוך על בני דורו ועל הדורות הבאים אחריו היתה גדולה מאד. על דבר זה מעידה העובדה, שאין לך ספר מהתקופה ההיא, שהתפשט כל־כך ושנשארו ממנו כל כך הרבה כתבי־יד, כמו ספר „התרומה". ספרים רבים בכל שטחי היהדות מצטטים אותו ולוקחים ממנו להשלמת עניניהם. חכמים שונים אף ערכו קיצור מהספר.

אחד מגדולי המחברים של הספרות הרבנית היה רבי יהודה בר׳ קלונימוס משפירא, בעל מחבר „ספר יחוסי תנאים ואמוראים". היה איש מיוחס מאד, מצאצאי רבי קלונימוס מלוקא, שעבר מאיטליא למגנצא ויסד שם את המרכז התורני ששימש בית אמון לפריחת התורה באשכנז ובצרפת. הוא מכונה בקיצור „הריב״ק". היה תלמידו של ר׳ יהודה החסיד ורבו של בעל „הרוקח", כך שאין ספק, שהיה גם מגדולי תורת הנסתר. אביו, ר׳ קלונימוס, היה מגדולי הפרנסים ובעלי המוסר שבעיר, אשר עזר והשתדל ליהודי העיר בכל נפשו ובכל מאודו.

ר׳ יהודה היה עד ראיה למאורעות הדמים נגד יהודי שפירא בשנת ד׳ תתקנ״ו (1196) שכתוצאה מעלילת דם התנפלו על יהודי העיר, שרפו את בית הכנסת ואת ספרי התורה, ושדדו את כל רכושם. חלק מהיהודים הצליחו להמלט, וכנראה — ביניהם גם ר׳ יהודה. הדוכס של שפירא התרגז מאד כשנודעו לו פרטי הפרעות, שרף את רכוש ההגמון ואת רכוש כל הפורעים, העניש אותם בכסף רב ואף נתן ליהודים לבנות מחדש את בית הכנסת ואת בתיהם.

ר׳ יהודה כתב קינה ארוכה על כל המאורעות הללו, בשם „אל אבל אקרא". מתוך הקינה נשמעת נעימה, שלפיה יכלו כולם להנצל אילו היו עוברים לנצרות. אך ר׳ יהודה דוחה בכל תוקף כל הפיתויים להתנצרות.

ר׳ יהודה חזר לשפירא והמשיך לגור בה גם לאחר מאורעות אלה עד פטירתו בשנת תתק״ס (1200).

הספר „יחוסי תנאים ואמוראים" הוא ספר מקיף הכולל בתוכו את שמות כל התנאים והאמוראים מהמשנה, התלמודים, מדרשי ההלכה והאגדה, עם כל מאמר שאותו חכם השמיע. הוא מבאר בהרחבה כל מאמר, ותוך כדי כך מוכיח בקיאות מופלאה בכל שטח שהתלמוד עוסק בו. נוסף לספר זה חיבר ר׳ יהודה גם מילון תלמודי בשם „אגרון", ובו פירוש על כלים, צמחים, חיות, עופות ודברים אחרים המופיעים בתלמוד.

גדול תלמידיו של ר׳ יהודה היה הראבי"ה, ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלוי, מגדולי חכמי התורה באשכנז בראשית המאה ה־13, והמחבר של אחד הספרים היסודיים בפסקי ההלכה של אשכנז „אבי־עזרי". הוא היה נכדו של הראב"ן ותלמידם של אביו הגדול, של ר׳ יהודה החסיד, ועוד של מספר חכמי אשכנז. הוא נדד ממקום למקום, ובכל מקום למד תורה מגדולי ראשי הישיבות באשכנז, סירב לקבל על עצמו רבנות והמשיך לנדוד וללמוד, ולעמוד בקשרי שאלות ותשובות עם כל גדולי הדור. לבסוף התיישב בבונא ולאחר פטירת אביו הסכים לקבל משרת הרבנות בקולוניא, במקום אביו. חלק גדול מנסיעותיו הקדיש לצרכי צבור — השתדלויות לטובת היהודים ולפדיון שבויים. מתוך כך הוא בא במגע הדוק עם השלטונות ועם אנשי הכנסיה. אך גם זה לא הועיל בשעת צרה. גם הוא ומשפחתו סבלו מהגזירות. בשנת ד׳ תתקע"ו (1216) נשרף אחיו, ר׳ אורי, על קידוש ה׳.

הראבי"ה שותף בכל ההכרעות של יהדות אשכנז, כגדול הדור. בשנת ד׳ תתק"פ (1220) הופיע הראבי"ה בראש כנוס גדולי אשכנז במגנצא וחתם על התקנות. שלוש שנים לאחר מכן, ישב בראש כנוס ועדי הקהילות בשפירא, וגם שם חתם על התקנות שנתקבלו. הוא נפטר בוירצבורג בשנת ד׳ תתקפ"ה (1225).

הספר „אבי עזרי" או כפי שנקרא על שם המחבר, ספר „הראבי"ה" הוא ספר הלכות הנוהגות בימינו, מסודר לפי מסכתות. נוסף לזה חיבר גם ספר „אביאסף" על נשים ונזיקין, וכן כתב פיוטים.

הראשון מחכמי אשכנז ששילב ביחד תורת הנגלה והנסתר, והכניס את הקבלה להלכה, היה הקדוש רבנו אלעזר מוורמיזא (או גרמיזא בפי אחרים) בעל „הרוקח". הוא נולד במגנצא בשנת ד׳ תתק"ך בערך (1160), שם למד תורה מפי אביו ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס ואח"כ למד אצל אב דודו, המקובל ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס, אותו הזכרנו כבר בפרק זה, בשפירא. כן היה תלמידו המובהק של רבנו יהודה החסיד ברגנסבורג, בעל „ספר חסידים", בתורת הסוד. גם נסע ללמוד אל ר׳ אליעזר במיץ. בספרו הגדול הוא מזכיר תמיד את כל רבותיו, אך במיוחד את הר"יב"ק ואת רבנו יהודה החסיד.

הוא גם השתייך למשפחה המיוחסת של רבנו קלונימוס: „קבלתי תיקון תפילות מאבא מורינו יהודה בר׳ קלונימוס בן רבנו משה בן רבינו יהודה בן רבינו קלונימוס בן רבינו משה בן רבינו קלונימוס בן רבינו יהודה״ — כך מוסר ר׳ אלעזר בעצמו על שמונת הדורות שקדמו לו. אישיותו המוסרית בלטה בהתנהגותו, בדבורו ובכתביו.

ר׳ אלעזר סבל הרבה בחייו מצרות הזמן. אשתו ובנותיו נרצחו, הוא ובנו נפצעו קשה. הוא בעצמו מספר לנו על מאורעות אלה: „ב־תתקנ״ז (1197) לפרט, כ״ב כסלו, לאחר שפירשתי אני אלעזר הקטן והעלוב (ביטויים מרוב ענותנות) את פרשת וישב יעקב לבטח והייתי יושב על שלחני, באו אלינו שנים מסומנים (הכוונה בעלי סמל מסעי הצלב), הוציאו חרבם והכו אשתי החסידה מרת דולצא, ובתי בלט הגדולה בקעו ראשה, ובתי חנה, בקעו בראשה ומתו. ופצעו בני, יעקב, מגבה־ראשו עד חצי לחי וברקתו. ופצעו בראשי ובידי, בשמאלי ופצעו תלמידי. ומיד עמדה החסידה ויצאה מבית החורף וצעקה, שהרגו אותנו. ויצאו המתועבים והכוה בראשה עד הגרגרת והכתף וכו׳... ונפלה הצדקת ומתה. ואני סגרתי הפתח וצעקנו עד שבא לנו עזר ממרום. וצעקתי על החסידה לבקש נקמה וכן עשו. לאחר שבוע תפסו הרוצח שהרג אותם והרגוהו. ונשארתי בחסר כל ובעוני גדול וביסורים גדולים״. את המשפט האחרון צריך להבין לפי הקינה שהוא כתב על אשתו ובנותיו שנביא להלן. והוא ממשיך בתיאור: „וקודם הריגתה קנתה קלפים לכתוב ספרים, והיא היתה מפרנסת אותי ובני ובנותי מכסף אחרים. ובעוונותי הגדולים נהרגה היא ובנותי, וכו׳״...

כל הקטע הנ״ל לקוח מספר זכרונות שר׳ אלעזר כתב על פרעות שונות שקרו במגנצא, בשנים תתקמ״ז—מ״ח (1187—8) ובשנת תתקנ״ז (1197) שבה נהרגו אשתו ובנותיו.

בקינה שכתב על אשתו ובנותיו, על משקל „אשת חיל״, הוא כותב על אשתו:

„אשת חיל עטרת בעלה...
בטח בה לב בעלה, האכילתו, הלבישתו בכבוד
לישב עם זקני ארץ, תורה ומעשים לזבוד...
...היתה כאניות סוחר להאכיל בעלה להעסיק בתוכה...
...חגרה בעוז מתניה ותפרה כארבעים ספרי תורה...
...כפה פרשה לעני והאכילה בניה ובנותיה ובעלה
עשתה רצון בוראה בחפץ יומם ולילה...

...סדרי תפלה בבוקר ובערב סודרת
ולבית הכנסת מקדמת ומאחרת״ (לצאת).

על בתו הגדולה הוא כותב:

„...למדה כל התפילות והזמירות מאמה
צנועה וחסידה ונעימה וחכמה...
...רצופה ביראה באהבת יוצרה בלי דופי
כונתה לשמים וישבה לשמוע תורה מפי״.

ועל בתו הקטנה:

אספר מעשה בתי הקטנה
קראה קריאת שמע בכל יום וכו׳...״

ואחרי הכל אנו רואים את בטחונו המלא בה׳ ואת ה„צדוק הדין״ האכזרי

„אוי לי על אשתי — אוי לי על בנותי
אקונן קינה, כמה השגוני עונותי...
...אוי לי מה אענה ליוצרי, בעונותי נהרגו,
משפטיו אמתיים, כמה שאנו...
...גדול העצה משלם לאיש כמפעליו
הצור תמים א־ל אמונה מבורך במעלליו,
יתברך לנצח כי אמונתו באומן
ברוך ה׳ לעולם אמן ואמן.

כב. התפשטות הפוסקים והחסידים באשכנז במאה ה־13

ר׳ שמחה משפירא — יחסיו עם חכמים אחרים — ר׳ משה ב״ר חסדאי והתנגדותו לקבלה — ר׳ ברוך ממגנצא — בנו, ר׳ שמואל — ר׳ יצחק „אור זרוע״ — נדודיו ללמוד — הספר „אור זרוע״ כמקור הלכתי והיסטורי — בנו, ר׳ חיים.

לגדולי אשכנז שהוזכרו בפרקים הקודמים היתה השפעה עצומה גם על חבריהם וגם על תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם. לא כולם נתפרסמו ע״י ספרים שכתבו, אלא רבים מביניהם נודעו דוקא על פרישותם ועל חסידותם, או ע״י כך ששמותיהם מוזכרים פעמים רבות בספרי שו״ת של גדולי הדור ההוא, מבלי שהם עצמם יחברו ספרים. מתוך התשובות הרבות שלהם בספרי אחרים מתגלית גדולתם האמתית, ומתוך היחס שלהם לחבור ספרים — מתגלית ענוותנותם.

בין אלה האחרונים יש לציין את הר׳ שמחה בר׳ שמואל משפירא, חברם של בעל „הרוקח״ והראבי״ה. גם הוא למד תורת הנגלה והנסתר אצל רבותיו השונים, וביניהם אצל ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס הנודע בשפירא, ראב״ד של העיר. על גדולת ר׳ שמחה בתורה תעיד העובדה, שכבר בימי צעירותו צורף כחבר־דיין בבי״ד של שפירא. היחסים בין הראבי״ה לבין ר׳ שמחה היו יוצאין מן הכלל, ור׳ שמחה מופיע פעמים רבות בתשובותיו בראבי״ה. בין השואלים אותו נמצאים כל גאוני צרפת ואשכנז באותו דור, ושמעו הגיע אף למרחקים. גם מאיטליא הגיעו אליו שאלות מאת החכם המפורסם והגדול ר׳ ישעי׳ מטראני, שהוא בעצמו היה ממבקרי חכמי אשכנז וצרפת, אך כלפי ר׳ שמחה הוא כותב: „שמחה לאיש במענה פיו הרב ר׳ שמחה, אורה ושמחה וששון ישיגוך, ויכלו שנותיך בנעימה ובשיבה טובה וכו׳...״ (שו״ת ר״י מטראני, עמוד קנ״ט). ובמקום אחר באותו ספר: „אבי־אבי, רכב ישראל ופרשיו, אב לתורה ואומן האמונה, הישיש היקר כלפי מעלה, רבנו הגדול, הרב ר׳ שמחה״.

אולם רוב תשובותיו שמהן אנו למדים עליו, על אישיותו ועל שיטתו — נמצאות בספר תלמידו הנאמן, ר׳ יצחק בעל „אור זרוע״. תלמידו זה היה קשור אליו בכל לבו ובכל נימי נפשו. היה יושב בפניו, רושם תורתו ותשובותיו.

ר׳ שמחה קירב אליו גם גדולי תורה שבאו ממקומות רחוקים. בין אלה יש

לראות את ר' משה בר' חסדאי, שלפי שמו נראה שמוצאו היה מהמזרח. הוא היה בין הרבנים שעלו לא"י. ר' משה התרחק מאד מן המחלוקת והיו לו טענות קשות בענין זה אל הקהילות. „גדול השלום שהוא כלי המחזיק כל הברכות, וגנאי הוא המחלוקת שהוא מחריב את הגופים והממונות ומסלק את השכינה" וכו'... (מובא באור זרוע, סימן קט"ו). הוא פרסם דעתו התקיפה על כל בעיות הציבור שנתעוררו בדורו, על בעית המנהיג הרוחני ויחסו לבני עדתו על בעית „שליח הצבור", על בעית „חרם הישוב" וגבולותיו, ועוד.

ר' משה טען עוד, שמקור כל רע הוא החקירה של „מה למעלה". הוא יצא בתקיפות נגד כל מי שלמד תורת הנסתר. בעיקר יצא נגד „ספר האמונות והדיעות" של ר' סעדיה גאון, ובכלל פקפק אם אותו גאון כתב ספר זה, הואיל ושמו אינו חתום עליו. כשאנו נפגשים לאחר מכן בבעיות הרוחניות שנתעוררו בספרד ובצרפת, כפי שגם כתבנו למעלה על נדודי ר' משה מקוצי, נראה באופן ברור, שר' משה ראה את העתיד הרע והמשחית כל חלקה טובה ביהדות, בעקבות ההתעסקות הרבה בחקירה ובפילוסופיה.

מגדולי הדור בראשית המאה ה־13 היה גם ר' ברוך ממגנצא. הוא היה דיין בעיר חשובה זו, לאחר שלמד שנים רבות אצל ר' אפרים מריגשנבורג, ולאחר פטירת רבו זה, אצל ר' יהודה בר' קלונימוס בשפירא. שם התקשר בידידות רבה עם ר' שמחה (הנ"ל) ועם הראבי"ה. שאלות ותשובות שלו נקבצו ב„ספר החכמה", שהיה מסודר לפי המסכתות והרבו להשתמש בו אח"כ גדולי תורה רבים, ביניהם המהרש"ל בפולין ור' בצלאל אשכנזי, בעל ה„שטה מקובצת", בארץ־ישראל.

יותר מכל גדולי אשכנז הצטיין ר' ברוך בפיוטיו. הוא כתב פיוטים מכל הסוגים: סליחות, עקדות, קינות ואזהרות, לרוב לקוחים נושאיו מהגזירות והצרות שעברו על יהדות אשכנז בימיו, אך הוא משלב הרבה מאד מדרשים (ממדרשי ההלכה והאגדה) וכן פסוקים יפים, בעיקר מתהלים, משלי ואיוב, ובזה חידש למעשה את הצורה הארצישראלית, כמו של ר' אלעזר הקליר, בפיוט האשכנזי. בשנת פטירתו, תתקפ"א (1221) היו הגזירות הקשות בארפורט, עליהן כתב קינה ר' אלעזר בר' יהודה, והוא מספיד בה בדרך אגב גם את ר' ברוך.

בנו של ר' ברוך, ר' שמואל, היה גם גדול בתורה וחי בבמברג, שם הרביץ תורה ברבים. בישיבתו למד גם ר' מאיר מרוטנבורג, המהר"ם, שעתיד הוא להתפרסם כגדול ההוראה בסוף המאה. ר' שמואל ניהל התכתבות של שאלות ותשובות עם כל גדולי דורו. הוא נערץ ע"י כולם, ואפילו מורו, ר' שמחה, היה קורא לו רבי ומורי.

המאסף לכל מחנה פוסקים באשכנז, במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, היה רבי יצחק בר' משה מוינא, בעל הספר „אור זרוע", שהוא אוסף כל הדיעות ההלכתיות והקשורות אליהן של כל גדולי אשכנז, צרפת, בוהמיא, אוסטריא, איטליא וארצות אחרות, משום שבספר זה מופיעות שאלות ותשובות ופרקי היסטוריה של גדולי ארצות אלו.

ר' יצחק נולד בבוהמיא, שהוא קורא לה ארץ כנען, בשנת תתק"מ (1180). את שפת הכנענים (הצ'כים) הוא מכיר וכך הוא הוא קורא בעצם לכל הסלאבים.

ר' יצחק היה נודד רוב ימי חייו. בצעירותו נדד ללמוד, ובזקנותו נדד לפסוק ולתקן. בנעוריו למד בסכסוניא ובבוהמיא אצל ר' יעקב הלבן ור' אברהם בר' עזריאל. תורת הנסתר למד אצל ר' יהודה החסיד בריגנשבורג. לאחר מכן נדד ולמד מפי רבותיו המובהקים: ר' שמחה בשפירא; הראבי"ה בבונא; ר' יהודה בפריז. את רבותיו אלה הוא מצטט ברוב תשובותיו. נוסף למקומות אלה למד גם בוירצבורג (אשכנז) ואצל ר' שמשון בקוצי שבצרפת. הוא הגיע בנדודיו הלימודיים גם לפרובנס, שם למד אצל ר' יעקב בר' מאיר.

בימיו נתעוררו בעיות דתיות בצרפת בעקבות כנסת לטראן הרביעית בשנת 1215. ר' יצחק דן יחד עם ר' שמשון מקוצי בדבר נשיאת אות הקלון של היהודים בשבת.

גם לאחר שסיים חוק למודיו בצרפת ובפרובנס ושב לאשכנז, המשיך בקשרים הדוקים עם חכמי צרפת. הוא המשיך לשלוח שאלותיו ההלכתיות אל ר' יחיאל מפריז, שהיה ידידו בישיבה, וכן אל חכמי צרפת האחרים. כן קיים קשרים הדוקים עם כל גאוני דורו, אשר הכיר אותם מתקופת נדודיו ולמודיו בכל ישיבות אשכנז וצרפת באותו זמן. בחריצות יוצאת מן הכלל רשם וכתב ר' יצחק את כל השאלות ששלח ואת כל התשובות שקיבל, וכך נעשה ספר ה„אור זרוע" לאור הזורע ומפיץ ע"פ כל העולם ההלכתי באותו זמן.

נוסף לשאלות ותשובות כתב ר' יצחק בספרו את מנהגי המקומות השונים ומוסיף עליהם הערותיו, בין אם מצא חן בעיניו ובין אם לא. בבוהמיא הוא מצא את „אחינו המוליכים חרבותיהם ותריסיהם בשבת", שלא כהלכה, אך הוא נוטה להתיר להם בשעה שהם שומרים על העיר (אור זרוע, ח"ב, ע"ח). בעיר מיישן שבסכסוניא הוא מצא ציורי עופות ואילנות על קירות בית הכנסת, שלא מצא חן בעיניו (שם, ע"ז). בסוף ימיו ישב בעיר וינא, שעל שמה הוא נקרא וכתב את מנהגי העיר. הוא נפטר בוינא בשנת ה' י' (1250) בערך.

ע"י פעולות ורשימות אלו היה ה„אור זרוע" למקור ראשון במעלה לתולדות

ימי ישראל באירופה במאה השנים האחרונות לפני ירידתה בימי הביניים. הוא נאמן עלינו הרבה יותר מכל מיני רושמי רשימות, כי מגעו הישיר עם בני הקהילות ומנהגיהן, גדולי תורה ופרנסים, היה הדוק ביותר, והוא ראה הרבה יותר, וגם רשם הרבה יותר בעין פקוחה ובנאמנות היסטורית־דתית, מאשר ההיסטוריונים המקצועיים.

משום כך נמשכה כתיבת ספר זה יותר משלושים שנה. הוא כתב וערך, ערך וכתב, עוד פעם ועוד פעם את החומר, בנה שלב ע״ג שלב, כי רצה להפוך את הספר לספר יסודי־שיטתי בתולדות ימי בעלי התוספות ובדברי ימי הקהילות. החומר בספר עשיר ומגוון, ואין לו דוגמה לכך בכל ספרי ימי הביניים, משום כך גם היה גדול ומקיף ביותר.

בנו של ר׳ יצחק, ר׳ חיים, ידע שההיקף הרב של ספר אביו יקשה על הפצתו, במיוחד שבזמן ההוא היו צריכים להעתיק בכתב יד כל ספר, לכן החליט לערוך קיצור מן הספר, שקרא לו „סימני אור זרוע״. הבן לא שינה מאומה מתוכן ומרעיונות הספר של אביו, רק שינה קצת הסגנון והוציא התמצית.

גם בן ר׳ חיים, ר׳ יצחק, שנקרא ע״ש סבו הגדול, המשיך בתמצות דברי סבו, וכך נהגו צאצאיהם אחריהם.

הספר „אור זרוע״ המקורי פורסם בשנת ה׳ אלפים ו׳ (1246) ע״י המחבר, ואילו „סימני אור זרוע״, 55 שנה לאחר מכן, בשנת ה׳ ס״א (1301).

הקשרים של ר׳ יצחק אור־זרוע נתהדקו גם עם שני גדולי איטליה בדור ההוא: ר׳ אלעזר מווירונה ור׳ ישעיה מטראני. קשרים אלה הוסיפו חומר חשוב לספרו הגדול על הבעיות שהיו קיימות בקהילות איטליה בתקופה ההיא.

תקופת בעלי התוספות מתקרבת לסיומה. הגזירות הרבות במחצית השניה של המאה ה־13 ובראשית המאה ה־14, שגם גירושים נתלוו אליהן (1298 — באשכנז, 1306 — בצרפת) חיסלו למעשה את המרכז הרוחני בצרפת ובאשכנז.

אך דוקא בתקופה זאת עולה ומאירה את חשכת הגלות דמותו של רבנו מאיר מרוטנבורג.

כג. המהר"ם מרוטנבורג ותלמידיו. סוף ימי בעלי התוספות

למודיו בצרפת — רבנותו בקהילות — ישיבתו ברוטנבורג — תקנת הקהילות — רצונו לעלות לא"י — מאסרו — יצירתו הספרותית — תלמידיו.

המנהיג והאיש שבו נתמזגו כל המעלות והמידות אותן הפיצו וטפחו חכמי אשכנז וצרפת במשך יותר ממאתיים שנה, מאז רבנו גרשום מאור הגולה, היה רבנו מאיר בר' ברוך מרוטנבורג, הנקרא בקיצור המהר"ם מרוטנבורג. הוא נולד בין השנים ד' תתקע"ה—תתק"פ (1215—1220) בערך, בוורמייזא, למשפחה מפורסמת ומיוחסת. אביו ר' ברוך, היה רב ודיין בוורמייזא והיה רבו הראשון של בנו. משם נסע ללמוד לוירצבורג אל ר' יצחק בעל „אור זרוע". באותה עיר למד גם אצל ר' שמואל בר' מנחם. משם נדד לצרפת ללמוד אצל גדולי דורו, ולמד שם אצל ארבעת הגדולים בצרפת: אצל ר' יחיאל מפאריס, אצל ר' שמואל מפלייזא, אצל ר' שמואל מאייברא ואצל ר' עזרא ממונקונטור.

בתקופת הגזירות הקשות בצרפת, הויכוח על התלמוד ושריפתו, היה המהר"ם תלמיד ישיבת פריז, ועד ראיה לאסון הגדול. ואז כתב את קינתו הגדולה: „שאלי שרופה באש לשלום אבליך", לפי המשקל של „ציון, הלא תשאלי" לר' יהודה הלוי.

בישיבות צרפת ספג המהר"ם לתוכו את הרוח ההלכתית והחסידית שפעמה אצל מנהיגי הישיבה, השתלם ועלה מעלה־מעלה בלימוד התורה, אסף וקבץ תשובות ותוספות, פסקים ושמועות, ועטור תהלה וכתר תורה, ועמוס עם כל אלה, חזר המהר"ם לאשכנז ונעשה שם תוך תקופה קצרה מנהיג הדור ומאיר עיני הגולה במשך חמשים שנה, עד לפטירתו בשנת ה' נ"ג (1293).

המהר"ם שימש ברבנות בקהילות רבות באשכנז: בקוסטליץ, באויגסבורג, בוירצבורג, בוורמייזא, בנירנברג, במגנצא, אך עיקר פעולתו היה ברוטנבורג, העיר עליה נקרא במקורות שלנו וגם במקורות הלאטיניים של השלטונות והכנסיה. המהר"ם נתמנה ע"י הקיסר רודולף לראש רבני אשכנז, לאחר שיסד את ישיבתו הגדולה ברוטנבורג, שהיתה למרכז התורני החשוב ביותר בתקופה ההיא, אליה נהרו כל התלמידים המצויינים שבאשכנז וצרפת ואף ממרחקים הגיעו. השאלות

ההלכתיות שהופנו אליו הגיעו לרבבות ותשובותיו היו בעיני כל גדולי הדור כפסק־דין סופי ומוחלט. עד כמה היו כולם מעריצים אותו ונכנעים בפניו אפשר ללמוד מנוסח המכתב שהופנה אליו משלשה גדולי הדור בבעיה חשובה ומרכזית של דין עגונה: „אלופנו ומורנו, קצינגו ועטרת ראשנו, מאורנו הר׳ מאיר, אשרי לדור שאתה מנהיגו, לפי שאין הדור יתום שאתה בתוכו שרוי, כי בצלך תסוככו, ובנתיב יושר תדריכו... ותאיר מחשכו בפתח דבריך המאירים ומורים לכל שומעיהם. ואשרי עבדיך העומדים לפניך ורואי פניך, שהם ישישו כרואי פני השכינה" (שו״ת מהר״ם, סי׳ ל״ג).

המהר״ם נהג רבנותו ביד תקיפה ורמה. היה עצמאי לגמרי בפסקי דינו, בלי כל משוא פנים לגדולים או לתקיפים. עשרות מקרים של שאלות הלכתיות שעוררו את הציבור ואת דעת הקהל באשכנז וצרפת מוכיחים זאת, ביניהם המקרה עם הבחור שקדש את בת אחד מהעשירים והמכובדים שבפרנסי הדור, ר׳ יהודה מדורא, ואח״כ נתעורר סכסוך בדבר מקום מגורי הזוג הצעיר, והמהר״ם פסק לטובת החתן ואילו כל חכמי אשכנז וצרפת פסקו לטובת הנגיד. הויכוח ההלכתי וההתכתבויות הרבות שנתעוררו עקב פסק־דין זה רחבים מני־ים, והמהר״ם המשיך לעמוד על דעתו עד הסוף.

בדומה לכך היתה תגובתו, כאשר פרנסי הקהילות היו רוצים לתקן תקנות שמטרתן היתה בעניני העיר. הוא לא נרתע להוכיחם ולבטל כעפרא דארעא כל נסיון כזה. מאידך, השתדל המהר״ם להסתובב בין הקהילות ולנסות לחזק את מעמד הקהילות, כי לפי דעתו — הצלחת הקיום היהודי באשכנז תלויה היתה אז בקהילות חזקות, בעלות עמדה ובעלות השפעה. מצבן של הנהגות הקהילות היה קשה ביותר, משום ששימשו כמתווכים בין השלטונות לבין היהודים בתקופה הקשה ביותר של יהודי אשכנז. לא פעם אחת קרה, שהנהגת הקהילה היתה צריכה לפנות לשלטונות בבקשת עזרה להטלת סמכותה על בני קהילה, בדרך כלל סרבנים, שבגלל עקשנותם וסרובם לשמוע בקול הנהגת הקהילה גרמו להפקרות ולהתפוררות של השלטון העצמי הפנימי. דבר זה גרם לכך, שגם בודדים ויחידים מבני הקהילות הרשו לעצמם לפנות לשלטונות להשגת עמדות בקהילות, וזה היה כבר בגדר הלשנה, בו בזמן שבפניית הכלל — הנהגת הקהילה — תמכו כל הרבנים ובתוכם גם המהר״ם.

המהר״ם הפך להיות לבית הדין העליון של יהדות אירופה כולה. שמעו הלך ונפוץ ע״פ כל היבשת ואף לארץ־ישראל הגיע. למרות בקשותיו לחכמי דורו, שישתדלו לשפוט בעצמם בכל מיני בעיות המתעוררות — לא רצו לשמוע בקולו.

באחת מתשובותיו הוא מתלונן על היותו עמוס „חבילות תשובות לכל הסביבות" (שו״ת המהר״ם, קפ״א). בתשובה זו שנכתבה אל חכם איטלקי בשם הר״ר יהוסף הוא כותב בין השאר (התשובה מובאת בספרו של הר׳ א. י. אייגוס, „תשובות בעלי התוספות", עמוד 288) : „הארכת עלינו בשאילות חבילות חבילות... ואשר בקשתני, אדוני, לקרות ולדקדק אות באות את הכתב אשר שלחת, דע לך, כי אין לי פנאי... גם ביטול גדול יש בדבר, מתוך כך שהיה אדם עושה זה היה יכול לחזור מסכתא אחת, ומימינו לא שמענו ולא ראינו אריכות כזה על דבר אחד". כך לא התבייש המהר״ם להוכיח את מי שפנה אליו בשאלה מנוסחת באריכות כזאת, שקשה היה להבין מתוכה את השאלה עצמה.

לאחר שגדולתו בתורה נודעה ברבים ולאחר שגם נתפרסמה תקיפותו והגנתו על העניים, התחילו לזרום אליו מכתבים ובקשות על כל מיני נושאים שאינם קשורים דוקא להלכה. כולם פנו אליו בבעיותיהם וציפו ממנו לעצה טובה, לישועה ולנחמה. והוא, המהר״ם, שהיה כל כך עמוס עבודה ומחוסר זמן, השתדל בכל זאת לענות לפונים אליו, אף אם זה היה ע״ח בריאותו הרופפת או זמנו המצומצם. מתוך התאריך של תשובותיו מתברר, שהיה כותב תשובותיו מתוך מחלה, בערב יוה״כ או במוצאי החגים. ניצל ממש כל רגע לעבודה.

תקיפותו כלפי השלטונות גם היתה חריפה : „גם השר או המלך הבא לשנות את הדין אין שומעין לו, ולא אמרינן בכהאי גוונא דינא דמלכותא דינא, דלאו דינא דמלכותא היא, אלא גזילה דמלכותא" (שו״ת, המהר״ם סי׳ קל״ד).

המצב בגרמניא הלך והורע וגם המהר״ם מרוטנבורג נפל קרבן לגזירות אלו, אך כשם שבחייו המפוארים שימש דוגמה ומופת לחיי תורה ומוסר לאחרים, כך גם בשבע השנים האחרונות של חייו, אותן בילה בבית האסורים, היה לאות ולמופת לרבים.

וכך עברה תקופה טראגית זו. בעקבות הלחץ והרדיפות שבימי המלך רודולף ה־1 מבית הבסבורג, נתעוררו רבים מיהודי אשכנז לעזוב את ארצם ולנדוד לארצות אחרות, רובם לא״י, ששם ישבו צאצאיהם. כבר ראינו, שהמלך לא זו בלבד שהשתלט על רכושם של היהודים, אלא גם על גופם. הוא הפך אותם לעבדי המלך וגזר עליהם לא לעזוב את גרמניא. הברירה היחידה היתה בריחה מתחת ידו של מלך רשע זה. התחילה תנועת מחתרת מסועפת להברחת יהודים דרך הרי האלפים ללומברדיא ומשם דרך איטליא והים לא״י. רוב חכמי אשכנז, ובראשם מנהיגם הנערץ המהר״ם, נתנו ידם למחתרת זו. השמועות הטובות על מצבם היחסי

של חכמי עכו ורבים אחרים, שעלו במחצית השניה של המאה ה־13 לא״י, עשו רושם גדול. במסירות נפש יוצאת מן הכלל הבריחו היהודים גבולות, למרות השמירה הקפדנית של השלטונות והאיום הקשה על עונש כבד, אם מישהו ייתפס בבריחתו. המלך אף דרש מהמהר״ם לפרסם קריאה לא לברוח — אך המהר״ם, בהתאם לשיטתו שהזכרנו, ללא משוא פנים לאף אחד, סירב. באותו זמן כבר בעצמו חשב על בריחה לא״י.

כל ימי חייו היה המהר״ם קשור בלבו ובנפשו לא״י, במיוחד לאחר שרבו הנערץ, ר׳ יחיאל מפריז, עלה ויסד בעכו את בית המדרש הגדול שלו. הוא לא ראה בא״י „ארץ־מקלט״ אלא מצות עליה אליה. הוא הזהיר את כל מעריציו העולים לשם, שאם אין לבם לשם־שמים אלא לשם מקלט, ואם חו״ח יתנהגו בקלות ראש בא״י, אז יקיימו את דברי הנביא „ותבואו ותטמאו את ארצי״, „אבל מי שהולך לשם־שמים ומתנהג בה בקדושה ובטהרה, אין קץ לשכרו״ (שו״ת מהר״ם, י״ד). הוא אף פסק להלכה, שבן אינו מחוייב לשמוע בקול אביו אם זה רוצה למנוע ממנו לעלות לא״י, כי העליה היא דבר מצוה, וכבוד ה׳ קודם.

בשנת ה׳ מ״ו (1286) צווה רודולף להחרים את כל רכושם של היהודים אשר ברחו לא״י, ללא רשותו.

באותה שנה החליט גם המהר״ם ובני ביתו לעלות. וכך כתוב על מאורע זה בספר הקהילה של וורמייזא: „מורינו הרב ר׳ מאיר מרוטנבורג בר׳ ברוך זצ״ל, שם לדרך פעמיו לעבור הים, הוא וביתו ובנותיו וכל אשר לו, ויבוא עד עיר אחת יושבת בין ההרים הרמים (האלפים), שקורין „למברדיש גיבורגא״, ורצה לישב שמה עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו, והנה פתאום ההגמון הרשע, ימח שמו וזכרו, מבזילא, רכב מרומי דרך אותה עיר ועמו משומד אחד ושמו קנפסא יש״ו, והכיר במורינו והגיד להגמון, וגרם שהפחה מיינהרט מגיירץ, שר של אותה עיר, תפסהו בעוונותינו הרבים, בד׳ בתמוז שנת מ״ו (1286) ומסרהו למלך רודולף. ונפטר בתפיסה בעוונותינו הרבים, בי״ט באייר שנת נ״ג (1293). וקבורה לא היתה לו עד שנת ס״ז (1307) ד׳ באדר. ואז ערה רוח נדיבה בלב נדיב אחד בק״ק פרנקפורט זוסקינד ווימפן, ופיזר הון גדול עד שהביאו לקבורה בקבר אבותיו בק״ק וורמייזא, ואותו נדיב נפטר אחריו וקנה שביתתו אצלו״. מהכרוניקה הנ״ל אנו למדים, שהמקום בו נתפס המהר״ם שימש כנראה כמקום סתר בהרי האלפים למעבר העולים. תפיסתו של המהר״ם היתה מכה קשה לא רק בשבילו אלא גם בשביל כל תנועת העליה. חמתו של רודולף עלתה מאד, כאשר נודע לו שהמנהיג הנערץ של כל יהודי אשכנז, ניסה אף הוא לברוח ולתת בזה דוגמה לאחרים, שמותר גם להם.

איך יקיימו אם־כן היהודים את פקודתו, כאשר הפוסק שלהם מפר את חוקי המלכות ?

המהר"ם הושם בפקודת המלך לכלא אנזישהיים שבאלזס, תחת משמר כבד, ולא נתנו לבקרו שם לאף אחד. לאחר מכן הועבר לבית הכלא אשר בוסרבורג שבבוריא, ושם נתנו לתלמידו הנערץ ר' שמשון בר' צדוק, בעל „התשבץ", לבקרו, ואף לרשום תשובותיו ולימודו. מצבו בוסרבורג השתפר בהרבה.

תלמידיו וחסידיו הרבים עשו ככל אשר ביכלתם, כדי לשחררו. בין המשתדלים היו ר' חיים (אור זרוע) והרא"ש, שהיה מגדולי תלמידיו. אין כל ספק ששום סכום לא היה מכשול לשחרורו, השאלה אם־כן היא: מדוע לא שוחרר ? לפי שמתברר מצוואת ר' יהודה בן הרא"ש ומדברי המהרש"ל, התחילו הקהילות לנהל מו"מ רציני לשחרורו, אך המלך דרש כל הזמן סכום גבוה כזה, שהמהר"ם התנגד בכל תוקף לתתו בפדיונו, בטענה ש„אין פודין את השבויין יותר על כדי דמיהן", כדי שע"י כך לא יעוררו את המלך והשלטונות להרבות במאסרים של גדולי ישראל, ואח"כ יאלצו לפדותם בדמי חמסנות. לאחר מכן הגיעו לידי הסכם עם המלך, אשר ביקש את ערבותו של הרא"ש לגבה הסכום. לאחר שקבל המלך את הערבות, היטיב את תנאי מאסרו וחכה לקבלת הכסף, אבל בינתיים נפטר המהר"ם והמשא־ומתן הפך להתנהל על פדיון גופו, אשר גם את זה מנע המלך מלמסור ליהודים, בידעו כי היהודים ישלמו בוודאי הון תועפות כדי לקבל גופת רבם הנערץ. כפי שראינו בקטע הנ"ל של ספר הזכרונות, 14 שנה לא הוציאו את גופתו, עד שבשנת ס"ז (1307) פיזר יהודי עשיר מפרנקפורט את כל הונו לפדיון עצמות המהר"ם, בתנאי שהוא יוטמן לאחר מותו, ליד המהר"ם. בני וורמייזא עשו לו החסד האחרון בכבוד רב וגם קיימו את תנאי הפודה, ולאחר מותו הוטמן לידו.

כך קידש שם שמים ברבים המהר"ם מרוטנבורג בסרבו לצאת מן המאסר. בזה קיים בגופו המהר"ם מה שדרש מאחרים, בדומה לרבי עקיבא בשעתו, וכך דרש המהר"ם: „כשהאדם גומר בדעתו לקדש השם, וימסור נפשו על קידוש ה', כל מה שעושים לו — הן סקילה, הן שריפה, הן קבורת חיים, הן תליה, אין כואב לו כלום... ותדע שכן הוא, שאין לך אדם בעולם, שאם היה נוגע באצבע קטנה באש, היה צועק ואפילו אם היה בדעתו לעכב עצמו, לא היה יכול. ואילו רבים מוסרים עצמם לשריפה ולהריגה על קידוש ה' יתברך ואינם צועקים לא אוי ולא אבוי" (שו"ת המהר"ם, תקי"ז).

במשך כל ימי שבתו במעצר, שבע השנים, המשיך המהר"ם ללמוד וללמד ולהשיב תשובות לכל השואלים אותו. פירושו למשניות, חידושיו לש"ס והרבה

מתשובותיו נכתבו בשעת מעצרו, והמהר״ם מתנצל פעמים רבות על הטעויות העלולות לחול בדבריו, בהיותו לומד, מלמד ומשיב בעל־פה, ללא ספרים. תלמידו, ר׳ שמשון, ישב בפניו בוסרבורג וכתב בפניו את ספרו „התשבץ״, הכולל בתוכו 590 מנהגים ופסקי דין של המהר״ם. ספר אחר המבוסס על תקנות המהר״ם, הוא ספר „הפרנס״ מהר׳ משה פרנס מרוטנבורג, תלמיד המהר״ם. וזה נוסף לאלפי תשובותיו הפזורות ע״פ מאות ספרים, ואשר נקבצו עד היום ב־5 ספרים גדולים, ועוד מאות תשובות נמצאות בכתבי־יד, שטרם הוצאו לאור. התשובות כוללות למעשה חומר היסטורי רב על כל תקופתו ועל כל מדינות אירופה, משום שכולם פנו אליו.

המהר״ם היה גם פייטן פורה וטוב. בידינו כעשרים קינות וסליחות ופיוטים.

השפעת המהר״ם היתה כה גדולה, שלכאורה אפשר להגיד, שמפיו אנו חיים עד היום הזה. תקנותיו ומנהגיו עברו לתלמידיו הרבים ובראשם גדולי המפרשים והפוסקים של התלמוד: הרא״ש, המרדכי, התשבץ, ר׳ חיים בן האור זרוע, ר׳ מאיר בעל „הגהות מיימוניות״, ועוד. וכן עברה ההשפעה הישירה מתלמידיו לתלמידי תלמידיו, גדולי המאה ה־14 וה־15; המהרי״ל במיוחד, המוסר כמעט כל הנהגת המהר״ם עם הסברים משלו, וכן המהרש״ל ואחרים. כן עברה ההשפעה גם לעת החדשה, אל הרמ״א, אשר בהגהותיו לשלחן ערוך הולך בעקבות המהר״ם, וממילא גם אנחנו הולכים בדרך זו.

בזה נסתיימה תקופת בעלי התוספות אך לא תקופת גדולי התורה, אתם ניפגש גם במאות ה־14 וה־15 ואילך.

כד. הפירוד הפוליטי באיטליא – גורל היהודים במדינות ובערים האיטלקיות

הפילוג והפירוד המדיני — משפחת מדיצ׳י — עלית התרבות — ההשכלה והכנסיה — גורל היהודים בסיציליא — ר׳ נתן איש רומי — ערך ספר „הערוך" — מצב היהודים בארצות השונות של איטליא — ר׳ ישעי׳ מטראני — הפייטנים.

בניגוד לרוב ארצות אירופה, לא הצליחו האיטלקים להתאחד בממלכה אחת, אלא היו מפולגים ומפורדים ביניהם, אשר גרם לכך, שחלקים רציניים ממנה היו שייכים לממלכות זרות.

ב־1250 מת פרידריך ה־2, קיסר גרמניא, שהיה למעשה איטלקי. בזה בא גם הקץ לשלטון הגרמנים באיטליא, ומיד לאחר מכן התחילה ההתפוררות והכיבוש של מלכים זרים. דרום איטליא והאי סיציליא נכבשו ע״י נסיך צרפתי. הוא גורש מסיציליא ע״י המלך הספרדי שהשתלט על האי וכבש אותו. הצרפתים המשיכו לשלוט על דרום איטליא.

מרכז איטליא היה שייך למדינת האפיפיור, כשבירתו — רומי, ואילו צפון איטליא, המחוזות לומברדיא וטוסקנה, היו מלאות ערים חפשיות, ללא כח מרכזי. הפיצול והפירוד גרמו גם לסכסוכים פנימיים רבים, שלרוב הביאו לידי מלחמות, בהן החלישו האיטלקים זה את זה.

הערים החפשיות היו בנויות לפי סדר הערים העתיקות ביון, הפוליס. גם המשטרים השונים בערים היו דומים למשטרים ביון: שלטון האצילים, הדמוקרטיא והטירניא. גם מלחמת המעמדות שבין העשירים לעניים היתה קיימת בערים אלו, בדומה ליון. העניים נקראו באיטליה בשם „צ׳ומפי" והם היו מכריזים לעתים קרובות מלחמה על עיר מסויימת, ולפעמים גם מצליחים להשתלט עליה לתקופת־מה. העיר המרכזית בטוסקנה היתה פלורנץ, ובה שלטו הסוחרים והאומנים החל במאה ה־13.

המלחמות הרבות הוציאו מתוכן קצינים ושרי צבא מהמשפחות המיוחסות, אשר דרשו לאחר מכן את השלטון במחוזות השונים. בין אלה יש לציין את משפחת מדיצ׳י, בנקאים וסוחרים עשירים, שהשתלטו על פלורנץ והקימו בה שלטון

טיראני. הנסיכים האלה יכלו למשוך אל עצמם אנשי מדע ואמנות, ונתנו להם כל טוב כדי שאלה יתמכו במשטרם. נוסף לזה היו הטירנים זקוקים להם כאנשים משכילים, לנהול משרדיהם ולעזרה בדרכם הפוליטית, וכן לחנך את הדור הצעיר ולמטרות חשובות אחרות.

בנגוד למצבה הירוד והמפוצל של איטליא מבחינה פוליטית היתה ארץ זו הראשונה מבחינה תרבותית חדשה, בה התחילה ההשכלה החדשה וממנה פשטה אל כל ארצות אירופה האחרות. הסיבות בגללן איטליא היתה הראשונה בשטח זה הן: 1) ארץ זו היתה פעם המרכז של האימפריא הרומית הגדולה ולכן היתה מלאה זכרונות עתיקים של תרבות רומי. אמנם השפה האיטלקית שונה במקצת מן השפה הלאטינית העתיקה, אך רוב האיטלקים קראו רומית, ויכלו ללמוד את היצירות העתיקות של סופרי רומי, כגון יצירות ורגיליוס. 2) כאמור למעלה, הטירנים בערים היו זקוקים לסופרים ולנואמים מצויינים. מקצוע הרטוריקה היה חשוב מאד, בו היו מתווכחים עם מעמדות שונים, ולכן קבלו אנשים אלה מעמד מיוחד עם תנאים כלכליים טובים. 3) הטירנים היו מעונינים לפתח את היופי החיצוני בעריהם, כמו ביון העתיקה, ולכן החזיקו בכבוד רב את האמנים, אדריכלים וכדומה, והבטיחו להם פרנסה בשפע.

ההשכלה החדשה הזאת באיטליא גרמה למחלוקות רבות עם הכמרים של הכנסיה, כי עד כה היו הכמרים נושאי התרבות ואילו עכשיו מתחילה תקופה בה רוב המשכילים התרחקו מהכנסיה ואף התנגדו לה. המאבקים העקריים ביניהם התפתחו קצת יותר מאוחר, בראשית העת החדשה, ולא שייכים לתקופתנו.

התקופה הזאת באיטליא נקראת תקופת הריניסאנס והיא התבססה בעיקר על התרבות העתיקה. גדולי הסופרים של תקופה זו היו דנטה, פטררקה ובוקצ׳ו. כן התפתחה האמנות ובמיוחד הציור והמוסיקה. בהתחלה היו אמנויות אלו גם כן תחת השפעת הכנסיה, הציירים ציירו להם, המוסיקאים חברו ונגנו ליטורגיות (יצירות מוסיקאליות דתיות), אך במשך הזמן השתחררו גם האמנים מהלחץ של הכנסיה ויצרו באופן חפשי ועצמאי.

גם בסגנון הבניה חל שינוי ניכר, אלא שבענף זה התחיל השינוי בצרפת, שם התחילו לבנות בצורה ובסגנון גותי, ומשם פשט סגנון זה לאיטליא ולאשכנז. סגנון־בניה זה מבוסס על גבה ולא על רוחב. מאז אנו רואים את הבנינים הארוכים עם המגדלים, חלונות גבוהים ועמודים כבדים.

היהודים באיטליא מאז ראשית תקופת מסעי הצלב נהנו מן העובדה שאינם

נמצאים בדרכם של נושאי הצלב, ובחסדי ה׳ כי לא תמו, יכלו לשבת במנוחה על אדמתם. מצב היהודים בכל מדינות איטליא היה באופן יחסי טוב בגלל זה, אך במיוחד היה מצב יהודי סיציליא טוב מאד. שם נתחלף שלטון היונים והערבים בשלטון הנורמנים ואלה נתנו אפשרות רבה לכל אוכלוסית האי לחיות במסגרת חוקית. במדינה שלט מנגנון הפקידות — ולא האצילים או הכמרים כמו בשאר הארצות — והוא היה כפוף אך ורק למלך. המלחמות בעבר גרמו לעזובה רבה ולכן היו מעונינים שליטי הארץ בקליטת אוכלוסיא חדשה ועזרו להם להסתדר בסיציליא. את המצב הזה ניצלו היטב היהודים מספרד, מצפון אפריקה ומיון אשר סבלו בארצותיהם מגזירות ובאו לכאן לחיות בשלום. גם פרנסתם היתה שונה משאר הארצות. חלקם במסחר ובהלוואה ברבית היה מועט מאד. לעומת זה עסקו רובם במאלכה. יהודי יון הביאו אתם את ידע־האריגה, התיישבו בפלירמו, בירת סיציליא, ולימדו מלאכה זו את התושבים המקומיים. כך עלו מבחינה כלכלית אשר השפיעה גם על המצב הרוחני־דתי, גם לטובה וגם לרעה.

לטובה — משום שבתקופה ההיא של מאה שנות שלטון הנורמאנים (ד׳ תתנ״א—תתקנ״ד, 1194—1091) יכלו יהודי איטליא לעסוק יותר בלימוד התורה ולהמשיך את המסורת המפוארת של ישיבות בארי ואוטרנטו, עליהן למדנו עוד בכרך הקודם. היצירה הספרותית התורנית גם פשטה בתקופה ההיא. גדול היוצרים בתקופה ההיא, שהשפעתו ניכרת עד היום ולמעשה בלי יצירתו קשה ללמוד התלמוד, היה רבי נתן בר׳ יחיאל, ראש ישיבת רומי, הנקרא בקיצור ר׳ נתן איש רומי. הוא ערך והוציא את ספר „הערוך״, שהוא ספר עזר לכל מלה קשה בתלמוד. ספר זה הוא יחיד במינו עד ימינו, ומשום כך נתקבל בכל ישיבות צרפת ואשכנז בהערצה רבה והשימוש בו הלך וגבר. חכמי אשכנז וצרפת — ראשם וזמנם לא היו פנויים ליצירות מעין אלה, בגלל המצב ששרר שם, אך ר׳ נתן חי ברומי בכבוד ובשלוה ויכול היה להתמסר לעבודה גדולה זו הדורשת מאמצים ובקיאות.

ספר הערוך אמנם נתפרסם בשנת תתס״א (1101) חמש שנים לפני פטירת המחבר, אך ר׳ נתן שייך עוד למאה הקודמת, לדורו של רש״י. ר׳ נתן היה ממשפחת ה„ענוים״ המיוחסת ברומי, שהיתה מלאה חכמים ופייטנים שמוצאם היה מא״י. בתחילה למד אצל אביו, שגם הוא היה ראש ישיבת רומי. אח״כ נסע ללמוד לישיבה המפורסמת של נרבונא אשר בפרובנס, שם למד אצל ר׳ משה הדרשן. הוא למד גם בסיציליא אצל הדיין ר׳ מצליח הבבלי, שהיה תלמידו של רב האי גאון. מכאן באים רוב הפירושים ב„ערוך״ שר׳ נתן מביא בשם רב האי גאון. בשביל עבודה כזו כמו חיבור הערוך, שהוא למעשה מילון ואנציקלופדיא תלמודית, היה

צריך ר׳ נתן לדעת שפות רבות כדי להשוותן ולראות מהן את המקור ומוצא המלה בגמרא.

בימי ר׳ נתן עבר ידידו, החכם הגדול רבנו קלונימוס, מאיטליא לוורמייזא. הוא ידע על עבודתו של ר׳ נתן, אף אם עבודה זו טרם נתפרסמה, ולקח אתו קצת מן המוכן. כך הגיע ספר הערוך לאשכנז ולצרפת. עוד בטרם נתפרסם — כבר השתמשו בו. גם רש״י משתמש בו — לעתים רחוקות. בדורות הבאים, החל מהרשב״ם והרבנו תם, כבר השתמשו בערוך כל גדולי התורה בעולם כולו. מאז יצא הספר בצורות שונות — מלאות ומקוצרות — והשפעתו גדולה מאד.

בתקופה טובה יחסית זו המשיכו פייטני איטליא ביצירותיהם לפי השיטה הארץ־ישראלית.

הרעה שבמצב זה היה, שיהודי איטליא העשירים התחילו יותר מדי להתקרב אל הנכרים שבסביבתם. הם חיו חיי רווחה ומותרות, הרבו בשימוש תמונות וציורים — אם כי על נושאים תנ״כיים — ולא שמו לב לתוכחות רבני איטליא שהזהירו אותם על כל מיני תופעות שליליות בחייהם, כגון קריאת ספרים אסורים, משחקי חברה, ריקודים והוללות. הם חשבו, שבתמיכתם הכספית בישיבות — יצאו ידי חובתם.

הגזירות הקשות של השבטים המוסלימים הברבריים בספרד המוסלימית השפיעו על החיים הרוחניים, כי רבים מפליטי ספרד הגיעו לאיטליא. בין הבאים היה גם רבי אברהם אבן עזרא (בשנת תת״ק — 1140) פרשן התורה הנודע. יהודי איטליא אהבו לשמוע את פירושיו ועודדוהו לכתוב אותם בחיבור. גם כתב להם פיוטים ותרגם להם יצירות עתיקות מערבית לעברית. הראב״ע לא נשאר באיטליא אלא המשיך בדרכו לפרובנס ולצרפת, אך ביקורו עשה רושם כביר והפיח רוח של חיים חדשים ביהודי איטליא, לטובה.

בסוף המאה ה־12 עבר השלטון באיטליא ובסיציליא לידי המלכים מבית שטאופן, ובימי מלכים אלה — פרידריך ה־1 וה־2 — הורע מצב היהודים, כי פרידריך ה־1 היה גם ממשתתפי מסע הצלב. אמנם פרידריך ה־2 השתדל עד כמה שאפשר לצמצם את השפעת הכנסיה על מדינתו, אך נוכח הלחץ ההולך וגובר של החלטות כנסת לטראן הרביעית, נאלץ גם הוא להכנע — לפחות למראית עין — ולבצע חלק מההחלטות (1215). בין השאר חויבו יהודי איטליא לשאת את אות הקלון.

יש לציין, שיחס שליטי איטליא האחרים אל היהודים גם לא נקבע רק לפי החלטות הכנסיה בכנסת לטראן, אלא לפי הצורך ביהודים במדינות השונות.

והמפליא ביותר, שאפילו במדינת האפיפיור לא קיימו את כל ההחלטות. האפיפיור בתור שליט חילוני לא היה האפיפיור — ראש הכנסיה הגוזרת. זו היתה הצביעות הגדולה ביותר, כי בו בזמן שדרש לקיים את הגזירות נגד היהודים בארצות אחרות — המשיך במדינתו הוא, לא לפגוע בפרנסתם בגלל המסים הרבים שהיו משלמים. הם גם החזיקו רופאים יהודים פרטיים, יועצים כלכליים וכד׳. יהודים אלה שמשו כשתדלנים מצויינים בשעת צרה.

לכן, גם בתקופה גרועה זו התקיימו היהודים בכבוד, אלא שמספר גזירות הכבידו במקצת על חייהם. הישיבות המשיכו להתקיים ואף נפתחו חדשות. גדול הדור היה הפוסק הידוע ר׳ ישעיה מטראני, אותו הזכרנו כבר בקשריו עם חכמי אשכנז וצרפת. הוא ביקר במזרח — ביון, בא״י ובמצרים — אסף חומר רב לביסוס פסקי ההלכה שלו ולפירושו לתורה. השאיר אחריו ירושת הלכתית עשירה בשם „תוספות רי״ד" (קיצור ר׳ ישעי׳ דטראני), שבה הוא מוכיח בקיאות וחריפות עצומה. כן חיבר את ספר „המכריע", שהוא ספר המרכז חומר על תשעים ושתים הלכות שונות. נפטר, בערך, בשנת ה׳ ל׳ (1270).

גם הפייטנים נתרבו, והגדול ביניהם היה עמנואל הרומי, שהלך בדרך פייטני ספרד וחיבר שירים על נושאים שונים, בהם מיזג ספרות ומחשבה על דרך הבריאה, יחס ה׳ לאדם ונושאים דומים שגדולי ספרד עסקו בהם.

פייטן אחר היה ר׳ קלונימוס בן קלונימוס שברח לרומי מצרפת. הוא השתמש בכוחו הפיוטי להוכחת יהודי רומי והזהיר אותם, שעלול לקרות להם מה שקרה ליהודי צרפת.

יהדות איטליא המשיכה להתקיים, אם כי בירידה מתמדת עד סוף ימי הביניים, עד שבאו פליטי ספרד בזמן הגירוש הנורא והחיו אותה מחדש.

כה. המצב הפוליטי באירופה המערבית במאה ה־14 וה־15

המשבר בענין הכסא המלכותי בצרפת — מלחמת „מאה שנה" — מרד מרסל — מרד האכרים (הז׳קרים) — דיכוי המרידות — כבוש פריז — ז׳אן דארק — המלך קארל ה־7 — לואי ה־11 ואיחוד צרפת — עלית השלטון — חיסול הפיאודליזם בצרפת ובאנגליא — שחרור האכרים באנגליא ושעבודם מחדש — מרד האכרים בהנהגת טיילר — ריצ׳ארד ה־2 ודיכוי המרד — „מלחמת השושנים".

בשנת 1328 פרץ משבר בינלאומי בענין כסא המלכות בצרפת. בשנה ההיא עלה לשלטון בצרפת בית ולואה, אחד הענפים של משפחת הקפטינגים. אבל אדוארד ה־3, מלך אנגליא, טען שהכסא הצרפתי מגיע לו, כי אמו היתה ממשפחת הקפטינגים הצרפתית. המחלוקת העיקרית בין שתי המדינות היתה נטושה על איזור פלנדריא (היום בלגיא), שהיתה אז מדינה בלתי תלויה להלכה, אך למעשה, מבחינה כלכלית היא היתה תלויה לגמרי באנגליא. כי פלנדריא היתה מפורסמת בתעשיית האריגים והבדים שלה, ולשם כך קנו את הצמר מאנגליא. לכן, בשום פנים ואופן לא רצו סוחרי פלנדריא להנתק מהקשרים עם אנגליא ולהכנס תחת שלטון צרפת. הם אף הציעו לאדוארד לדרוש לעצמו את כתר צרפת. לאחר 10 שנים שבית ולואל היה כבר בשלטון, ולאחר ששום מו״מ או לחץ לא הצליח, יצאו האנגלים למלחמת כיבוש צרפת (1338). מלחמה זו נקראת „מלחמת מאה שנה", כי היא נמשכה לסירוגין 99 שנים (עד 1437) ולפי אחדים אף יותר (עד 1453). הצבא האנגלי היה מבוסס על חיל רגלים חזק, מבני האכרים, וגם נתמכו ע״י נסיכים צרפתיים אחדים. לעומתם היה הצבא הצרפתי — צבא אבירים, שהמחלוקת רבתה בו. משום כך ב־20 שנה הראשונות של המלחמה, בשני הקרבות המרכזיים — בקרסי (1346) ובפואטיא (1355), ניצחו האנגלים את הצרפתים. האנגלים עלו על הצרפתים גם מבחינה טכנית. זו הפעם הראשונה שהשתמשו בתותחים ובאבק שריפה במלחמות.

האנגלים כבשו את עיר הנמל לקה (החזיקו בה אח״כ עד 1558) וזה הקל עליהם להעביר מאנגליא לצרפת אניות עם חיילים ואספקה. המגפה השחורה

שפרצה וחולשת האבירים בשדה הקרב עוררה בצרפת תנועת זעם ומרד. גם בלעדי זה היתה דעת האצילים וההמונים נגדם, והפעם עוד גברה ההתנגדות אליהם. גם אז היו בצרפת שלשה מעמדות — הכמורה, האצילים והמעמד ה־3. בראש המעמד השלישי עמד אחד המנהיגים של גילדת הסוחרים בפריז, בשם מרסל. הוא דרש לכנס את שלושת המעמדות, ולאחר שנתכנסו, הציע מרסל לבטל זכויות רבות ומיוחדות של המלך, בין השאר לבטל זכותו על הטלת מסים חדשים, בלי הסכמת המעמדות. נראה היה כבר, כאילו מרסל ישיג תמיכת המעמדות האחרים להצעתו, אך ברגע האחרון חזרו בהם שני המעמדות העליונים מתמיכתם בהצעות מרסל, מחשש שמא יבולע להם ע"י התגברות המתקוממים והתחזקות המעמד השלישי, וכן נפרצו סדקים גם בחומת האחדות של המעמד השלישי, כשלא כל הסוחרים תמכו בהצעת מרסל, ולכן הצליחה הממשלה לדכא את תנועת מרסל ולבטל בינתיים כל הצעה לתקון המצב.

בינתיים פרץ מרד גם בין האכרים בצרפת (1358) אשר סבלו במיוחד מהמלחמה הממושכת, כי הם אשר נתנו את רוב החיילים הפשוטים לקרבות, ובגלל זה סבלו השדות, התוצרת ירדה ואתה יחד גם ההכנסות ויכולת הקיום. יחד עם זה גבר עול המסים וההתנפלויות של החיילים נתרבו.

מרד האכרים הזה נקרא מרד הז'קרים, על־שם הכינוי לאכר הצרפתי בשם „ז'ק בונום". המרד פרץ באיל־דה־פרנס ובבובה, שני מחוזות בהם האכרים היו חזקים מאד. האכרים המתמרדים התנפלו על טירות הפיאודלים, מנצליהם, הרגו אותם באכזריות רבה ושדדו את רכושם. וכאן נתגלה, שבמקרה של סכנה מעמדית, אז בעלי הרכוש מוכנים לעשות יד אחת, אף אם שונאים הם זה לזה, כדי לדכא את העניים. אבירי צרפת בעזרת אבירי אנגליא, דיכו את מרד האכרים. בינתיים גם מרסל, מנהיג המרד של המעמד השלישי נרצח בפריז, והארץ שקטה מבחינה פנימית.

אך מלחמת מאה שנה נמשכה ביתר שאת. בראשית המאה ה־15 גברו שוב האנגלים. בקרב אז'ינקור (1415) כבשו האנגלים את כל חלקי צרפת שמצפון לנהר ליאר, ביניהם גם את פריז הבירה. שם הכריזו על ספוח צרפת לכתר אנגליא. הם הצליחו במעשיהם, כי רוב הנסיכים התקיפים בצרפת ניצלו את חולשת המלך, וכדי להרוס את המלכות ולהשתלט בעצמם על הארץ, עשו יד אחת עם האנגלים ועזרו לו לנצח את המלך הצרפתי. במיוחד עשה זאת גדול הנסיכים באותה תקופה, הדוכס מבורגונדיא, אשר הכיר בהנרי ה־5 מלך אנגליא, כמלך צרפת. האנגלים הטילו מצור על העיר אורליאן, והמלך הצעיר קארל ה־7 לא הצליח לעמוד נגדם.

ואז בא המפנה. אשה אחת, בת אכרים ממחוז שמפאניא, ז׳אן דארק (1429) הופיעה והפיצה שמועות, שהיא שומעת קולות עליונים הקוראים לה לחלוץ את צרפת מן המיצר. היא עודדה את הצרפתים להלחם ביתר אומץ ואף התחילה להנהיג אותם בקרב. עצם הופעת אשה בשדה הקרב עוררה את הצרפתים להאמין שהמדובר במכשפה או ב„קדושה" והם נכנסו לקרב ביתר שאת והצליחו לשחרר את אורליאן ממצור האנגלים, ואף להעביר את המלך הצעיר לקתדראלה של העיר ריימס, זו הכנסיה שבה היו תמיד מכתירים את מלכי צרפת, ולהכתיר את קארל בה. בטכס ההכתרה היה חלק גדול לז׳אן דארק. האנגלים החלו גם הם לחשוש מפניה. בשנת 1431 שבו אותה הבורגונדים, שכאמור התנגדו למלך צרפת ועזרו לאנגלים, ומסרוה לאנגלים אשר שרפו אותה כמכשפה.

אבל את ההתעוררות שחלה במחנה הצרפתים בעקבות הופעת ז׳אן דארק לא הצליחו האנגלים לנצח. המפנה המשיך להתקיים. הרגש הלאומי גבר ואתו יחד התחילו הנצחונות הצרפתיים ותבוסות האנגלים.

עוד כעשרים שנה נמשכה מלחמה ארוכה זו. במשך תקופה זו הפסיקו הבורגונדים לתמוך באנגליא. המלך הצרפתי הצליח להקים צבא חדש מצוייד גם הוא, כצבא האנגלי, בתותחים. צבא צרפתי חדש זה נחל הצלחה אחר הצלחה, עד שהכריחו את האנגלים לנטוש את אדמת צרפת. רק עיר הנמל קלה, נשארה בידי האנגלים עוד כמאה שנים.

התוצאות של „מלחמת מאה שנה" לאנגליא ולצרפת היו חשובות ביותר לגבי דברי ימי עמים אלה.

בצרפת, למרות האבידות הקשות ברכוש ובנפש שסבלה במלחמה זו, התחילה תקופת פריחה ושגשוג. וזה הודות לתקופה האחרונה של המלחמה, שבה גבר רגש האחדות על הפילוג והפירוד שהיה בראשיתה. במיוחד פרחה צרפת בימי המלך לואי ה־11 (1461—1483) שהיה ערום ומוכשר ביותר, והשכיל להעלות את הארץ על פסים בריאים וחזקים מבחינה פוליטית וכלכלית גם יחד. הוא הקים צבא קבע חזק אשר תפקידו הראשון היה להכניע את כל הפיאודלים והנסיכים, ביניהם גם את הדוכס מבורגונדיא החזק, אשר נפל בקרב נגד צבא המלך, וחלק ממחוזותיו עבר לידי המלך. כך הצליח לואי לכבוש את פרובנס העשירה עם עיר בירתה הגדולה מרסייל, ולספח אותה למלכות צרפת. לאט־לאט נכנעו בפניו כל הפיאודלים, אשר קבלו על עצמם את כל דרישות המלך. בין השאר נאסר עליהם מאז ואילך לנהל כל מו"מ מדיני עם גורמים שמחוץ לצרפת, וזה גרם לאיחוד מדיני חשוב

בצרפת. גם מבחינה כלכלית חזק את הממלכה. הוא הטיל מס מיוחד לשם החזקת צבא הקבע, נתן עידוד כספי לפיתוח המסחר והתעשיה, יסד בתי חרושת למשי (בעיר ליאון), ארגן את הדואר הממלכתי הראשון בצרפת וכדומה. על הארץ שלט בכח ארגון פקידים מצויין וחזק בזה את האחדות של הממלכה.

הודות ללואי ה־11 הושלם איחוד שטחי צרפת, ועכשיו — בסוף ימי הביניים ועל סף הזמן החדש — עמדה צרפת כממלכה חזקה ועשירה שחלקה יהיה רב בתולדות עמי אירופה בעת החדשה.

כשם שמלחמת „מאה שנה" השפיעה על צרפת כך היא השפיעה גם על אנגליה, גם כאן בכוון שינויים ותמורות בחיי החברה וחיסול הפיאודליזם. במאה ה־14 התרחב המשק הכספי, המסחר, המלאכה והתעשיה. בראש ההתפתחות היו הערים ובראשן לונדון הבירה. הקשרים המסחריים עם ערי אירופה נתהדקו, במיוחד מסחר צמר (כפי שראינו היה זה גורם למלחמת מאה שנה). הכסף קבל יותר חשיבות. גם בעלי האחוזות היו זקוקים עכשיו לכסף, כי רבים מהם עברו העירה והתעסקו במסחר. כדי להשיג כסף זה שחררו את האכרים משעבודם. האכרים שנקראו באנגליא בשם הוילנים, היו משועבדים עד כה לפיאודלים האנגליים — הן מבחינה כלכלית והן מבחינה גופנית. הם היו מרותקים לאדמותיהם, מהן היו חייבים לתת אחוזים גבוהים של תבואה ותוצרת אחרת לבעלים, כמו־כן היו חייבים בשרותים אישיים. האצילים האנגליים הפסיקו את זה עכשו והחכירו אדמותיהם לאכרים תמורת סכום קבוע של כסף. כך הפכו האכרים לחוכרי אדמות חפשיים, אשר יכולים להרויח לחמם בכל מקום שרוצים ולאו דוקא על אדמת בעל האחוזה. כתוצאה מזה הלכו אכרים רבים העירה או השכירו עצמם לעבודה חקלאית אצל בעל האחוזה ונוצר מעמד של „שכירי יום" באנגליא.

דבר זה עורר בעיות חברתיות קשות בימי המגפה השחורה, 1348—9, שפגעה קשות באנגליא, במיוחד באכרים. יותר ממחצית האוכלוסיא הכפרית מתה במגפה זו. ע"י זה נתמעטו עובדי האדמה ושכירי־היום, ואדמות רבות היו ללא ידיים עובדות. האצילים שנאלצו לשלם עכשו שכר עבודה גבוה מאד תמורת עבודת השכירים חפשו עצה איך להשתלט מחדש על האכרים, כי לא רצו בשום אופן לשלם את המחיר הגבוה. היות ובשני הבתים — בפרלמנט ובבית הלורדים — ישבו בעיקר נציגי האצילים, ומאידך לא היתה כל נציגות להמוני העם האכרים, חוקקו כמובן האצילים חוקים לטובת עצמם. החוקים היו חמורים מאד לגבי האכרים. בין השאר נאסר עליהם לבקש שכר גבוה יותר מהשכר שהיה קיים לפני המגפה השחורה. כמו־כן נאסר על האכר לסרב לקבל עבודה שמציעים לו או לברוח

מעבודה אחת לחברתה. המשטרה חויבה לעזור לאצילים בהחזרת פועלים שברחו לעבודתם.

חוקים אלה גרמו לשעבודם מחדש של האכרים אשר טעמו כבר טעם של חופש, ולכן גרמו החוקים לתסיסה רבה בקרב האכרים. הם התארגנו במחתרת שבה היו מפיצים רעיונות של מרד. עזרו להם בזה כמרים צעירים אשר לא סבלו את העוני וגם לא את הרוח הקאתולית (מהם צמחה לאחר מכן תנועת הרפורמה הדתית באנגליא). הם הסתובבו בין בתי האכרים והפיצו רעיונות של חופש ומרד. המרד פרץ סוף־סוף בשנת 1381 בראשות ווט טיילר. התנפלו על הפקידים הממונים על המסים והרגום, פרצו לטירות הבארונים ושדדום, נכנסו ללונדון ודרשו מן המלך לבטל את חוקי השעבוד החדשים. בלונדון הצטרף למורדים הפרולטריון העירוני.

המלך ריצ׳ארד ה־2 נאלץ להסתגר בפניהם וכבר רצה להכנע להם ולוותר על החוקים, כשהופיע פתאום צבא אבירים יחד עם עשירי העיר ובטלו את נאום המלך, ראש העיר של לונדון, וולוורט, רצח את טיילור ובזה דוכא המרד באכזריות רבה.

בכל זאת לא קויימו למעשה החוקים, כי בעלי האחוזות התחרו ביניהם בהשגת פועלים והבטיחו בשקט שכר־עבודה גבוה כדי שיבואו לעבוד אליהם.

המשטר הפיאודלי באנגליא המשיך לרדת. מכה ניצחת ספגה במחצית השניה של המאה ה־15, כאשר פרצה „מלחמת השושנים״ שנמשכה שלושים שנה (1455—1485). היא נקראת כך, כי היתה זאת מלחמת אזרחים קשה בין שתי משפחות נסיכים קרובות למלך, בין בית יורק לבין בית לנקסטר, ששתיהן רצו בכתר המלכות, ואשר סמליהן האצילי היו — שושנה לבנה של בית יורק ושושנה אדומה לבית לנקסטר. שני הצדדים השתמשו בצבא אבירים חזק אשר הרגו זה בזה אלפי אבירים.

יחד עם האבירים נפל לגמרי גם המשטר הפיאודלי, ועלתה לשלטון שושלת חדשה, הטודורים, שבנו מעתה ואילך שלטון ממלכתי חזק, ללא כל התנגדות.

בזה גם נסתיימו גם תולדות ימי אנגליא בימי הביניים.

כו. יהדות פרובנס בגדולתה, עד הראב״ד

מצבם הפוליטי של יהודי פרובנס — היחסים עם הרוזנים — הראב״י וישיבתו — הראב״ד: למדנותו — ישיבתו — גדודיו בקהילות — יצירותיו הספרותיות — השגותיו — יחסיו עם הרמב״ם.

בין שתי הארצות — צרפת וספרד — נמצאת פרובנס, שעל הישובים היהודיים העתיקים שבתוכה כבר כתבתי בכרך הקודם של ספרי. איזור זה היה מושפע משני המרכזים שהקיפו אותה, גם מצרפת וגם מספרד. התרבות הרוחנית של שני המרכזים השפיעה עד כדי כך, שנוצר מעין מאבק סמוי על מקומם של היי הרוח השונים בחייהם של היהודים. השפעת יהודי צרפת היתה זו של הקמת ישיבות ובתי מדרש רבים לתורה, שמהם יצאו גדולי ישראל בכל התקופות, אך במיוחד במאה ה־13 וה־14, בעת שהמרכזים התורניים בצרפת ובאשכנז נחרבו. ואילו השפעת יהודי ספרד הכניסה רוח של יצירה פיוטית נפלאה, אך גם דיעות של חקירה ופילוסופיא. כמובן, שרבני פרובנס לחמו בחירוף נפש נגד תופעות אלו וראו בהן פתח לקראת ירידה רוחנית והתקרבות לנכרים, שסופה מי ישורנו.

מבחינה פוליטית היה מצב יהודי פרובנס טוב מאד עד ימי האפיפיור אינוצנטיוס ה־3. עד אז ישבו יחד יהודים ונוצרים בשלום ובשלוה, מבלי להתערב בחייהם באופן הדדי. גם היהודים וגם הנוצרים ידעו את גבולותיהם, ולא הפריעו זה לזה. יחס סובלני זה כלפי היהודים היה לא רק מצד המוני העם אלא גם נחלת הרוזנים והכמרים.

המרכז הגדול מבחינה רוחנית היתה ישיבת נרבונא, בה כיהנו כרבנים וכראשי ישיבה נשיאים מבית דוד, מעין ראשי גולה. נשיאים אלה היו חיים ביחסים טובים עם הגמוני העיר, ולפעמים עורכים ויכוחים אתם.

בעיר טולוז הגדולה, בדרום צרפת, היה מנהג עתיק של הנוצרים לסתור על פניו של נשיא הקהלה בפומבי בשבוע שלפני הפסחא שלהם, והנה רוזן העיר ביטל מנהג מבייש זה.

גם ביתר הקהילות בוטלו גזירות עתיקות ואפשרו ליהודים להתקיים בעושר ובכבוד. רוב היהודים היו סוחרים גדולים, לרוב קשורים בסחר־ימי, בגלל ערי החוף הגדולות שבדרום פרובנס היושבות על חוף הים התיכון. היהודים החזיקו

עבדים ושפחות נוצריים, שמשו כפקידי ההגמונים והרוזנים, כגובי מכס ומסים, היו מורשים לחתום בשמם על כל מיני תעודות של מקח וממכר וכדומה.

הרוזנים נהנו במיוחד מעסקי היהודים, כי העסקים שלהם פרחו ויכלו להבטיח לרוזנים את כל המותרות הדרושים לחייהם ואגב גם כסף רב בעת צרה.

רק ההתעסקות בהלוואות ברבית גרמה מדי פעם בפעם למתיחות, במיוחד מצד ההמונים שנשתעבדו בחובות גדולים בגלל הרבית. בויכוחים שבין היהודים והנוצרים היו משמיעים תמיד טענות מוסריות נגד התעסקות זו.

ההשפעה של יהדות ספרד ניכרה גם בזאת, שבין יהודי פרובנס היו רבים ששימשו כרופאי רוזנים והגמונים, מה שלא מצאנו אצל יהודי צרפת ואשכנז, כי אלה עסקו רק בלימוד התורה. במשך הזמן נפוץ מקצוע הרפואה בפרובנס בין היהודים עד כדי כך, שהוקמו 2 בתי ספר עבריים לרפואה, בארל ובנרבונה.

חיי התורה בישיבות פרובנס התחילו עוד בימי ר׳ משה הדרשן, בן דורו של ר׳ גרשום מאור הגולה, שעמד בראש ישיבת נרבונא (ראה עליו בכרך ג׳, פרק כ״ה).

במאה ה־12 עמד בראש ישיבת נרבונא, ר׳ אברהם בר׳ יצחק, אב״ד העיר, אחד מגדולי הדור ההוא, בעל ס׳ „האשכול״. הוא היה תלמיד ישיבה ספרדית. הוא למד אצל ר׳ יהודה בר׳ ברזילי בברצלונה. כשחזר הביתה נתמנה ע״י הנשיא ר׳ טודרוס לאב״ד בנרבונא. ישיבתו בנרבונא היתה מהמצויינות בדור ההוא.

הראב״י עסק הרבה בפירוש התלמוד ובכתיבת תשובות הלכתיות למאות הפונים אליו. כן חיבר את ס׳ „האשכול״, שהוא ספר הלכתי מובהק על כל ההלכות הנוהגות יום־יום. ספר זה הולך בעקבות „ספר העתים״ של רבו, ר׳ יהודה בר׳ ברזילי.

מתשובותיו הרבות ומספריו האחרים אפשר לעמוד גם על גדולתו בקבלה ובמוסר. תלמידיו מכנים אותו בשם „החסיד הקדוש״. חתנו הגדול, הראב״ד, בעל „ההשגות״, מתאר בהרחבה את קדושתו ואת ענוותנותו. הראב״י פרסם גם פיוטים.

תלמידו הגדול והמובהק ביותר של הראב״י היה הראב״ד, ר׳ אברהם בר׳ דוד מפושקירא, בעל ההשגות. הראב״ד נחשב לאחד מגדולי חכמי התורה בכל הדורות. רבותיו היו — חותנו, ר׳ אברהם בר׳ יצחק, ר׳ משולם מלוניל ואחרים, אך הוא עלה בגדולתו על כולם. בגדולתו הודו גם רבותיו. חותנו הגדול כותב עליו: „זכיתי להיות חותן לרבן — אני כחובב בן רעואל (הכוונה לחותן משה) והוא כשמעי׳ בן נתנאל״ (אחד מכינויי משה רבנו).

הראב״ד היה עשיר מופלג והחזיק על חשבונו ישיבה גדולה, שבה למדו

לא רק כל מנהיגי פרובנס, צרפת הדרומית, אלא נהרו אליו ללמוד מכל קצווי אירופה. בגלל עשירותו המופלגת סבל הרבה מקנאת הנוצרים. בין היתר קנא בו שר עירו, העליל עליו ושם אותו במאסר. אך בהתערבות נסיך קרקסונה, שאליו השתייכה גם העיר של ראב״ד, פושקירא, שוחרר ועבר לגור לזמן מה לקרקסונה. ורק לאחר זמן חזר לעיר מולדתו. למרות עשרו חי הראב״ד בפרישות ובצנע והשתדל לא ליהנות מן העולם הזה, הוא נחשב בעיני דורו ובעיני הדורות הבאים אחריו, כאחד מחסידי העולם.

הראב״ד ישב במשך ימי חייו בקהילות מספר, ביניהן במונפלייר, בניימס, קהילות קטנות, כמו קהילתו הקבועה פושקירא, שנתפרסמו רק הודות לישיבת הראב״ד בהן.

הראב״ד התנגד בכל כחו המוסרי ללימודים מחוץ ללימודי התורה, כולל מדעים כרפואה או אסטרונומיא, ועל אחת כמה וכמה שהתנגד לפילוסופיא ולחקירה. משום כך גם נמנע מלעסוק ולהשיג להל׳ קדוש החודש של הרמב״ם, כי התנגד ליריעה המדעית הרחבה, שהרמב״ם הוכיח בשטח זה.

עבודתו הספרותית הקיפה את כל שטחי ההלכה. הוא כתב פירושים על רוב מסכתות התלמוד, פירוש על תורת כהנים (ספרא) ועל מדרשי ההלכה האחרים, ס׳ על איסור והיתר בשם „איסור משהו״, על דיני נשים בשם „בעלי הנפש״ ועוד תשובות רבות המפוזרות ע״פ ספרים רבים ובעיקר בספר „תמים דעים״. פרסומו הספרותי העיקרי של הראב״ד בא לו עקב „ההשגות״ שלו. הוא כתב ופרסם השגות על הרי״ף, המשנה תורה של הרמב״ם ועל „המאור״ לר׳ זרחיה הלוי. לאחר מכן כתב הרמב״ן תשובות להשגות של הראב״ד על הרי״ף בשם ספר „הזכות״, אך יחד עם דברי ההגנה שלו על הרי״ף, מודה הרמב״ן בגדולתו הענקית של הראב״ד בכל מכמני התורה וההלכה. במיוחד חריפות הן השגותיו על חברו בעל „המאור״. התפתחה ביניהם מחלוקת הלכתית־ספרותית שהביאה לנו מספר ספרי הלכה מצויינים.

השגותיו על הרמב״ם נכתבו כבר בימי זקנותו, ודבריו על הרמב״ם הם מחושבים ונעימים למרות המחלוקת נגדו בהלכות אחדות. הראב״ד מכבד את הרמב״ם על עבודתו הגדולה ובהרבה מקומות מודה לו ומשבח אותו ואף עוזר לו להבהיר כוונתו. גם הרמב״ם העריך מאד את השגות הראב״ד ואף אמר עליו: „מימי לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת, הרב הגדול שבפושקירא״.

הראב״ד נפטר 6 שנים לפני הרמב״ם, בשנת תתקנ״ט (1198). בשעת פטירתו אמרו עליו זקני הדור ש„בטלה הקדושה״ וכהנים חפרו את קברו, כפי שנאמר על ר׳ יהודה הנשיא.

כז. יהדות פרובנס בירידתה

ההתנגדות לס׳ „המורה״ — הפשרה — פליטי ספרד בפרובנס — ר׳ יוסף קמחי ושני בניו: ר׳ משה והרד״ק — יצירותיהם — התיבונים — תרגומיהם — האלביגואים והגזירות בגללם — ועידת אביניון — ר׳ מנחם המאירי.

האזור היהודי שבו נתרבו המחלוקות על „המורה״ של הרמב״ם היה פרובנס, לא משום שחס וחלילה התנגדו כאן לאישיותו של הרמב״ם או לפסקי ההלכה שלו, כפי שאחדים מהחוקרים סבורים, אלא משום שחכמי פרובנס המובהקים חששו, שמא תבוא ההתעסקות המרובה בענינים הפילוסופיים על חשבון לימוד התורה וההלכה, והם דאגו שהתורה תעמוד במרכז חיי היהודים בפרובנס. זאת ועוד, חכמי פרובנס התנגדו לריבוי שאלות בחקירה, למרות שידעו, כי הרמב״ם לא השאיר שום שאלה בלי תשובה, אך חששו שמא עד שיבינו את התשובות — ישארו הספקות מהשאלות.

בין התומכים בספר „המורה״ היו גם כאלה, שדעת הרמב״ם לא היתה נוחה מהם. הרמב״ם העדיף את חכמי התורה שהתנגדו לספרו „המורה״ על „מגיניו״ כביכול, כפי שראינו את יחסו אל משיגו החריף, הראב״ד.

עד כמה צדקו החוששים מהתוצאות של התרחקות מלימוד התורה ומקיום מצוותיה, ראינו מדברי ר׳ משה מקוצי בעל ה„סמ״ג״, שביקר בספרד ובפרובנס במחצית הראשונה של המאה ה־13 וראה את המצב הנורא ותיקן מה שהיה לתקן.

המרכז להתנגדות זו היה במונפלייר שבפרובנס, בה ישב הרב הגדול ר׳ שלמה המכונה מן־ההר, אליו הצטרפו רבנו יונה מגירונדי בעל „שערי תשובה״ ואחרים. גם רבני צפון צרפת, בעלי התוספות, תמכו בחבריהם מהדרום, אם כי נמצאו גם רבנים, במיוחד בספרד, אשר תמכו בכל כתבי החקירה.

לבסוף נתקבלה הפשרה שהציע הרמב״ן: לעסוק בספרי ההלכה של הרמב״ם ובפירושו למשנה, ולהרחיק מהישיבות ובתי המדרש את „המורה״ ושאר ספרי החקירה, כי רוח הזמן לא היה מתאים לחקירה.

בפרובנס נתרכזו החל מהמחצית השניה של המאה ה־12 גם רבנים־פליטים מספרד המוסלימית, בה גברו הגזירות של האל־מוחדים. גדולים אלה היו לרוב פרשנים, מדקדקים ופיטנים.

בין אלה יש לציין את משפחת קמחי, ר׳ יוסף ושני בניו, ר׳ משה ור׳ דוד הידוע גם בקיצור הרד״ק. הם התישבו ופעלו בנרבונה, שם כתב האב, ר׳ יוסף, את ספריו הידועים בדקדוק עברי „ספר הזכרון״, „חיבור הלקט״, ו„ספר הגלוי״. בנו, הרד״ק, הרחיב עוד יותר את באוריו לתורה ולנ״ך, בו מביא גם הרבה מביאורי אביו. ר׳ יוסף חיבר גם פיוטים יפים וכן תרגם את „חובות הלבבות״ של רבנו בחיי מערבית לעברית.

חשיבות רבה היתה ל„ספר הברית״ שלו, בו הוא מתווכח עם הנצרות בצורת דו־שיח (כמו הכוזרי לר׳ יהודה הלוי בויכוחו עם הפילוסופיא).

גם בנו, ר׳ משה, עסק בדקדוק עברי. הוא אשר הסביר את הפעלים לפי שבעה בנינים, לפיהם אנו לומדים אותם עד היום.

הגדול במשפחת קמחי היה ר׳ דוד, הרד״ק, שפירושיו לתנ״ך ודקדוק הלשון שלו היו למפתח הבנת התנ״ך ועליו קראו חכמי הדורות ברמז: „אם אין קמח — אין תורה״. הספרים שפרסם, נוסף לפירושו הרחב והיפה לתנ״ך הם: ספר „מכלול״ על דקדוק הלשון העברית, ו„ספר השרשים״, שהוא מעין מילון ללשון התנ״ך.

הרד״ק היה ממעריציו של הרמב״ם, אך מהנזהרים בשטח זה. הוא אמנם לא התנגד למי שעוסק בחקירה ובפילוסופיא, אבל הדגיש שרק „מי שיראתו קודמת לחכמתו״ או כפי שהוא הגדירה: „החכם המבין בדרכי התורה, וישימה יסוד לחכמה״.

משפחה אחרת ידועה בפרובנס, מפליטי ספרד, היתה משפחת המתרגמים, „התיבונים״. בראש משפחה זו עמד ר׳ יהודה אבן תיבון, שנמלט מגרנדה והתישב בלוניל שבפרובנס. הוא היה רופא מפורסם שרבים מנסיכי פרובנס נזדקקו לו. לפי בקשת הראב״ד תרגם גם הוא את „חובת הלבבות״, אח״כ תרגם את רוב הספרות העיונית והמחשבתית החשובה של גדולי ספרד מערבית לעברית, בין השאר: את „ספר המוסר״ לרשב״ג, את „הכוזרי״ לר׳ יהודה הלוי ואת „האמונות והדיעות״ לרבי סעדיה גאון. גם בנו, ר׳ שמואל, עסק בתרגומים והמשיך במפעלי אביו.

הוא תרגם את ה„מורה נבוכים״ של הרמב״ם, תוך כדי קשר עם המחבר עצמו, שכתב לו עצות על התרגום. כן תרגם את ההקדמות והאגרות של הרמב״ם.

בסוף ימיו חי בעיר הנמל מרסיל, שם נפטר.

בשנת ד׳ תתקס״ט (1209) התחילה להפסק שלות יהודי פרובנס. באותה שנה התחילה הכנסיה במסע הצלב שלה נגד כת האלביגואים הכופרת בנצרות, שפעולותיה התרכזו בדרום צרפת. למרות שמסע זה לא היה מכוון נגד היהודים, בכל זאת סבלו ממנו היהודים מאד. וזה בגלל המשכילים שבתוך היהודים, אשר כאמור היו קשורים לכת זו, והכנסיה חשדה בהם שמעודדים את הכת. בין חטאיה הרבים של הכת היה גם החטא שקרבו יותר מדי את היהודים. לכן, כאשר העיר טולוז נכבשה, התוודו הרוזן והברונים על חטאיהם וביניהם גם על „חטא״ זה, והתחייבו להדיח את היהודים מכל המשרות הציבוריות ולא לקבלם עוד. הצבא של הכנסיה היה מורכב לרוב מנזירים מתנדבים אשר לא רחמו על אף אחד. בדו״ח שלהם אל האפיפיור מתפארים על אכזריותם הרבה בעיר בדרש, בה הרגו יותר מעשרים אלף נפש, בוזו את העיר ושרפוה. בין הנהרגים היו גם כמאתיים יהודים.

באותה שנה (1209) נתכנסה גם ועידת כנסיה מיוחדת בעיר הפרובנסית אביניון (שהיתה תקופה מסויימת גם מושב האפיפיור). בכנסיה זו הוחלט לחייב כל הנסיכים, הרוזנים והברונים לא למסור שום משרה ציבורית ליהודים, לאסור על עבודת נוצרים אצל יהודים, לאסור על עבודת היהודים בימי ראשון וגזירות דומות. ובזה התחילה ירידת מצב יהודי דרום צרפת עד הגירוש בהתחלת המאה הבאה (1306).

למרות המצב הקשה נמשכו חיי הרוח בפרובנס גם במאה ה־13.

ראש ישיבת נרבונה בתקופה ההיא היה ר׳ ראובן בר׳ חיים, רבו המובהק של „המאירי״, ר׳ מנחם. לפי עדות תלמידיו היה ר׳ ראובן גדול מאד בהלכה ובקבלה. חיבר בהלכה את ספר „התמיד״, ואילו רעיונותיו באגדה ובמחשבה מובאים בספר „מאור עינים״ של ר׳ עזרי׳ מן האדומים.

אך הגדול מכולם במאה ההיא שהשפעתו בלימוד התלמוד ניכרת עד היום, הוא ר׳ מנחם בר׳ שלמה המאירי, בעל „בית הבחירה״ על הש״ס. היה תלמיד ר׳ ראובן הנ״ל ולאחר שהוסמך על־ידו, ישב בפירפיניאון, שם הקים ישיבה והיה גם רב העיר. העיר הפכה על ידו למרכז תורני חשוב, אליו נשלחו שאלות מספרד ומאשכנז, מצרפת ומאיטליא. מו״מ הלכתי ניהל עם הרשב״א בספרד ועם חכמי צרפת האחרונים, תלמידי ר׳ משה ור׳ יחיאל.

את חבורו הגדול „בית הבחירה״ כתב על 37 מסכתות בש״ס, מהם הודפסו רובם. עולם הלמדנים התעשר מאד, כאשר ספריו יצאו לאור והיום אי אפשר לתאר לימוד סוגיא בבבלי בלי פירושו המעמיק והמנתח.

נוסף לפירושו לתלמוד חיבר גם ספרים בשטחים אחרים, ביניהם: „חיבור התשובה״, „מגן אבות״ — כהגנה על תקנות ישנות, „קרית ספר״ על דיני ספר תורה ו„כתב הדת״ על ענייני חינוך.

ר׳ מנחם נפטר בשנת ה׳ ע״ב (1312) ובזה שקעה שמשו של המרכז הרוחני, עד לעליה מחודשת בהמשך המאה עד הגירוש.

כח. מלכויות ספרד במאות ה־12–15

תוצאות המלחמות הממושכות — ממלכת קשטיליא — טולידו והיהודים בה — גדולי ישראל שבתוכה — קורדובה — מרכז יהודי חשוב — ישיבתה — היחסים עם השלטונות — אראגון — סרגוסה — ברצלונה — ישיבתה — פורטוגל וליסבון — המעמדות בספרד — סיכום.

המלחמה נגד הערבים בספרד נמשכה מאות בשנים. הנוצרים לא הפסיקוה לרגע אחד. משום כך הפך השטח שבין הנסיכויות הנוצריות לבין ממלכת המוסלימים להיות למדבר שממה. צעד אחרי צעד כבשו הנוצרים בחזרה שטחים ניכרים, ועברו עשרות בשנים עד שאפשר היה להחזיר את המצב של חיים שקטים למקומם.

הממלכה המרכזית היתה ממלכת קשטיליא, שכבשה במאה ה־12 את רוב השטחים במרכז ספרד. במאה ה־13 גורשו למעשה הערבים מרוב חלקי ספרד, ורק פנה קטנה בדרום, גרנדה, נשארה בידיהם. העיר המרכזית של ממלכת קשטיליא היתה טולידו, שנתפרסמה בישיבתה. עיר זו נתפרסמה עוד בימי היותה שייכת לערבים וגם לאחר שהנוצרים כבשוה בחזרה. בימי הערבים היתה טולדו עיר בירתם בספרד המוסלימית. היא היתה עיר מסחרית חשובה וכן מקום מפגש חשוב לגדולי היהודים עם חשובי הערבים בספרד. טולידו היתה בידי הערבים מ־712 עד 1085, כשכבשוה הנוצרים. מאז ועד 1560 היתה בירת קשטיליא.

היהודים הראשונים בעיר זו התישבו עוד בימי השבטים הווסטרוגותים, במאה ה־6, וסבלו מהם הרבה. משום כך עזרו היהודים לערבים לכבוש את העיר מידי הנוצרים. אולם לאחר שהנוצרים כבשוה בחזרה, נתן אלפונסו ה־6 שוויון זכויות ליהודי טולידו, והיא היתה גם תחת הנוצרים לעיר חשובה בשביל היהודים.

טולידו בימי פריחתה ליהודים— המוסלימית והנוצרית — שמשה מרכז חשוב לפעילותם וליצירותיהם של גדולי ישראל בספרד, ביניהם ר׳ יהודה הלוי, ר׳ אברהם אבן־עזרא, ר׳ יהודה אלחריזי, הרא״ש וכו׳. טולידו של היום היא עיר קטנה יחסית.

עיר חשובה אחרת בקשטיליא היתה קורדובה, ששמשה פעם כבירת החליפות המוסלימית בספרד. היא נמצאת בחלק הדרומי של קשטיליא, באיזור שנקרא פעם

בשם אנדלוסיא. עיר זו נוסדה עוד ע״י הפניקים כעיר מסחרית חשובה השוכנת ליד צומת דרכים. היא נכבשה בידי הוויסטרוגותים, ובשנת 711 נפלה בידי הערבים. משנת 756 היתה קורדובה בירת החליפות המוסלימית מבית אומאיא עד נפילתה בידי פרננדו ה־3, מלך קאשטיליא, בשנת 1236.

קורדובה היתה מרכז תרבותי חשוב מאד לערבים וליהודים גם יחד. היהודים התישבו כאן במאה ה־8 והקימו בה שכונה מיוחדת. כשרונם ומסירותם של היהודים גרמו לעלייתם בסולם הפוליטי והחברתי. כאן שמשו בתפקיד של שרים ויועצים לסולטנים, ר׳ חסדאי אבן שפרוט ור׳ שמואל הנגיד. במאה ה־10 נוסדה כאן ישיבה חשובה ע״י רבי משה בן ר׳ חנוך. זו היתה הישיבה הראשונה בספרד. לאחר עליית שבטי הברברים הערביים מצפון אפריקה לגרנדה, סבלו יהודי קורדובה מהם ביותר, (ראה להלן). רבים נאלצו בשנת 1148 להמלט או להתאסלם למראית עין. השלטון הנוצרי התיחס גם הוא יותר גרוע אל היהודים בקורדובה מאשר בטולידו. היהודים הוכרחו לגור בשכונה מיוחדת, לשאת אות קלון וגזירות דומות.

הממלכה בחופה המזרחי של ספרד נקראה ממלכת אראגון, ועיר בירתה היתה סאראגוסה, החל מכיבוש העיר בידי הנוצרים (1118). גם כאן התפתחה קהילה יהודית חשובה בימי המוסלימים. אחד משרי המלוכה החשובים במאה ה־11 היה רבי יקותיאל בן חסן, שהיה פטרונו של רשב״ג, אשר גם הוא פעל ויצר בסאראגוסה. (עיר זו מופיעה פעמים רבות בשיריו). ר׳ יקותיאל הומת כתוצאה מעלילה. לאחר כבוש הנוצרים קבלו היהודים זכויות מסויימות אך לא שוויון. מגדולי ישראל שפעלו בעיר זו היו ר׳ יונה אבן־גיאנח, הריב״ש ועוד.

העיר החשובה ביותר לשתי הממלכות הנוצריות גם יחד — קאשטיליא ואראגון — היתה עיר הנמל הגדולה ברצלונה, בחוף המזרחי של ספרד.

היהודים באו לברצלונה עוד במאה ה־9, אך חשיבותם עלתה רק במאות ה־13 וה־14, תקופת הישיבה הגדולה בעיר, שבראשה עמדו ר׳ אברהם בן חסדאי הרשב״א ואחרים. עיר זו היתה חשובה מאד גם לנוצרים, כי היא לא היתה כבושה בידי ממלכת המוסלימים ולכן התפתחו בה מוסדות נוצריים חשובים. כאן גם נתקיימו הויכוחים הנודעים של הרמב״ן נגד הנוצרים. יהודי ברצלונה היו נתונים לצרות ולמצוקה מתמדת.

בחלק המערבי של חצי האי הפירני אנו מוצאים את ממלכת פורטוגל, ועיר בירתה ליסבון. גם איזור זה בחלקו הדרומי — יחד עם ליסבון — היו בידי הערבים, אך בשנת 1147 נתגלגלו לכאן נושאי צלב גרמניים במסעם לא״י, כבשו את העיר

ומסרוה למלך פורטוגל. יהודים כמעט ולא ישבו בה בימי הביניים, רק בסופה, לפני הגירוש חי כאן דון יצחק אברבנאל. (ראה עליו להלן).

כל הממלכות הנוצריות בספרד פעלו לפי השטה הצרפתית והאנגלית, דהיינו — הן היו ממלכות מעמדיות. מדי פעם בפעם היו מתאספים המעמדות לועידות שנקראו „קורטסים" והיו מחליטים על זכויות וחובות המלך. ההבדל היה רק במספר המעמדות. בו בזמן שבצרפת היו שלשה מעמדות — היו בספרד ארבעה, כי האצולה כאן נחלקה לשני מעמדות נפרדים שלא נתערבו זה בזה: לסניורים ולאבירים. שניהם היו חשובים מאד, כי הם אשר נהלו במשך מאות בשנים את המלחמה המתמדת נגד המוסלימים. מעמד חזק אחר היה מעמד הכמרים, אשר היו תקיפים במשך כל ימי קיומה של ספרד (עד היום הזה), ולכן היו ממלכות ספרד המדינות הנוצריות הקיצוניות ביותר מאז ומתמיד. בגלל סבה זו גם נחרץ גורלה של יהדות זו לגזירות ולאינקויזיציות. גם המעמד הרביעי, אנשי העיר, היה חזק מאד, אך לא יכול היה לעמוד תמיד בפני לחץ האצילים.

המדינה המוסלימית האחרונה שנפלה בידי הנוצרים, גרנדה, נכבשה רק בסוף ימי הביניים, ב־1492, שנה הידועה לנו כשנת גירוש ספרד, ואשר עליה עוד נעמוד בהרחבה להלן.

בזה סיימנו למעשה את פרקי ההיסטוריה הכללית לכרך זה. אמנם היינו צריכים לתאר עוד את ההתפתחות ואת גורלן של המדינות הסלביות במזרח־רוסיא, פולין ועוד — וכן את אילו של מדינות המזרח באסיא קטנה. אך נעשה זאת רק בכרך הבא אי"ה, כי אנו מעמידים במרכז דיוננו את דברי ימי ישראל. ומסביב להם אנו מתארים את תולדות העמים בהם חיו, גרו והתפתחו. היות וגדולת יהודי המזרח, הן באירופה (רוסיא ופולין) והן באסיא (יהודי א"י והאימפריא העותומנית) מגיעה לשיאה רק לאחר גירוש ספרד, משום כך נרכז תולדות והתפתחות מדינות אילו בכרך הבא, יחד עם התיאור הרחב והרצוף של דברי ימי ישראל במדינות אילו.

השנה האחרונה הנחשבת כימי הביניים היא שנת 1492, שנה זו מלאה גזירות ומוראות אך יחד עם זאת גם תקוות (גילוי אמריקה). פתח רב־גווני זה לימי האנושות בעת החדשה נפתח אם־כן בזהירות, בחששות אך גם באומץ לב ובציפיה לעתיד.

כט. יהודי ספרד המוסלימית מהמאה ה־12 עד ירידתם

א. דורו של ר' יהודה הלוי

תקופת האל־מורביטים בספרד — המעבר לספרד הנוצרית — הסיבות לכך — יחס אלפונסו ה־6 ליהודים — הכמרים והעירונים מתנגדים — ר' משה אבן עזרא: נעוריו — השפעתו — נדודיו — פיוטיו — ר' יהודה הלוי: לימודיו בקורדובה ובגרנדה — קשריו עם ר' משה אב"ע — לימודו בישיבת הרי"ף — חוזר לטולידו ומשם שוב לקורדובה — ריה"ל הרופא — מקונן על המצב — היאוש ותנועות משיחי השקר — ספר „הכוזרי" ותמצית תכנו — קדושת א"י — גלות וגאולה — העליה לא"י — נסיעתו ושיריו — ריה"ל באלכסנדריא ובקהיר — עליתו לירושלים ופטירתו — סופם של יהודי ספרד המוסלימית — חורבן הקהילות.

כששים שנה עברו מאז בקשו המוסלימים שבספרד את השבט הברברי של האל־מורביטים בצפון אפריקה לבוא לעזרתם מפני התקפות אלפונסו ה־6 הנוצרי (1086) ועד לכיבוש מרוקו וספרד המוסלימית ע"י השבט הברברי המוסלימי החדש, האל־מוחאדים, (1147). במשך תקופה זו אמנם לא נמשך המצב הפוליטי המצויין שהיה קיים בימי שמואל הנגיד, אך החששות הכבדים של יהודי ספרד מפני האל־מורביטים נתבדו, ויחסם בכלל לא היה רע, אלא להיפך. הם החזירו ליהודי ספרד את כל הרכוש שנשדד מהם.

מבחינה תרבותית־רוחנית נמשכה תקופת „תור הזהב". שתי הישיבות המרכזיות — בקורדובה ובלוסינה — המשיכו להתקיים ועוד נהרו אליהן תלמידים מאיזורים אחרים. השירה העברית ומחשבת ישראל התפתחו והגיעו לשיאן עם ר' יהודה הלוי, שהיה יליד התקופה הזאת. גם פרשנות התנ"ך, חקר הלשון העברית ומקצועות יהודיים אחרים קבלו תנופה חדשה עם בני משפחת אבן עזרא וגדולים אחרים שחיו בתקופה ההיא בספרד המוסלימית.

אך בכל זאת היתה תקופה זו תקופת הגירה מתמדת מספרד המוסלימית לספרד הנוצרית. היו לכך מספר סיבות: א) מצבם הכלכלי הטוב, באופן יחסי, של יהודה גרנדה דקר את עיניהם של מנהיגי המוסלימים, שלא העריכו כראוי את

עצם ישיבת היהודים בארצם, מבחינת התועלת הכלכלית והפוליטית, ומדי פעם בפעם — כאשר היו לחוצים בכסף בגלל המלחמות הרבות שנהלו — סחטו מסים כבדים מן היהודים. ב) באותו זמן ממש התיחסו המלכים הנוצריים במרכז ספרד וצפונה, ובמיוחד המלך אלפונסו ה־6, בסובלנות רבה אל יהודי ארצם ואף קבלו ברצון את כל הבאים אליהם מספרד המוסלימית. אלפונסו ה־6 היה איש מעשי מאד, והוא ידע, שאת ספרד החרבה והשוממה לא יתכן לשקם בלי יהודים. הידע, הכשרון והפיקחות של היהודים יעזרו לו בהרבה להתגבר על הבעיות הקשות בשנים הראשונות של אחרי הכבוש. בחלקן הגדול של ערי ספרד, ובראשן בטולידו, ישבו מוסלימים ולא כולם נמלטו מפני השלטון הנוצרי. לרבים מהם היו משרות ממשלתיות שרצו להמשיך להחזיק בהן גם לאחר הכיבוש הנוצרי. אך לא כך חשב אלפונסו ה־6. הוא החליט לפטר ממשרותיהם את כל המוסלימים ולא היו כוחות אחרים — בעלי ידע וכשרון ארגוני — אלא היהודים. במיוחד היה אלפונסו זקוק לפקידים דוברי ערבית, שאותם מצא, מחוץ לערבים, רק אצל היהודים.

כך נעשו היהודים בעלי עמדות צבוריות — כלכליות ופוליטיות — בקשטיליא ובאראגון הנוצריות. אולם גם כאן, כמו בכל המדינות הנוצריות, התחילה קנאה חזקה נגדם מצד הכמרים וסוחרי העיר, שחששו להתחרות. הם הצליחו להשיג את תמיכת האבירים לעמדתם וע״י כך להכריח את המלך לשנות היחס הטוב ליהודים לגזירות. כל המצב הטוב נמשך, איפוא, עד מות אלפונסו ה־6 (1109). מיד לאחר מותו התחילו פרעות נגדם.

משום כך נפסקה שוב ההגירה מספרד המוסלימית, אם־ כי המצב בספרד המוסלימית גם הורע בהרבה בשנות ה־90 של המאה ה־11.

בראש אנשי הרוח היהודיים בגרנדה בתקופה ההיא עמד ר׳ משה אבן־ עזרא. הוא נולד בערך בשנת תתט״ו (1055) בגרנדה, והיה כבן אחת עשרה בתקופת המהומות שערכו בני עירו המוסלימים בפרעם ביהודי העיר, ובתוכם הרצח של יהוסף הנגיד. פרעות אילו השפיעו מאד על הנער וכל ימי חייו הסתובב עם הרגשת זרות ושנאה כלפי מוסלימי עירו.

בצעירותו למד בישיבת לוסינה אצל ר׳ יצחק אבן גיאת. ישיבה זו נתפרסמה מאד בזכות ר׳ יצחק ובזכות שני יורשיו הגדולים, הרי״ף ור׳ יוסף אבן מיגאש.

ר׳ יצחק השפיע על תלמידו ר׳ משה לא רק בהלכה אלא גם בנפשו האצילה ובהשראתו הפיוטית. לאחר סיום לימודיו חזר לעיר מולדתו גרנדה והיה שם לאחד מחשובי פרנסי העיר. בביתו המכובד והמרווח היו מתאספים לומדי לקחו, לומדי

תורה ופייטנים צעירים וביניהם צעיר אחד בשם אבו אלחסן יהודה בן שמואל, שנתפרסם לאחר מכן כרבי יהודה הלוי.

בשנת 1090 נתקיימו פרעות קשות ביהודי גרנדה. כל מי שרק יכול — ברח. גם רוב משפחת אבן עזרא ברח, פרט לר' משה, שהוכרח משום מה להשאר בעירו. זמן רב לאחר מכן גורש מעירו ואף נאסר עליו ע"י המוסלמים לחזור אליה. אז כתב לו ריה"ל את שיר הקינה־הפרידה „ידענוך, נדוד", שכולו כאב וצער אך גם עדוד ונחמה על הפרידה ביניהם. הוא עבר לספרד הנוצרית גלמוד ובלי משפחה, משם התגעגע ברוב ייסורין אל עיר מולדתו. הוא נדד בערי קאסטיליא וארגון, מתחילה ישב באסתילה, משם עבר לברצלונה ולסרגוסה. בנדודיו אלה הגיעה אליו השמועה הנוראה, שכל בני משפחתו — כולל ילדיו — מתו.

בימי דכאונו ונדודיו המשיך ר' משה לכתוב פיוטים יפים ומושלמים גם על אדמת נכר. הוא גם כתב ספר על מהות הפיוט העברי ובו תשובה על שמנה שאלות המשקפות את דעתו על מהות השירה, תולדות הפיוט עד זמנו, ובמיוחד מלמד אותנו איך לכתוב פיוט יפה, בעל משקל וקישוטים אחרים.

למנהיג הדור נחשב אז רבי יהודה הלוי, גדול הפייטנים בכל הדורות, בעל אישיות משפיעה על בני דורו ועל כל הדורות שבאו אחריו. מאז הנביאים לא נולד אדם הנותן ביטוי כה נרגש לגעגועיו לארץ־ישראל, כמו ר' יהודה הלוי.

ר' יהודה הלוי נולד בערך בשנת תתל"ה (1075) בטולידו. משם נסע לקורדובה בה השתלם בתורה ובפיוט. מקורדובה שלח את אחד משיריו לר' משה אבן־עזרא בגרנדה אשר כל־כך התלהב ממנו, שהזמינו לגרנדה ולהתאכסן אצלו.

ובזה התחילה תקופת ידידות בין השנים, אשר נמשכה כחמשים שנה. בינתיים למד ריה"ל בישיבתו המפורסמת של הרי"ף בלוסינה, וגם אצל יורשו של הרי"ף, ר' יוסף אבן מיגאש, לו הוא מקדיש מספר שירים ואף מעריצו מאד.

בראשית המאה ה־12 עבר ר' יהודה הלוי לעיר מולדתו, טולידו, שם עסק ברפואה. בתקופה זו חלה הירידה במצבם של יהודי קאסטיליא בעקבות מותו של אלפונסו ה־6. הפרעות והרציחות בספרד הנוצרית גרמו, שיחזור לספרד המוסלימית. הוא התיישב בקורדובה וכאן בא פרסומו העיקרי. שמו נתפרסם לתהילה, ונוסף להתעסקותו בתורה וברפואה, היה ביתו בית ועד לכל חכמי אנדלוסיא אשר השכימו לפתחו כדי לבקש עצה טובה או עזרה כספית. כאן הוכיח ר' יהודה הלוי אומץ וטוב לב. ע"י התנהגותו זו השיג לעצמו ריה"ל ידידים רבים.

אך לא הרבה זמן ארכה השלוה. שלטון כמרי־האיסלם הקנאים אצל המורביטים יחד עם צבועים־פוליטיים גרמו לירידת המדינה המוסלימית. ככל

שירדו תרבותם וחיי הכלכלה של המדינה המוסלימית הלכה וגברה העזת המדינה הנוצרית הצפונית שרצתה לבלוע אותה. וכמובן, אוי ואבוי היה ליהודים משני הצדדים. שניהם חשדו ביהודים שעומדים לצד שכנגד ושני הצדדים סחטו מהיהודים מסים כבדים, כדי לממן את הוצאות מלחמותיהם.

וכך מקונן ריה"ל על המצב בעת ההיא:

„בין צבאות שעיר וקדר (שעיר =הנוצרים (אדום) קדר = הערבים (שחור))
אבד צבאי ונעדר
יוצא צבא בישראל
הם כי ילחמו במלחמתם
אנחנו נופלים במפלתם
וזאת לפנים בישראל..."

היו יהודים אשר הצטרפו לשונאי עמם, בוגדים באמונתם, הן לצד המוסלימים והן לצד הנוצרים. בזה נפתח פתח גם להמרות־דת בעתיד, בספרד, כאשר כתוצאה מהויכוחים הכפויים עברו יהודים אל הנוצרים.

מאידך גיסא גרמו הפרעות אצל חלק מהיהודים ליאוש, אשר ממנו צמחו תנועות משיחי שקר למיניהם. (כפי שהסברנו הרקע הכללי לכך בכרך הקודם). היתה תנועת אבן־ארי' בקורדובה, אחריה בא משה דרעי, תלמיד ר' יוסף אבן מיגאש, אשר הופיע בפאס שבמרוקו והכריז שם, שהמשיח נתגלה ושה' הודיע לו על כך בחלום (1130), ואחרים.

ר' יהודה הלוי התנגד בתוקף לכל התנועות הללו ולחם נגדן. אולם בעצמו מחליט לנטוש את האדמה הטמאה של הגולה ולעלות לארץ ישראל הקדושה.

כדי להוכיח את הקדושה והסגולה של א"י, של עם ישראל ותורת ישראל, כתב ר' יהודה הלוי את ספרו הגדול „הכוזרי". הספר מבוסס על מקרה היסטורי שקרה 400 שנה לפני כתיבת הספר בדרום רוסיא, כאשר ממלכת הכוזרים התגיירה (ראה על כך פרק מיוחד בכרך הקודם). ריה"ל מנצל התגיירות היסטורית זו כדי לתת לנו ספר הכתוב בצורת ויכוח בין ה„חבר", המייצג את עם ישראל, לבין מלך הכוזרים, המתענין בפרטיות בכל מה שקשור לאמונה בה' לפי היהדות, כי ברצונו להתגייר לאחר ששמע את תורת הנצרות והאיסלם ולא מצאו חן בעיניו. ה„כוזרי" הוא ויכוח גדול עם רעיונות הפילוסופיא שפשטו בזמן ההוא ברחבי ספרד. ריה"ל

דן בכל הנושאים הקשורים לאמונה באלוקים ומוכיח את אפסות הפילוסופיא בגישתה לבעיות אלו. הנושא המרכזי הוא בעית הגלות והגאולה. הגאולה מוכרחה לבוא אך עלינו לעלות לא״י גם לפני כן, כי א״י בקדושתה עומדת גם בימינו, ורק שם אפשר להשיג את הענין האלוקי בשלמות. אמנם ריה״ל הוכיח כל טענה גם בשכל ובהגיון, בכ״ז הוא לא ביסס עליהם את רעיונותיו כמו גדולים אחרים, אלא הבסיס האמיתי והמוחלט הוא אמונתו הבלתי מעורערת באלוקים ובכל מה שעשה ה׳ לישראל מאז בחרו לעם שלו הנבחר. טענתו, שהעליה לא״י מקרבת את הגאולה עוררה התנגדות בחוגים שרצו לשבת בשלוה בספרד. הם ראו בארץ ישראל הכבושה בידי הצלבנים באותה תקופה, ארץ נוצרית חו״ח ולא א״י. הויכוח הזה בא לידי ביטוי במיוחד בשירו „דבריך במור עובר רקוחים״. מתנגדיו לא ראו את העתיד הקרוב המר שלהם, כאשר בשנת 1147 כבשו שבטי האל־מוחאדים את כל אנדלוסיא והכריחו את כל יהודי הארץ, כולל יהודי קורדובה וגרנדה, להמיר דתם או לקדש ה׳ או להמלט.

בשנת תת״ק (1140) יצא ר׳ יהודה הלוי בדרכו לארץ ישראל, דרך מצרים. עזר לו בכך אחד מחסידיו, הסוחר העשיר אבו חלפון הלוי ממצרים. הצטרפו אליו במסעו גם מספר יהודים מספרד. הנסיעה באניה חלשה היתה צריכה להימשך מספר חדשים. ר׳ יהודה הלוי מאושר שנתנה לו ההזדמנות להגשים שאיפת חייו. הוא מביע הרגשותיו בשירי הפרידה הנהדרים שלו, כגון „הציקתני תשוקתי״. הדרך מלאה סכנות. הסערות בים חוזרות ונשנות, ויחד אתן הסערות שבלב. לכל אלו נותן ריה״ל ביטוי בשירי המסע והים הנהדרים, שבהם הוא מוכיח חוסר סבלנות להגיע למטרתו הנכספת. בכל שיר ושיר מודגש אמונתו הבלתי מוגבלת בה׳ ובטחונו שה׳ יעזור לו להתגבר על כל המכשולים ולהגשים את מאוויו.

כשהגיעה האניה לאלכסנדריא שבמצרים, חכתה לר׳ יהודה הלוי קבוצה גדולה של מעריצים, שהכירו שמו מתוך שיריו הרבים והיפים. הדיין ר׳ אהרן אבן אלעמאני, שהיה גם רופא עשיר ומראשי קהילת אלכסנדריא, הזמין אותו ואת כל מלוויו לארמונו שבעיר, שם כלכל אותם מספר חדשים. ריה״ל עבר לאחר מכן לקאהיר. גם שם כבדוהו מאד והפצירו בו להשאר, אך הוא לא רצה לבטל תכנית חייו ועלה לא״י.

לפי המסופר בספר „שלשלת הקבלה״ של ר׳ גדליה אבן יחיא, עלה ריה״ל לירושלים וכאשר הגיע לכותל המערבי, נשק את עפרות הדביר החרב וקרא בקול את קינתו „ציון, הלא תשאלי לשלום אסיריך״. ואז עבר לידו מוסלמי קנאי, שלא יכול היה לסבול את אהבתו העזה של יהודי זה לארץ ישראל, עלה עליו ודרסו.

כך מת מות קדושים בירושלים החרבה, איש אשר כל נפשו ואהבתו נתונות היו תמיד לירושלים, (בשנת תתק״א, 1141).

מספר שנים לאחר עלית ריה״ל לא״י בא גם הקץ על יהודי ספרד המוסלימית. במרוקו קם שבט ברברי־מוסלימי, שבראשו עמד מוחמד אבן תומראט. הוא התחיל להטיף לקנאות קיצונית בדתו וראה בשבט האל־מורביטים כופרים. משום כך נקרא שבטו בשם „אל־מוחאדים״, כי רעיון ה„תוחיד״ (ייחוד ה׳) ושמירה קפדנית של מצוות הקוראן עמדו לנגד עיניו. הוא הצליח לכבוש את כל מרוקו ולהכריז על עצמו כעין „משיח מוסלימי״ (אצלם זה ה„מהדי״). חסידיו הרגו את כל המורביטים, היהודים והנוצרים. רוב היהודים היו לאנוסים, חלק מהם קדש את ה׳ ברבים וחלק קטן התאסלם ממש.

ממרוקו עברו האל־מוחאדים לספרד והמשיכו בתעלוליהם. כל הקהילות הגדולות והחשובות על הישיבות ומוסדות התורה שבהן הושמדו ונחרבו. בין הקהילות שנהרסו אז היו קורדובה, לוסינה, מיורקה, סביליא, מלגה ועוד.

בשנת תתק״ח (1148) בא הקץ על יהודי ספרד המוסלימית. אלה שהצליחו להמלט ברחו לספרד הנוצרית, לפרובנס ולאיטליא.

פרטים רבים על התקופה ההיא אפשר למצא ב„סדר הקבלה״ של הראב״ד.

ל. הרמב"ם ויצירותיו

משפחת הרמב"ם — למודיו — כשרונותיו — הנדודים מספרד למרוקו ומשם לא"י ולמצרים — יצירותיו הספרותיות — "מילות ההגיון" — "מאמר העבור" — פירושו למשנה — ההקדמות — "אגרת השמד" — "אגרת תימן" — היד החזקה — מורה נבוכים — מלחמתו נגד הקראים — פטירתו.

בשעה שעל יהדות מרוקו וספרד המוסלימית עברה כוס התרעלה הנ"ל, התחילה לזרוח בשמי היהדות שמשו של הרמב"ם, שעליו אמרו "ממשה עד משה לא קם כמשה".

הרמב"ם, רבנו משה ב"ר מימון, נולד בקורדובה אשר בספרד המוסלימית, בערב פסח, שנת תתצ"ה (1135). כשרונותיו היוצאים מן הכלל נתגלו עוד בימי נעוריו.

אביו, ר' מיימון, שהיה ממשפחת דיינים מפורסמת מדורי דורות שהתיחסה על בית רבי יהודה הנשיא, וממילא גם על דוד המלך — היה גם הוא דיין בקורדובה. האב, תלמיד ר' יוסף אבן מיגאש, תלמיד הרי"ף, לימד את בנו משה תורה והלכה, מוסר ומידות והשפעת האב היתה ניכרת על הבן כל ימי חייו. גם הרמב"ם בעצמו עוד הספיק ללמוד תקופה מסויימת אצל רב־אביו, ר' יוסף אבן מיגאש, וגאון זה הכיר יפה את כשרונו של הנער, עד שהעיד עליו וניבא לו: "לאורו ילכו ישראל ממזרח שמש עד מבואו".

בבית אביו העשיר והמיוחס קנה לעצמו הרמב"ם ידיעה יסודית בהלכה (סו"ס אביו היה דיין והיה לו ממי ללמוד), אבל גם מדעים כלליים, במיוחד כאלה שאביו ראה לנחוץ לגבי בירור ההלכה, כגון מתמטיקה (בשביל דיני כלאים ועירובין); תכונה (בשביל הל' קידוש החודש); רפואה (למען החסד שבמקצוע ובעיקר בגלל דיני טריפות ורוצח). הוא בעצמו קורא לכל המדעים "טבחות ורקחות" לתורה.

שני דברים מאפיינים את תקופת למודיו בנערותו:

א) ההתמדה הבלתי־נלאית לידיעה, הצמאון לדבר תורה.

ב) זכרון יוצא מן הכלל. הרמב"ם מעיד על עצמו, שלא שכח שום דבר ממה שלמד.

תקופת השלוה בקורדובה, בבית אביו, לא ארכה זמן רב. כפי שהזכרנו בפרק הקודם כבשו האל־מוחאדים הקנאיים את ספרד המוסלימית בשנת 1148 והחריבו את קהילותיה, וביניהן גם את קהילת קורדובה. הרמב״ם היה אז בגיל בר־מצוה. משלש האפשרויות שהזכרנו מקודם — המרה, מות או גלות — בחר ר׳ מימון באפשרות השלישית ומאז מתחילה תקופת נידודים ארוכה של הרמב״ם, שלא נסתיימה כל־כך מהר.

מקודם נדדה המשפחה לספרד הנוצרית. תקופת נדודיהם כאן נמשכה 11 שנה, עד שנת תתקי״ט (1159). במשך כל תקופת נידודים זו לא הפסיק הרמב״ם אף לרגע ללמוד ולהשתלם ולעלות מעלה־מעלה בעולם ההלכה. למרות היותו צעיר בתקופה זו, כבר התחיל לחשוב על כתיבת חיבורים. בגיל 16 פרסם את ספרו הראשון בשם „מילות ההגיון" הדן בערכים שונים של המחשבה האנושית והמדעים. חיבורו השני, מיד לאחר מכן, היה הרבה יותר חשוב ועמוק, זהו „מאמר העיבור" העוסק בכל הבעיות הקשורות להלכות קידוש החודש ועיבור השנים. בספר זה אנו רואים כבר את בקיאותו המופלגת של הרמב״ם בהלכה ובמדע גם יחד. כאן מוכיח הרמב״ם, שכדאי היה לו ללמוד גם את מדע התכונה, כדי להגיע לבירור הבעיות ההלכתיות הקשורות בלוח העברי.

לאחר שראינו, ששני החיבורים הראשונים של הרמב״ם נכתבו בכוונים שונים — הראשון מדעי והשני הלכתי־מדעי — אנו מגיעים לחיבורו השלישי, שהיה כולו הלכתי, והוא הפירוש שלו לסדרי מועד, נשים ונזיקין וכן למסכת חולין. לאחר מכן עוסק הרמב״ם בתלמוד הירושלמי, ובדומה לעבודת הרי״ף בתלמוד הבבלי שהוציא וריכז את כל ההלכות שבבבלי, כך גם הרמב״ם פרסם את חיבורו „הלכות הירושלמי". הרמב״ם היה אז בן 23 בלבד וכבר רצה להשלים את כל פירושו למשנה.

בשנת תתקי״ט (1159) עוברת משפחת הרמב״ם לפאס אשר במרוקו. כנראה, בתקופה ההיא חלה הפוגה ברדיפות האל־מוחאדים. משום כך החליטו לשבת בעיר זו שבה חי באותה תקופה הגאון הקדוש הרב ר׳ יהודה הכהן, (אצלו רצה הרמב״ם ללמוד), שנהרג על קידוש ה׳, שבע שנים לאחר מכן, בתתקכ״ה (1165), בשעה שנתחדשו הגזירות. במשך שש שנים אילו ישבה משפחת הרמב״ם בפאס. כאן ניתנה הזדמנות להרמב״ם לעסוק בבעית האנוסים. הרמב״ם ראה את היאוש האוחז באנוסים, אשר מאורך אניסותם התחילו להתרגל לדרכי החיים החדשים. הם התחילו להתקרב ממש אל אמונת המוסלימים מתוך יאוש חו״ח שה׳ אינו מרחם על עמו. משום כך פרסם הרמב״ם אגרת נחמה (ד׳ תתק״כ 1160), ובה פניה אל „אחינו בני ישראל הנתונים בצרה, המקום ירחם עליכם במהרה". התוכן של האגרת דן בבעית

הייסורים הבאים על עם ישראל, והרמב״ם מדגיש שאין ה׳ חו״ח שוכח אותנו וייסוריו הם כאב המייסר את בנו. משום כך גם עלינו אסור לשכוח אותו. עלינו לחזור בתשובה, לקיים מצוות ומעשים טובים. כל אחד מהאנוסים יתאמץ לקיים מצוות התורה כפי יכלתו. והעיקר, שיתפללו שלש פעמים ביום, וידגישו בתפלתם שהם בני ישראל (בלשון הקודש). היו אלה דברי עידוד יוצאים מן הכלל. ובשעה זו פרסם אחד מחכמי מרוקו אגרת ובה יצא בכל תוקף נגד האנוסים. הוא כינה אותם בשם מומרים, שהם מורחקים מכלל ישראל. אין להתחתן בהם, אין לתת להם רשות כניסה לבית הכנסת ותפלתם אינה תפלה. הרמב״ם יצא נגד דעות אלו ופרסם את אגרתו המפורסמת בשם „אגרת השמד״ (או מאמר קידוש ה׳). הרמב״ם ראה, שדברי החכם הזה עשו רושם איום על האנוסים וגרמו ליאוש מחודש. הם אמרו, שאם גם בקיום המצוות בסתר הם נחשבים לעובדי עבודה־זרה, אז לשם־מה עליהם להסתכן ולחיות בפחד מתמיד?

ה„אגרת״ החדשה של הרמב״ם, אגרת השמד, פורסמה כנראה בשנת התקכ״ב—ג (1162—3) ובה תוכחה ומוסר לחכם הנ״ל שפרסם דעתו מבלי לחשוב מה הן התוצאות העלולות לצמוח מדעה זו. לאחר מכן מוכיח הרמב״ם בקיאות מופלגת בכל מקורות התורה, הנ״ך, המשנה, התלמוד הבבלי והירושלמי, במדרשים ובמקורות חז״ל האחרים, מהם מצטט לרוב הלכות ורעיונות הסותרים דברי החכם הנ״ל. אין זאת אומרת, שהרמב״ם הוא בעד לחיות כאנוסים זמן רב. להיפך, הרמב״ם קורא גם הוא להם לחדול מלהיות אנוסים ולהימלט במדת האפשר או במקרה שאין תקוה נראית לעין, אז למות על קידוש ה׳, אלא שאין כל חובה לעשות זאת מצד ההלכה, כי במצב בו אפשר להנצל ממות ע״י דיבור ולא ע״י מעשה, כמו שזה היה אצל המוסלימים, אין כל חובת קידוש ה׳ ליהרג ולא לעבור. מכאן בא הרמב״ם להבדל שבין האיסלם — בה אין השמד דורש מעשה אלא דבור, ולכן אינה בבחינת עבודה זרה — לבין הנצרות, שהיא עבו״ז ממש וחייבים לקדש ה׳ ברבים בכל מקרה של אונס.

הרמב״ם עוד מדגיש באגרתו זאת, שאין אדם דן את חבירו עד שיגיע למקומו. אגרת זו עודדה את האנוסים מחדש ורבים מהם קבלו עצת הרמב״ם ונמלטו על נפשם למקומות שבהם לא היו גזירות וחזרו ליהדותם. בזה אנו רואים הצלחת הרמב״ם בטפול בבעיה עדינה זו.

לפני חג השבועות של שנת תתקכ״ה הגיעה משפחת הרמב״ם לארץ ישראל. הם הגיעו אחרי דרך ארוכה וקשה של חודש ימים באניה לעכו. ימי הצרות והסערה של הנסיעה נקבעו כיום צום במשפחת הרמב״ם לדורות, ואילו הימים

בהם הגיע ארצה וביקר בירושלים קבע הרמב״ם לימי חג ושמחה למשפחתו.

הימים — ימים קשים ליהודי א״י. השלטון בידי הצלבנים, והיישוב היהודי מצומצם מאד. כנראה, שבגלל סבות אלו לא יכלה משפחת הרמב״ם להיקלט בא״י והיא ירדה למצרים. בהתחלה גרו באלכסנדריא ולאחר מכן בקאהיר.

כאן הגיע סוף־סוף הרמב״ם למנוחה יחסית אך לא נפסקו צרותיו. אביו נפטר. הרמב״ם עצמו היה קרבן להלשנה וגם היה חולה מאד. והאסון הנורא ביותר אז היה טביעת אחיו העשיר עם כל הרכוש של המשפחה. עד עכשיו היה אח זה מפרנס את כל המשפחה והרמב״ם יכול היה לשבת על התורה ועל העבודה. עכשו הוטל על הרמב״ם גם העול של פרנסת המשפחה. הוא התחיל לעסוק במקצוע הרפואה, אותו ידע היטב עוד מימי נעוריו, בו פרסם מחקרים וידוע היה כמומחה בשטח זה. מומחיותו נתפרסמה מהר והוא נתקבל כרופאו הפרטי של השולטן בקהיר. מינוי זה החזיר את מצבו הכלכלי למצויין, ואף פרסם את שמו עוד יותר בשטח הרפואה, ומאז המונים השכימו לפתחו. הוא גם פרסם מחקרים רפואיים חדישים בשפות שונות אשר הקנו לו שם עולמי.

נוסף לעיסוק במקצוע הרפואה ועבודותיו הספרותיות הרבות מצא הרמב״ם זמן לעסוק גם בפעילות ציבורית לטובת היהדות בכלל ולטובת יהודי מצרים בפרט. היא עלה במהרה לדרגת „נגיד מצרים״ ולאב״ד בעיר, ובזה היה למעשה המנהיג של העולם היהודי כולו ובמיוחד של יהודי מצרים וארצות ערב האחרות.

בזמן היותו אב״ד פרסם הרמב״ם תקנות רבות וחשובות בכל שטחי החיים: במשפחה, בכשרות, בבית־הכנסת ועוד. הוא גם יסד בקהיר ישיבה גדולה, אליה נהרו מאות תלמידים לשמוע לקחו, והרמב״ם כלכל אותם גם מבחינה גשמית וסיפק להם כל צרכיהם. כן קבע שיעורי תורה ברבים למבוגרים שבקהילתו.

בינתיים לא הפסיק, כאמור, הרמב״ם גם בעבודתו הספרותית. בשנת תתקכ״ח (1168), כשהרמב״ם היה בן 33 סיים את עבודתו הכבירה של פירוש המשניות אשר נקרא בפיו בשם „ספר המאור״. פירוש זה הוא רחב ומקיף ושונה הוא מכל הביאורים שקדמו לו, כולל רש״י, בכך, שאין הוא מפרש מלים בודדות אלא באופן כללי כל משנה ומשנה, לפי הנושאים, הרעיונות, העקרונות וההלכות שבה. בפירושו זה השתמש הרמב״ם בכל המקורות התלמודיים וכן בידיעותיו הרבות בענפי המדע השונים. נוסף לפירוש המשנה כתב הרמב״ם הקדמה כללית לפירוש כולו וכן הקדמות בודדות — ארוכות וקצרות — לכל מסכת, ולפעמים גם לפרק מסויים. ההקדמה הכללית כוללת בתוכה דיון על מהות התורה שבע״פ והשתלשלותה מסיני ועד לרבי יהודה הנשיא וממנו עד חותמי התלמוד הבבלי, רב אשי ורבינא.

כן מסביר הרמב״ם בהקדמה זו את המונחים הקשורים להלכה ולאגדה, את בעלי ההלכה ובעלי האגדה, את יסודות האמונה ועקריה (כפי שגם נוסחו בתפלת „אני מאמין״ של הרמב״ם), ועקרונות אחרים ביהדות. במיוחד חשובות ההקדמה הנפרדת לפרק „חלק״ הדנה בבעיות העולם הבא ותחית המתים, וההקדמה למסכת אבות הנקראת גם בשם „שמנה פרקים״ ובהם דיון כללי על המדות של האדם, על היחסים בין ה׳ לבין האדם מישראל ועל הבחירה החפשית.

בשנת תתקל״ב, (1172), בשבת הרמב״ם בקהיר בתור נגיד מצרים, פרסם את אגרתו המפורסמת השניה כתשובה לשאלת חשובי יהודי תימן בראשות ר׳ יעקב אלפיומי. הם תארו בשאלתם את המצב הנורא בו נמצאת יהדות תימן, בגלל שלשה דברים קשים: א) גזירות השמד הנוראות של המלכות. ב) יהודי בוגד, מומר להכעיס, משמיץ את התורה שבכתב ושבע״פ, וע״י זה מסית ומדיח. ג) משיח שקר המנבא על גאולה קרובה וע״י זה מבלבל ומשלה את ההמונים. צרה משולשת זו עושה שמות בקהילות תימן, בגופם, בנפשם ובממונם, ולכן מבקשים הם מהרמב״ם „כדת מה לעשות״.

הרמב״ם, שהיה מוכן כל רגע לענות לקוראיו כתב מיד את אגרת התשובה שלו הנקראת „אגרת תימן״ או „פתח־תקוה״. תפקיד האגרת כמו של אגרת השמד הוא „לחזק ידים רפות ולאמץ ברכים כושלות״. אגרת זו ברורה ומסודרת בהיותה כתובה כדברי תשובה המנותחים באיזמל ההגיון, על ראשון־ראשון ועל אחרון־אחרון.

ראשית כל מסביר הרמב״ם את מקורה ושרשה של „שנאת עולם — לעם עולם״. שנאה זו, היא בעצם קנאת אומות העולם ליתרוננו הרוחני ורמת הרוח הגבוהה שלנו. היא מופיעה בצורות שונות ובתקופות שונות. יש היוצאים נגדנו בחרב ויש בכתב, ויש בשתיהם יחד. והכל בשל אותה קנאה כלפינו. קנאה־שנאה זו, לפי הרמב״ם, מתבטאת גם ע״י לקיחת רעיונות היהדות, ועם תוספת מחשבות דופי עליהם יוצרים „כת״ או „דת״ חדשה, ובשם אותה טלאי רוצים להשמיד אותנו. (כוונתו הברורה היתה כאן לאיסלם).

לאחר מכן דוחה הרמב״ם את טענות המומר ומוכיח את אפסותן. הוא דוחה בכל תוקף את הדעה כאילו חו״ח בתורה הקדושה נמצאים רמזים למוחמד ודרך אגב מסביר את מהות הנבואה האמיתית. הוא מזהיר מפני מחשבי הקץ למיניהם.

לאחר מכן עובר הרמב״ם לדון בעניני המשיח והנביא שיבוא לבשר את בואו. הוא טוען שהלז שסיפר על עצמו, שלו הודיעו על בואו של המשיח, הוא חולה מסוכן, משוגע ר״ל, ואין להתחשב בו. לכן מציע הוא לחבשו בבית הסוהר כי משוגע הוא.

יחד עם כל ההסבר היפה שהשיב להם על שלש השאלות שלהם, הוא מציע להם גם עצה טובה, איך להמלט מהסכנה. „שיברחו וירדפו אחרי ה׳ ויכנסו למדברות ולמקומות שאין בהם ישוב״.

לבסוף הוא מבקש מר׳ יעקב להפיץ אגרת זו, אך בזהירות רבה, כדי שלא תפול לידי הערבים ויכולה לצמוח מזה רעה רבה.

היצירה המפוארת ביותר של הרמב״ם היא „היד החזקה״ המשנה תורה של הרמב״ם, ספר ההלכות הגדול ביותר שנכתב מאז התלמוד, ועל ספר זה הוא נקרא „המורה לדורות״. לארבעה עשר (יד) ספרים חלק הרמב״ם את כל ההלכות. לפני שנגש לספרים עצמם הוא מביא הקדמה ברורה על ההשתלשלות של הסמיכה מסיני ועד רב אשי ורבינא, שהם „סוף הוראה״. לאחר מכן הוא מסביר מה הניע אותו לכתוב יצירה זו, ולמה בחר דוקא בצורת חלוקה זו ולא באחרת. הספרים מחולקים לפי ענינים. בכל ספר קובץ הלכות על נושא מסויים כשבראש כל קובץ מביא הרמב״ם את מצוות העשה והלא תעשה הקשורות לנושא. הקובץ נחלק לפרקים, והפרקים להלכות בודדות. יש כאן מעין חלוקה מקבילה למבנה המשנה.

מציאת ההלכה לפי שטה זו היא קלה ביותר, כי כל הדיון ההלכתי במשנה, במדרשי ההלכה, בתלמוד הירושלמי והבבלי ועוד, מתומצתים ומרוכזים ב„משנה תורה״, בקיצור, זה ליד זה ולענין.

עשר שנים רצופות עבד הרמב״ם על החבור הכביר הזה, משנת ד׳ תתקל״א—תתקמ״א (1171—1181). הוא למעשה בנה את ההלכה לבנין עדי־עד, וכל זה בלשון קודש ברורה ושוטפת.

נוסף לחיבורים הנ״ל חבר הרמב״ם גם את ה„מורה נבוכים״ (בשנת ד׳ תתקנ״א, 1191), ספר שעורר בזמנו רעש על דרך החקירה שלו, אך במשך זמן נתקבל בכל התפוצות. ספר זה בואר בכל הדורות, אך לצערנו, רבים עשו בו כעולה על רוחם, בנגוד לרוח המחבר והשקפתו על היהדות.

בכל ספריו, אך במשנה תורה במיוחד, לחם הרמב״ם נגד הקראים. לשם כך הקדיש גם מאמרים ואגרות, וכשאלה לא הועילו, עמד הרמב״ם בכבודו ובעצמו בראש מחרימי הקראים במצרים ותקן כל מיני תקנות נגדם. כך נתגלה הרמב״ם לא רק כסופר וחוקר, איש ההלכה, אלא גם כאיש המעשה, קברניט האומה הלוחם מלחמת ה׳ נגד כל תופעה של פגיעה במסורה המקודשת מסיני.

בכ׳ טבת שנת תתקס״ה (1204) הלך הרמב״ם לעולמו. לא רק יהודי מצרים אלא העולם היהודי כולו התאבל מרה על פטירתו. הובא לקבורה לטבריא, שם מנוחתו כבוד עד היום הזה.

לא. היהודים בספרד הנוצרית במאה ה־13 וה־14

יחס המלכים הספרדיים הנוצרים אל היהודים — זכויות היהודים — ירידתם הרוחנית והדתית של עשירי היהודים — „הקהילה" בספרד ומוסדותיה — התעסקות היהודים.

כאשר פרננדו הקדוש, מלך קשטיליא (1217—1252), כבש את אנדלוסיא — שמחו היהודים מאד. הגזירות הקשות שעברו עליהם בימי השבט אל־מוחאדים היו ללא נשוא. למעשה היהודים שעדיין חיו באיזור זה, היו לרוב אנוסים.

פרננדו קיבל ברצון את שמחת היהודים בסביליא והחזיר להם חסד. הוא הרשה להם לשבת בשכונתם הקודמת ואף נתן להם 3 מסגדים, כדי להפכם לבתי־הכנסת. בזה למעשה הוכיח פרננדו, כי היהודים הם שלו וכך נקבע למעשה בחוקת ארצות ספרד השונות. היהודים היו כקנין גוף המלך. פעמים רבות הגן המלך על היהודים בתוקף זכותו זאת בפני התקפות הכנסיה, אך קרו גם מקרים הפוכים, שהמלך היה מעביר זכותו זאת לכמרים ואז היה מצבם קשה מאד.

היחס הטוב אל היהודים לא היתה נחלת יהודי קשטיליא בלבד. גם יעקב הכובש, מלך ארגון, (1213—1276) קבל ברצון את היהודים שנמלטו אליו מצרפת בשעת הגירוש. תקופה זו היא תקופת הפריחה והשגשוג של החיים הרוחניים, הכלכליים והמדיניים של היהודים באיזור זה. היחסים בין שלש הדתות במדינה היו גם מסודרים והוגנים, כי המלך הגן על היהודים ועל המוסלימים, וע"י כך זכויותיהם היו מובטחות.

הזכויות כללו תנועה חפשית בכל רחבי המדינה; רשות שפוטית לדייני ישראל לדון דיני ממונות ודיני נפשות ע"פ התורה; במקרה של דיון בין יהודי לבין נוצרי יש לדון בבי"ד משותף, ע"י עדים משני הצדדים; איסור לדון במשפט בו היהודי הוא צד אחד בשבתות וביו"ט; שימוש בכל התפקידים הרמים הציבוריים ועוד.

היהודים עלו מעלה־מעלה וניצלו זכויותיהם היטב. לא מצאנו מעמד דומה בשום מדינה נוצרית אחרת. היהודים קבלו את הנהגת המדינה מבחינה כספית לידיהם. הם היו ממונים על רכוש המלך והמדינה, היו חותמים על תעודות מלכותיות בכל מה שנוגע לנכסי דלא־ניידי, למכירת ולהחכרות.

כתוצאה ממצב זה התחילה תקופת הגברת העושר בביתם של הפקידים היהודיים הגבוהים, שהביאה לשחיתות המידות, להתקרבות אל הנוצרים ולפריקת עול התורה והמצוות.

אולם טעות היא לחשוב שהמלכים „הטובים" האלה לא היו מעונינים בהתנצרות היהודים, אלא עשו לעצמם חשבון כלכלי פשוט: כדאי להם לנצל את ידיעותיהם ואת כשרונותיהם של היהודים כדי להגביר חיל במדינה וע"י כך להתעשר, וממילא היהודים אשר יתקרבו בדרך זו אל החברה הנוצרית יפגעו מהם ברוחם, כאשר באמת קרה, והמטרה הכפולה תושג. גם עושר המלך עלה והוגבר וגם נפש היהודים הורעלה ע"י מצב „טוב" זה.

כדי להשיג מטרה זו של התנצרות היהודים, היו המלכים כופים בצורה עדינה ויכוחים בין חכמי היהודים לבין מומרים וראשי הכנסיה, שנדבר עליהם להלן. חכמינו היו מתנגדים לויכוחים כאלה, אך ראשי היהודים, הפקידים הגבוהים ושרי החצר, היו דורשים ותומכים בויכוחים כדי להעלות עמדתם בעיני המלך. לרוב היו הויכוחים מסתיימים בהמרות־דת נוראות. בכלל נוצרה מתיחות בין רבני הקהילות לבין שרי היהודים. הגבולות בין האוטונומיא העצמית לבין ההתערבות הממשלתית, שכביכול היתה לטובה, טושטשו וגרמו ללא מעט צרות. יהודי החצר היו בעיקר הגורמים לטשטוש זה. הם היו מעוניינים מצד אחד בזיקה לקהילות, ומאידך קבלו זכויות מיוחדות, לא להזדקק להנהלת הקהילות ולרבניהן בכלל. המלך קבע בשבילם, שאינם מוכרחים לעמוד אף פעם בפני בי"ד של הקהילה, אינם חייבים במסיה, אסור לקהילות להחרימם או להטיל עליהם עונש אחר וכדומה. זה היה צעד ראשון לניתוקם מאחיהם היהודים.

הצעד השני היה רצונם החזק להשיג שררה ושלטון על הקהילות, והמלכים נטו חסד להם ועשו כרצונם. המצב הגיע לידי כך, ששרים יהודיים אלה, פורקי עול, קבלו רשות מאת המלך למנות דיינים בקהילות, ורק כאשר הורגשה תסיסה חזקה בקהילות כתוצאה מענין זה, חזר בו המלך וביטל רשות זו.

הצעד השלישי שלהם היה בדרך כלל התקרבות יתר אל הנוצרים ובושה במצוות מסוימות ומכאן הדרך להתנצרות מרצון (ר"ל) היתה קרובה מאד. לכן באו רוב ההתנצרויות בספרד מהחוגים האלה. כמובן, שהזלזול במצוות גם בא מחוגים אלה ועל רקע זה נבין יותר את הצורך בחיבור ספרו של ר' משה מקוצי, הסמ"ג, שאותו תיארנו למעלה.

„הקהילה" בספרד היתה מורכבת מיהודי העיר, אשר בראשה עמדו „נאמנים" שייצגו את הקהילה כלפי השלטונות. הפקוח הממשלתי על הקהילה היה חזק מאד.

בשני שטחים במיוחד היה חשוב תפקיד „הנאמנים״: בשפוט ובגבית מסים. אך גם קיימו מוסדות צדקה למיניהם, חתמו על חוזים בשם היהודים, הקימו בתי כנסת ובתי מדרש, עסקו בפדיון שבויים (לרוב מהפליטים שהגיעו מארצות הגירוש), בכל מקרה של ספק היו הנאמנים יחד עם המפקחים הממשלתיים מתיעצים ב„יועצי הקהילות״, שלרוב היו הרבנים, ביניהם גדולי ישראל כמו הרשב״א, הרא״ש ואחרים בתקופותיהם. משום כך תמכו לרוב רבני הקהילות בעמדת הנהגת הקהילות כלפי חברי הקהילה. בידי הנאמנים היתה הזכות יחד עם הרבנים להטיל ענשים שונים, כגון חרם, גלות, מלקות, ענשים כספיים ולפעמים גם מות על יהודים חוטאים, והשלטונות הוציאו לפועל את הענשים.

העבירות היו לרוב דתיות אך גם כלכליות. הנאשמים והנידונים יכלו לערער בפני בי״ד רבני מחוזי ועל פס״ד של זה בפני „רב החצר״, שהיה מעין רב ראשי ממונה ע״י המלך, כנציגו האישי המפקח על כל הקהילות.

ההתערבות התמידית של השלטונות בחיי הקהילה של היהודים גרמה לתוצאות גרועות, כגון שוחד, הלשנה, וכדומה. תפקידם של רבני הקהילות היה לצמצם תופעות שליליות אילו והיו מתייחסים אליהן בכל חומרת הדין.

התעסקות היהודים היתה לרוב של עיסוק במלאכה, במיוחד בשטח האריגה והצביעה, אם כי חשיבותם הכלכלית התבטאה לרוב בחיי המסחר והבנקאות. התפתח גם סחר חוץ נרחב, שבו חלק היהודים היה רב. ע״י כך נוצרו קשרים חשובים בין יהודי ספרד לבין יהודי שאר הארצות לאורך כל ישובי הים התיכון והמזרח הקרוב.

הבעיה המרכזית שעמדה בפני שליטי ספרד היתה: איך לגשר בין רצונה והחלטותיה של הכנסיה לבין זכויות היהודים? בעיה זו התעוררה במיוחד לאחר גזירות כנסת לטראן הרביעית. במדינה, בה חלק כה גדול של היהודים עוסקים בכל שטחי הכלכלה והחיים הפנימיים — איך יתכן לדרוש מהם לשאת אות קלון, למשל? הבעיה היתה קשה עוד יותר נוכח אדיקותן הקטולית של מלכויות ספרד.

בעיות אילו גרמו להמצאת שיטות חדשות נגד היהודים, אשר עליהן נדבר בפרק הבא.

לב. מצב יהודי ספרד במאות ה־13 וה־14

היחסים בין הנוצרים לבין היהודים — מטרות הרקונקויסטה — המצב בימי פרננדו הקדוש בקשטיליא ובימי יעקב „הכובש" (ה־1) באראגון — היהודים כראשי חוכרי מסים ובעלי תפקידים אחרים — הפעלת הגזירות — המצב בימי אלפונסו ה־10 — המתיחות בין המלכים לבין הכנסיה בגלל היהודים — היחס של פדרו ה־3 מלך אראגון והנחותיו — הסכסוכים בבית המלכות וסבל היהודים — המעמדות לוחצים נגד היהודים — נס פורים בימי אלפונסו ה־11 ומרטינץ הרשע — עליתו וירידתו של השר אבולעפיא — השפעתם הרעה של יהודי החצר — מקרה פייגון והמלך הנרי ה־2 — ביטול זכויות בתי הדין היהודיים.

הכנסיה הקטולית לא רחמה על יהודי ספרד. היא רצתה להכניס תחת שלטונה את יהודי ספרד ומוסלמיה, כשם שעשתה זאת בכל מדינה נוצרית אחרת. אולם המצב המיוחד של יהודי ספרד חייבו אמצעים מיוחדים נגדם. כפי שכבר כתבנו בפרק הקודם, מצבם הכלכלי של יהודי ספרד ועמדתם הפוליטית חייבו גישה אחרת מצד הכנסיה נגדם. גם הויכוחים הדתיים גרמו לחופש ביטוי יתר של היהודים, שהיו צריכים להתחשב בו. העובדה, שבספרד חיו זו ליד זו שלש דתות — היהודים, המוסלימים והנוצרים, עוד הגבירה את המתח הדתי. כאן העיזו היהודים יותר מאשר במקומות אחרים. בתקופה ההיא עוד קרו מקרים רבים של גיור עבדים נוצרים שהיו עובדים אצל יהודים. דבר זה עורר לא מעט את חמת מנהיגי הכנסיה. גם העובדה, שבספרד נמשכה המלחמה המתמדת של הנוצרים נגד המוסלימים, בהיות חלק מספרד עוד כבוש בידי המוסלימים, הגבירה את המתיחות הדתית.

בתקופת הרקונקויסטה, זו הכיבוש בחזרה של שטחי ספרד לידי הנוצרים והחזרת המצב, גברה פעולת הכנסיה נגד היהודים. ראשי הכנסיה בספרד היו רובם מכת הדומיניקאנים, והם שאפו לבצע בכל מחיר את החלטות כנסת לטראן לגבי היהודים, שפירושן היה — השפלת הדת היהודית. כחלק מ„החזרת המצב" דרשו הנוצרים את המעשר מכל השדות והבתים שעברו בימי הערבים מידי הנוצרים לידי

היהודים. אבל בזה לא הסתפקו. הם גם דרשו נשיאת אות קלון ע"י היהודים. למעשר הסכימו היהודים, אך לאות קלון — לא, והם הודיעו למלך קשטיליא, פרננדו הקדוש (1217—1252), שאם יוטל עליהם אות הקלון — יעזבו את המדינה. פרננדו, שהיה מעונין בהשארות היהודים הכשרוניים בארצו, הפעיל לחץ חזק על הארכי־הגמון מטולידו ושניהם השיגו ויתור לענין זה מהאפיפיורים, שהתחלפו בימי פרננדו: הונוריוס ה־3, גרגוריוס ה־9 ואינוצנטיוס ה־4. גם בענין בניית בתי־כנסת ויתר פרננדו ליהודים והתעלם מהחלטות הכנסיה. בתקופה ההיא גבנו רוב בתי הכנסת המפוארים שבספרד.

גם יעקב „הכובש", מלך אראגון, המדינה הנוצרית השניה, (1213—1276) נתן הנחות אלו ליהודי ארצו, למרות שבאופן אישי היה מעונין בהמרות־דת המוניות מצד היהודים. אולם שמירת החוק בעיניו היתה חשובה יותר, ולכן רצה להביא לידי המרות־דת (חו"ח) בדרך חוקית, דהיינו בדרך של שכנוע וויכוחים, (על הויכוחים ראה בפרק הבא). הוא היה זקוק לכסף היהודים ולכן נאלץ לתת להם זכויות (לדוגמה, הזכויות ליהודי מונפלייר בשנת 1258).

בשתי המדינות, בקשטיליא ובאראגון, לא שמו לב המלכים גם לנקודות אחרות של גזירות נגד היהודים. בקשטיליא, למשל, מינה המלך פרננדו את היהודי דון מאיר די מליאה לראש חוכרי המסים בארצו. גם באראגון מינו את יצחק בנבנשתי לרופא חצר המלך, למרות שבקאנון (ספר חוקים) של הכנסיה היה כתוב, שאסור להרפא אצל יהודי.

יורשו של פרננדו בקשטיליא, אלפונסו ה־10 (1252—1284), המשיך במדיניות קודמו ביחס אל היהודים. גם הוא מינה אנשי כספים יהודיים לנהול עניני הכלכלה של מדינתו וכן לקח לעצמו רופא יהודי בשם ר' יהודה הכהן, אך בדברים אחדים נאלץ להכנע לדרישות הכנסיה ובגלל דברים אלה הורע מצב היהודים. אמנם רוב הגזירות לא היו קשות, במיוחד בשביל המוני בני ישראל, כי היו אלה בעיקר איסורי מגע חברתיים בין היהודים לבין הנוצרים, שרק לעשירי העם הפריעו (ולכן היה בגזירות אילו משום טובה, כי הן באו להזכיר ליהודים אלה, שהם יהודים). אך גזירה אחת היתה קשה מכולם, וזאת החובה ללכת לשמוע דרשות הדומינקאנים בכנסיות. זו היתה אחת הדרכים ל„שמד של שכנוע". היה לחץ מצד הכנסיה על המלכים לבער את התלמוד, כמו שעשה באותו זמן לואי הקדוש בפריז (ראה למעלה — הויכוח ושריפת התלמוד), גם גזרו גזירות כאלו אך לא קיימו אותן.

אלפונסו ה־10 ריכז בספר מיוחד את כל החוקים נגד היהודים, אך רובם

לא בוצעו. לעומת זה הם השפיעו על התגברות ההסתה מצד הכמרים וההפרעות והעלילות מצד ההמונים. יחד עם זאת נמתחו היחסים גם בין המלכים לבין הכנסיה, כשאלה האחרונים דורשים בכל תוקף ביצוע הגזירות ואילו המלכים דוחים אותן באופן קבוע. מתיחות זו היתה בעצם פתח ההצלה של היהודים. בימי שני המלכים החדשים בספרד — אלפונסו השלישי (1285—1291) מלך קשטיליא, ופדרו ה־3, מלך אראגון (1276—1291), נמשכה מתיחות זו. שניהם הגנו על יהודי ארצם בגלל העסקים הכספיים הרבים בהם היו קשורים אל היהודים. ליהודי ולנסיא הורשה לסגור את שערי שכונתם, כדי להתגונן מפני מתנפלים; המלך סתם פרצה בחומת השכונה; ועוד הנחות רבות אחרות. עוד בסוף ימי אלפונסו ה־10 פרצה מלחמת אזרחים על רקע סכסוך המלך עם בנו סנצ׳ו שנמשכה בימי אלפונסו ה־3, ובה השתתפו האצילים והאבירים נגד המלך. היהודים ידעו שטובתם היא נצחון המלך ולכן לא השתתפו במרד, אלא תמכו בו בשקט, בגלל זה שחרר אותם לאחר מכן המלך מדמי העונשין שהטיל על כל האוכלוסיא, פרט ליהודים.

במאה ה־14 הורע מצב יהודי אראגון אך שופר מצב יהודי קשטיליא. המלכים התקשרו יותר ויותר עם היהודים בעניני הכספים, שעל־כך נתווספו גם הסכסוכים הפנימיים הקבועים שבבית המלכות (כפי שראינו למעלה), כששני הצדדים מנסים לרכוש לעצמם את היהודים. רק לאחר שמעמד המלכים התחיל לרדת, התחיל גם מצב היהודים להרע. המלכים הותקפו משלשה צדדים — האצילים, הכמרים והסוחרים העירונים — ושלשת המעמדות האלה נצלו את יחס המלכים אל היהודים לחלק או לעיקר התקפתם נגדו. האצילים דרשו מן המלך הפעלת חוקים לטובתם וכדי לקבל תמיכת הכנסיה, האכרים המדוכים, והסוחרים העירונים לדרישותיהם, דרשו דרך אגב גם הפעלת חוקים נגד היהודים. הכמרים, כמובן, העלו בראש דרישותיהם הפעלת החוקים האנטי־יהודיים. הסוחרים העירונים, אשר גם כאן — כמו ברוב ערי אירופה — חששו מהתחרות היהודים, ברואם את הצלחות היהודים ממש לנגד עיניהם — דרשו גם הם לצמצם השפעת היהודים. לחץ משולש זה התחיל לתת אותותיו כבר בימי פרננדו ה־4, אשר רק הודות ליועצים יהודיים פקחים הצליח להשתחרר מהלחץ.

בימי אלפונסו ה־11 (1325—1350) אירע בחסדי ה׳ נס פורים ממש, דומה לנס שעשה לנו ה׳ בימי מרדכי ואסתר. הוא מינה לראש חוכרי המסים בארצו את יוסף בנבגשתי. הוא היה יהודי פקח מאד והשפעתו על המלך היתה גדולה כל־כך, שעוררה את קנאת ראשי החברה הנוצרית. קנאה זו הגבירה את שנאת העם כלפי המלך, „המוסר — לפי טענתם — את השלטון בארץ לידי יהודי ערום״. באותו

זמן עלה לגדולה עוד יהודי בחצר המלך, בשם שמואל אבן ואקאר, אשר קבל לידו את חכירת המכס על הסחורות המובאות מגרנדה, שעוד היתה תחת שלטון המוסלימים. בין שני היהודים התחילה התחרות פרועה אשר אפשרה לנוצרים, שונאי שניהם, להנקם ביהודי המדינה, וכמעט להשמידם. בראש שונאי ישראל, ההמן של אז, עמד מרטינץ, אביר נוצרי שירד מנכסיו. במשך הזמן נעשה לראש מעמד האבירים, וע״י כך התקרב אל המלך ובדרך שטתית של הסתה הצליח להסיתו נגד שני היהודים העשירים. שניהם נאסרו. בנבנישתי מת בבית הסהר, ואילו אבן ואקאר עונה למות. בינתים הכריז שליט גרנדה המוסלימי מלחמה נגד אלפונסו, ומרטינץ הצליח לשכנע את המלך כי היהודים גרמו למלחמה זו, ואם הוא רוצה למנוע כבוש קאשטיליא ע״י המוסלימים עליו לרכז צבא חזק הדורש כסף רב. לשם כך, הציע מרטינץ־המן להחרים את כל כספי היהודים ורכושם, לגרשם מן הארץ והוא, מרטינץ, הבטיח הכנסות שוות למלך, גם בלי היהודים. מרטינץ רצה להוכיח עצמו כנאמן למלך, למרות חתירותיו נגדו, (כהמן בשעתו), והתנדב לעמוד בראש צבא האבירים נגד המוסלימים. הוא הצליח לנצח את המוסלימים והפך בזה לגבורם הנערץ של ההמונים. היהודים הכריזו צום ואבל והתפללו לה׳ שירחם עליהם. וה׳ שמע תפילתם. רוח והצלה עמד להם ע״י זה שנעכרו היחסים בין המלך לבין מרטינץ. הוא הוזמן הביתה משדה הקרב, וכנראה חשש לבוא מפני הרגשתו שהמלך רוצה לעשות לו משהו רעה, ולכן סרב לפקודת המלך. מרטינץ רכז מסביבו את כל האבירים מאיזור אלקנטרה והכריז על מרד נגד המלך. בחודש אדר, שנת ה׳ צ״ט (1339) נתפס הרשע והומת.

בימי יורשו של אלפונסו ה־11, המלך פדרו ה־4 (1350—1369), נמשכה המתיחות בין שני הניגודים שראינו למעלה: בין הצורך ביהודים לחיי הכלכלה של המדינה לבין הקנאה של ההמונים כלפי היהודים המצליחים. הוא מינה את אחד מפרנסי היהודים בטולידו, את שמואל אבולעפיא לשר האוצר. אבולעפיא היה כשרוני מאד והקים מחדש את כל מערכת המסים של המדינה על בסיס חזק. כמובן, מתנגדי המסים האשימו אותו שהוא מתעשר על־חשבון המסים של הנוצרים. רמת החיים הגבוהה שלו, ממש כמו מלך, עם עבדים ומשרתים — כשמונים במספר — דקרה את עיני ההמונים. באותו זמן פרץ גם המרד של הנסיך הנרי, אחר פדרו, אשר דרש לעצמו את כס המלכות. היהודים, בהנהגת אבולעפיא, היו נגד הנרי ותמכו במלך פדרו. לכן התנפלו חיילי הנרי על שכונת היהודים בטולידו, רצחו למעלה מאלף יהודים, שדדו החנויות של היהודים וגרמו לפרעות קשות בהם (ה׳ קט״ו, 1355).

בינתיים סר חינו של אבולעפיא גם בעיני המלך פדרו, כמו שזה תמיד קרה. שרי החצר הנוצריים הצליחו להסיתו נגד היהודי העשיר, שעשרו היה ממש בלתי מוגבל, ולאחר שבעצמו היה זקוק לכסף רב, צווה לאסור את אבולעפיא ולהחרים כל רכושו. הרכוש כלל הון תועפות: מאות אלפי מטבעות של זהב וכסף, כלים יקרים ביותר בעשרות ארונות ותיבות וכן אוצרות מטבעות זהב שנתגלו מתחת לאדמה, לאחר שאבולעפיא עונה בכלא סביליא וגילה תוך כדי עינויו את המטמונות.

המצב הורע הרבה יותר בימי הנרי ה־2, הנסיך שניהל את מלחמת האזרחים הנ״ל וניצח בה, הוא מלך עשר שנים (1369—1379) ורוב התקופה הזאת עברה בגזירות, כי הוא לא שכח ליהודים שבמלחמת האזרחים תמכו בפדרו ולא בו. הוא הטיל מסים כבדים על היהודים אך יחד עם זאת השתמש בהם כסוכני כספים ראשיים. אחד מהסוכנים היהודיים האלה גרם לירידתם הכללית של כל היהודים בקשטיליא, עברו הזמנים שהיו פעם 400—300 שנה לפני כן, כששרים יהודיים כר׳ חסדאי אבן שפרוט ור׳ שמואל הנגיד עמדו בראש הממלכה הערבית בספרד ושמשו בד בבד כגדולי האומה המוכנים להקריב עצמם כל רגע למען יהודי ארצם. הפעם הפריעו שרים אלה לחיי היהודים בהתנהגותם השחצנית, ברמת חייהם המפוארת, בהתרחקותם מכל דבר יהודי־צבורי, ובעיקר בשנאתם ההדדית שהביאה לפעמים להלשנות קיצוניות ביותר.

המעשה קרה כך. הסוכן הראשי היהודי של הנרי היה אחד בשם יוסף פייגון מסביליא, שהיה גובה ביד חזקה את המסים, במיוחד מן היהודים. אחד משונאי פייגון הלשין עליו, שהוא מועל בכספי המדינה. המלך צווה לאסרו והטיל עליו קנס כספי כבד. לאחר מכן, כשראה שהכנסותיו יורדות צווה לשחרר את פייגון ואף החזירו לתפקידו הקודם. פייגון רצה להתנקם והלשין על כל ראשי הקהילות בפני המלך. כשנודע הדבר לדייני סביליא, הוציאו נגדו פס״ד מות בעוון הלשנה. (כבר כתבנו בפרק הקודם את זכויות ביה״ד היהודי גם בדיני נפשות). באותו זמן מת המלך הנרי, ידיד פייגון, ועלה לשלטון יואן ה־1 אשר אישר את פס״ד ביה״ד היהודי, ופייגון הוצא להורג. לאחר מכן טען המלך, שלא ידע את פרטי פסה״ד ולכן צווה לבטל את זכות בתי הדין היהודיים לדון עונש מות, ולאחר מכן אף דרשה ממנו הכנסיה לבטל את זכות היהודים לדון דיני ממונות, אך המלך סרב.

הקנאות הדתית גברה בינתיים. וכך נכנסה יהדות קשטיליא למאת השנים האחרונות שלה שנפתחו בגזירות קשות, ב־1391 ונסתיימו ב־1492, בגירוש כללי (ראה להלן).

גם בארגון, למרות היחס הטוב של המלכים, אשר אף נתנה מקלט למגורשי

צרפת, הורע המצב, בעיקר כתוצאה מעלילות. במיוחד הורע המצב בימי „המגפה השחורה" (1348), בהיות אראגון שכנה לצרפת, שם התחילה המגפה. בשנה זו פרעו הנוצרים ביהודי ברצלונה, ואח"כ ברוב קהילות קטלוניא, שבהן נהרגו מאות יהודים. לאחר הפרעות התארגנו נציגי כל קהילות אראגון ושלחו משלחת לאפיפיור, שיאסור את העלילות, וע"י שוחד רב הצליחו בכך.

בשנת ה׳ פ"ח (1328) היו פרעות קשות ביהודי נבארה. מלכות קטנה זו סבלה משני הצדדים. בהיותה חציה של צרפת וחציה של ספרד סבלה מגזירות שתיהן. אך בעיקר סבלה בגלל תקופות רבות של זמני־ביניים, דהיינו של „בין מלך למלך". הפעם קהילת טודילה נחרבה לגמרי וכן הרגו את רוב יהודי קאשטיליא שהיתה מוקפת כפרים רבים, והאכרים הצטרפו הפעם כולם לפרעות ורצחו ביהודי העיר.

האוירה הכללית של פרעות התחילה להשתלט על כל חלקי ספרד והיא היתה מלווה מלחמה תרבותית של ויכוחים שמתחו עוד יותר את היחסים, ועל זה בפרק הבא.

לג. הרמב"ן – הויכוחים עם המומרים והנוצרים

הרקע לויכוחים — יחס חז"ל לנוצרים — הנקודות המרכזיות השנויות במחלוקת — הטענות נגד הנוצרים — הויכוחים הכפויים — הויכוחים כמשפטים — המומרים ותפקידם — הויכוחים הפרטיים — תולדות הרמב"ן — יצירותיו — הויכוח בברצלונה ועמידתו האיתנה של הרמב"ן — דבריו החריפים נגד אותו איש ונגד הנצרות — גירושו מספרד ועלייתו לא"י — השפעת הרמב"ן על הויכוחים המאוחרים יותר.

הנביא מלאכי אומר: „...הלוא אח עשו ליעקב, נאום ה', ואהב את יעקב, ואת עשו שנאתי וגו'". (פרק א', פסוקים ב—ג). הלכה היא, שעשו שונא ליעקב, אומרים חז"ל והלכה זו הולכת ומתפתחת מאז עד היום הזה. רומי המייצגת בספרות חז"ל את הנצרות, היא הניגוד המוחלט לירושלים, סמל היהדות. שתיהן בבנינן (כפי שזה נאמר גם על קיסריא, שסמלה את שלטון רומי באר"י) — אל תאמין, שתיהן בחורבנן — אל תאמין, אלא כשזו קיימת — זו חרבה. השקפה זו ודומות לה אינן משאירות צל של ספק לגבי היחסים שאנו צריכים לקיים עם העולם הנוצרי, אותה כת, שמאז קיומה חיה ונבנתה על חשבון דם יהודי.

עוד בימי המרד הגדול נגד הרומיים, לפני חורבן הבית השני, כאשר האומה היהודית כולה, על כל מפלגותיה, פרושים, קנאים, מתונים, איסיים וצדוקים, נלחמו במרד נגד הרומיים, הלכו אלה, אנשי הכת הנוצרית ועברו לעבר הירדן, כדי לראות משם את תבוסת עם ישראל, שהם חשבוהו עוד אז כעמם הם. את חורבן הבית חשבו הם תמיד כעונש ה' נגד היהודים ושמחו לו. חומר זה שימש לאחר מכן תמיד כיסוד בויכוחים. חז"ל ידעו את הסכנה הנוצרית והכניסוה לנוסח הראשון של תפילת „ולמלשינים" שהתחילה אז במלה „ולמשומדים" ובהמשך אותה תפלה הוזכרו הנוצרים במפורש יחד עם המינים, ורק בגלל הצנזורה הקשה על סדורינו שונו המלים הללו. רבן גמליאל ושמעון הפקולי ידעו היטב מה טיבם של אלה, במיוחד רצו להרחיק את אלה שחשבו עצמם ליהודים־נוצרים.

הדברים היסודיים שהבדילו בינינו, ומהם התפתחו ההבדלים לאורך כל הקו של האמונות השונות, הם: ההגשמה, קיום המצוות, האמונה בביאת המשיח, הבחירה של עם ישראל, פירוש התנ"ך וסבל הגלות. בכל הדברים האלה נתרחקו

שתי הדרכים, שאי אפשר לקרב אותן או לגשר עליהן. אנו מאמינים באמונה שלמה „שהבורא יתברך שמו, אינו גוף ואין לו משיגי הגוף ואין לו שום דמיון כלל". אמונה זו היא מעקרי היהדות שאין עליה שום עוררין. ואילו הם, להבדיל, מפתחים את הרעיון של השילוש, כאילו מדובר כאן בגוף חלילה. וכך דורש ר' אבהו, מגדולי האומה בסוף המאה השלישית ותחילת הרביעית, אשר חי בקיסריא והכיר אותם היטב: „אנכי ה' אלוקיך — משל למלך בשר ודם, מולך ויש לו אב או אח או בן. אמר הקב"ה: אני איני כך! אני ראשון — שאין לי אב; ואני אחרון — שאין לי אח; ומבלעדי אין אלוקים — שאין לי בן". (מדרש שמות רבה, פ' יתרו) אין הגשמה לה' וכל מי שאומר אחרת הוא כופר בעיקר.

גם בעניני קיום מצוות היו ויכוחים, בה בשעה שאנו מקיימים תרי"ג מצוות אלוקיות במלואן בתוספת תקנות ואיסורי דרבנן, באו הם, להבדיל, והתחילו לזלזל בקיום מצוות עד שביטלו אותן לגמרי.

הם גם רצו לקחת לעצמם את השם „ישראל", וכל ימי קיומם הדגישו, שאנו חו"ח הטועים מן הדרך ואילו הם „היהודים האמיתיים". לשם „הוכחת" טענה זו היו מביאים את גורל עם ישראל בעולם מול הצלחתם הם. מהשוואה זו כמובן נטשטש אצלם המושג „גלות". הם גם היו מסלפים את הפירוש הנכון של התנ"ך, כדי לזייף דעות ולסרס פסוקים, ולהתאימם לרעיונותיהם.

אך הויכוח העיקרי היה תמיד מסביב לנקודת „המשיח". הם רואים ב„אותו איש" משיח, שבא ונצלב ומחכים לתקומתו מחדש. ואילו אנחנו, להבדיל בין טומאה לטהרה, יודעים את האמת, שלצערנו המשיח טרם בא ואנו מאמינים באמונה שלמה לבואו כל רגע, ואע"פ שמתמהמה — מחכים לו בכל יום שיבוא. המציאות בעולם הזה, לצערנו, אינה כימות המשיח. וזאת היתה הטענה העקרית בפי המתוכחים שלנו תמיד, אשר הוכיחו, ששום שינוי לא חל בעולם שיצדיק טענת הנוצרים: אין שלום בעולם, אין יחסי אנוש מוסריים, יש פשעים כמו שהיו וכו'... אם כן, במה הגענו לימות המשיח? נוכח טענה זו מילאו הנוצרים פיהם — מים, ללא תשובה, או שהיו מפסיקים הויכוח וכופים על המתוכחים מצדנו דעות שלא רצו להכיר בהן.

כלל היסטורי ידוע, שהיהודים שנאו את הויכוחים הפומביים עם הנוצרים, החל מראשית ימי הביניים ועד ימינו. לא, חו"ח, משום שפחדו שינוצחו אלא משום הפחד — שאגב הוכח כמוצדק — שהנוצרים, בראותם כף הויכוח נוטה לרעתם, היו עושים את כל המאמצים, כדי שהיהודים לא יוכלו להוכיח טענותיהם. משום כך היו הויכוחים לרוב כפויים על היהודים, בלי כל רצון. ברוב הויכוחים היה

חופש דבור מלא רק לצד הנוצרי. הם יכלו לטעון ולהתקיף, לקלל ולהשמיץ. הצד היהודי יכול היה לכל היותר להתגונן, אך בשום אופן לא להתקיף ולא להגיד את אשר על לבו. ואף בדברי ההגנה שלהם היו צריכים המתווכחים היהודיים להזהר לא להשמיע אף מלה שיכולה להתפרש כדברי נאצה נגדם. ואם במקרה בכ"ז קרה שהיהודי בלהט הויכוח השמיע איזו מלה רעה על אותו איש או נגד הכנסיה, היו אוסרים ומענישים אותו, כפי שזה קרה למשל בויכוח טורטוסה בראשית המאה ה־15. יוצא, איפוא, שויכוחים אלה בעצם לא היו ויכוחים כלל וכלל, אלא משפטים פומביים נגד היהדות שבו „המתווכחים" מצד היהודים היו הנאשמים. הם היו חייבים לענות על כל מיני שאלות טפשיות הנוגעות לתוכן התלמוד או לדחות סילופים של ביאורי התנ"ך וכדומה.

סכנה אחרת שעמדה בפני המתווכחים היתה הסילוף שעמדו להכניס הנוצרים בדברי „המתווכח" היהודי. הנוצרים ידעו שהמתווכחים מצד היהודים הם לרוב חכמי ישראל ומנהיגיו, שכל עיני בני ישראל תלויות בהם ומקווים שהם יצילו אותם מן הרעה. והרעה לאחר הויכוחים היתה תמיד מוחשית. אוי היה להם אם הצליחו לצאת מהויכוח — אז בא תורה של הנקמה, ואבוי היה להם אם נוצחו לגמרי — אז בא תורן של הפרעות. כל מלה שיצאה מפי המתווכח ואשר אפשר היה לפרש אותה — אמנם בסילוף גמור — כמעין הודאה של החכם היהודי למתנגדו הנוצרי, פורסמה מיד בהבלטה רבה בכל הקהילות, כי הנוצרים קיוו ע"י כך להבנות ולצוד נפשות מהמוני היהודים בטענה: „אכן! אתם רואים? גם החכם שלכם מודה לנו!"

יש לקחת בחשבון, שרוב המתווכחים מצד הנוצרים היו יהודים מומרים. ואם כי בקיאותם בתנ"ך, בתלמוד ובמדרשים היתה כמעט אפסית, הם יכלו בכ"ז במהלך מחשבתם היהודי־לשעבר להעמיד את המתווכחים במבוכה רבה. רבים מהם ידעו את לשון הקודש, ויכלו להוציא מהתלמוד ומהמדרשים קטעים וחצאי קטעים, שבעצם העמדתם כמסולפים — טענותיהם כאילו נתחזקו.

הויכוחים היו משני סוגים: פרטיים וציבוריים. בויכוחים הציבוריים היו הבעיות כפי שתארנו למעלה. אך בויכוחים הפרטיים היה ליהודים הרבה יותר חופש ויכוח. בספרות הויכוחים (הפרטיים) שיש בידינו אנו עדים לדברים חריפים ביותר שהשמיעו היהודים באזני הנוצרים. אין כל ספק, שלו יכול היה היהודי המתווכח להשמיע טענות אילו בויכוחים הפומביים־הציבוריים, היו הם מסתיימים לגמרי אחרת. דברים חריפים אלה לוו בדרך כלל במשלים והדגמות מחיי יום־יום. נביא לכאן אחד לדוגמה: (הדוגמה לקוחה מספרו של פרשן התנ"ך הנודע ר' יוסף בכור־שור, אשר כאמור כתב ספר נגד הנוצרים בשם „יוסף המקנא"): כומר שואל

את היהודי: מדוע אין לכם כשכושים (פעמונים)? משיב לו היהודי: בוא עמי לשוק הדגים ותראה מי מסוחרי הדגים מכריז על סחורתו ומי מהם עומד בשקט ליד שולחנו ומחכה לקונים שיבואו אליו. ברור, שבעלי הסחורה הגרועה מכריזים עליה בקולי קולות, ואילו בעלי הסחורה המשובחת שקטים, כי סחורתם מכריזה על עצמה. ועוד משלים דומים.

הויכוח המרכזי והעקרי מכל הויכוחים שנתקיימו בימי הביניים, הוא הויכוח שהרמב״ן, רבנו משה ב״ר נחמן, גדול הדור, אחד מגאוני התורה הגדולים ביותר בכל הדורות, התווכח עם המומר פבלו קריסטיאני, שלאחר התנצרותו היה לנזיר דומיניקאני. הויכוח הזה התקיים בברצלונה, בשנת ה׳ כ״ג (1263).

הרמב״ן נולד בערך בשנת ד׳ תתקנ״ה (1195) בג׳ירונדי, שבמדינת קטלוניא. נוסף ללימודיו התורניים אצל ר׳ יהודה ב״ר יקר, מגדולי החכמים והמקובלים בדורו ובעל פירוש לתלמוד הירושלמי, ואצל ר׳ נתן ב״ר מאיר בישיבת טרנקטייל שבפרובנס, למד הרמב״ן גם רפואה שממנה התפרנס לאחר מכן. הרמב״ן הוא אחד מחכמי התורה הרבגווניים ביותר: ראשית כל מבאר התורה ומפרשה לפי תורת הנגלה והנסתר גם יחד. הוא גם מחברם של חידושים על רוב מסכתות התלמוד, מגן על הרי״ף מפני השגות ר׳ זרחי׳ בעל המאור והראב״ד, בספרים מיוחדים, שכתב לשם הגנה זאת, בשם „מלחמת ה׳״ (נגד המאור) ו„הזכות״ (נגד הראב״ד).

הרמב״ן נחשב בזמנו לסמכות העקרית של יהדות ספרד ופרובנס, מקביל למהר״ם מרוטנבורג באשכנז ולר׳ יחיאל ור׳ שמשון בצרפת. לכן פנו אליו החולקים והמגינים על ספר „המורה״ של הרמב״ם שיכריע ביניהם, ואכן, כפי שכבר כתבנו למעלה, הכריע בעד ספרי ההלכה ונגד ספרי החקירה. ולכן הודיע לפונים אליו, שיש ללמוד את ספר המדע, שהוא הלכה וחלק ממשנה תורה, אך אין ללמוד ברבים את ספר „מורה נבוכים״, כי גם הרמב״ם בעצמו כתב ספר זה רק ליחידים.

בחידושיו על הש״ס הולך הרמב״ן בדרך הניתוח של בעלי התוספות בצרפת ובאשכנז. בספרד בדרך כלל לא הכירו את חידושי בעלי התוספות, ולכן נהגו ללמוד לאחר פטירת הרמב״ן את התלמוד הבבלי עם פירוש רש״י וחידושי הרמב״ן, כמו שיהדות אשכנז למדה עם רש״י ותוספות.

מכל ספרי ההלכה שקדמו לרמב״ן העריץ הוא את הרי״ף במיוחד, ולכן השתדל כל כך להשיב למשיגיו. הוא בעצמו היה מגדולי המשיבים בדורו, ותשובותיו נכנסו רובן לספר תלמידו הגדול, ר׳ שלמה בן אדרת, הוא הרשב״א. כן מופיעות תשובותיו בספר „התרומות״ של תלמידו הגדול, ר׳ שמואל הסרדי.

כשהגיע הרמב״ן לזקנה, בן 68 בערך, קפצה עליו רוגזת הויכוח שהזכרנו בפרק זה. השלטונות ידעו שהוא הבר־סמכא היחידי בדורו בספרד, ולכן היו מעוניינים להתוכח דוקא אתו, לבזותו ואת העם היהודי שהוא מייצג. הרמב״ן התלבט קשות, האם לא כדאי לו להתאמץ ולהשיג שחרור מויכוח זה, כי להיות „נאשם״ או „נחקר״ לא רצה להיות. מאידך גיסא אם יוודע ברבים שהשתמט מהויכוח, עלולים הנוצרים לפרסם זאת כחולשה מצדו ויצא מזה חילול ה׳ נורא. לבסוף החליט לצאת לויכוח ולהלחם מלחמה של ממש למען היהדות, בלי להתחשב במעמדם הרם של הצד שכנגד, שכלל את המלך יעקב ה־1, הבישופים וכל היריארכיא הממשלתית והכנסיתית בספרד. מלחמתו זאת תירשם לזכרון עולם כאחת המלחמות הרוחניות הקשות שניהלו יהודים נגד נוצרים בתנאים לגמרי לא־שווים, ורק הודות לאישיותו של הרמב״ן, שלחם ללא מורא וללא משוא פנים, ניצחו בה. הרמב״ן דחה אחת־אחת את כל טענות מתנגדו, והוכחותיו נגד הנצרות הוכיח מתוך החומר עצמו שהמומר הביא. דבריו היו כה ברורים, חריפים ומשכנעים עד כי המלך בעצמו הודה לנצחונו ואף נתן לו שי יפה. דבריו נכתבו על־ידו והוציאם לאור, כדי שלא יוכלו בעתיד לזייף אותם. אולם ראשי הכנסיה לא יכלו לסלוח לדברי הרמב״ן ולנצחונו. במיוחד לא יכלו לסלוח את דבריו החריפים נגד „אותו איש״, כשאמר נגד משיחיותו את הנימוקים הבאים:

א) לא היה לו שום שלטון ממשי, בניגוד למה שכתוב בתהלים (ע״ב) על המשיח „וירד מים עד ים, ומנהר עד אפסי ארץ״. להיפך, מאז שהאימפריא הרומית קבלה על עצמה את הנצרות — היא התחילה לרדת ולהתפורר.

ב) איך יתכן ש„משיח״ לא יעשה נס לעצמו ולא יינצל ממצלביו?

ג) למוסלימים יש בעולם הרבה־הרבה יותר מאמינים מאשר לנוצרים, בו בזמן שדתם התחילה 600 שנה לאחר הנצרות והם מהווים אויבים לנצרות. (בטענה זו דחה בעיקר את טענות המומר בדבר הצלחות הנוצרים לעומת מיעוט היהודים).

ד) על ימות המשיח נאמר בישעי׳ ובמיכה „וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות, ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה״, ובניגוד לזה קרה, מאז הופעת אותו איש רק נתרבו המלחמות בעולם, שברובן ככולן מעורבים הנוצרים. „הנוצרים שופכים דם יותר מכל האומות״ — **הכריז הרמב״ן בגאווה וללא פחד**. „ואתם״ — **המשיך הרמב״ן** — האבירים הספרדיים, שכולכם נוצרים אדוקים, המלחמות הן חלק בלתי נפרד מחייכם״.

לאחר שמיעת דברים כאלה ודומים להם אין פלא שקפץ רוגזם של הכמרים ודרשו בכל תוקף מן המלך שיעניש אותו על העלבת הדת הנוצרית. אולם המלך הסתפק בגירושו. הרמב"ן החליט לעלות לארץ־ישראל, ארץ מאוויו מתמיד.

יחסו של הרמב"ן לארץ־ישראל הוא פרק בפני עצמו. בניגוד לרמב"ם הטוען שיישוב א"י בזמן הזה הוא רק מדרבנן, טוען הרמב"ן שזוהי מצוות עשה מדאורייתא. בפירושו לפסוק בפרשת מסעי: „והורשתם את הארץ וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה" (במדבר ל"ג, נ"ג) אומר הרמב"ן: „על דעתי זו מצות עשה היא, יצוה אותם שישבו בארץ וירשו אותה, כי הוא נתנה להם, ולא ימאסו בנחלת ה'. ואילו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן, ולהתישב שם, יעברו על מצות ה'". ואח"כ מביא הרמב"ן הוכחות מספר מתקנות חז"ל בגמרא (בסוף כתובות) וכו' על יסוד מצוה זו.

בשנת ה' כ"ז (1267), למעלה משלש שנים לאחר שעזב את ספרד, הגיע הרמב"ן לא"י. ראשית דרכו היתה ירושלים, אח"כ סיור נרחב בארץ ולבסוף התיישב בעכו. מכל מקום הוא כותב מכתבים ובכל מקום הוא פעיל. בירושלים השוממה בונה הרמב"ן בית הכנסת „בשביל רבים הבאים לירושלים... מכל גלילות הארץ לראות מקום המקדש ולבכות עליו. בעכו יסד הרמב"ן ישיבה ונהל אותה עד פטירתו, בערך כשלש שנים (ה' ל' 1270). עוד בחייו קנה הרמב"ן חלקת קבר ליד מערת המכפלה בחברון, וכנראה נקבר שם, אם כי לפי מסורת אחרת נקבר בחיפה ליד קברו של ר' יחיאל מפריז. כך נתאחדו גדולי אשכנז וספרד באדמת האבות.

רעיונותיו וטענותיו של הרמב"ן בויכוחו הגדול שמשו חומר יסודי למתווכחים בדורות הבאים, במיוחד לאחר 130 שנה, בשנת הגזירות של 1391, שבה נפתחו הויכוחים הכפויים מחדש, שהגיעו לשיאן 23 שנים לאחר מכן, ב־1414 בויכוח טורטוסה, ואשר מהם נפתחה רעה גדולה של מתנצרים בהמוניהם — אנוסים ולא אנוסים — כי האיש כרמב"ן כבר לא היה, והמתווכחים האחרים דברו בקול דממה דקה.

לד. מאה השנים האחרונות של יהודי ספרד. ממלחמת „הקדש" (ה' קנ"א — 1391) ועד הגירוש (ה' רנ"ב — 1492)

מגזירות מרטינס עד גזירות ויסנטי פרר

הסתת מרטינס — הפרעות בקשטיליא עוברות לאראגון — האנוסים והמומרים — חורבן ולנסיא — הפרעות באיים הבאלריים — ר' חסדאי קרשקש ופעולותיו לשיקום הקהילות — יחס הכנסיה אל האנוסים — העליה לא"י בעת ההיא.

בשנת ה' קל"ח (1378) התחיל אחד הרשעים המרכזיים בספרד, הארכידקון (סגן הארכיהגמון, הכומר הראשי) פרנדו מרטינס, להפיץ רעל ושטנה בכל מחוז העיר סביליא נגד היהודים. הוא דרש מהנוצרים בעיר לא לתת ליהודים לשבת בתוכם, להרוס את בתי הכנסת המהודרים של יהודי סביליא, לסגור את היהודים בשכונתם ולא לבוא אתם במגע. מהנוצרים בכפרים דרש לגרש מתוכם את היהודים. דברי בלע ונאצה אלה נמשכו ללא הפסקה 12 שנה. באותה שנה נבחר מרטינס לארכיהגמון והשלטון בכנסיה עבר לידיו. היות ובשנה ההיא מת גם המלך ג'ואן ה־1, ומלך צעיר עלה במקומו, החליט מרטינס לממש את כל הסתתו ואיומיו בעצמו. שנה לאחר מכן, בר"ח תמוז ה' קנ"א (1391) התחילו הנוצרים המוסתים ע"י מרטינס במלחמת הקדש שלהם. וכה מספר לנו על המאורעות גדול חכמי היהודים בספרד בדור ההוא, רבי חסדאי קרשקש: „דרך ה' קשתו כאויב על קהילת סביליא, הרגו בה עם רב, מהם מכרו לישמעאלים מהטף ומהנשים, מהם מתו על קידוש ה' ורבים חללו ברית קודש" (פירוש — התנצרו). השלטון במדינה היה באותו זמן בידי 3 אפוטרופסים על המלך הצעיר ואלה לא הצליחו להשתלט על הפורעים. שכונת היהודים הפכה לנוצרית, בתי כנסת לכנסיות (ר"ל). החורבן בסביליא היה אור ירוק לפרעות בכל רחבי קשטיליא ואנדלוסיא. הקהילה הגדולה השניה שנחרבה היתה קהילת קורדובה. גם שם המירו רבים את דתם. בי"ז בתמוז נחרבה קהילת טולידו. כאן השתתפו בפרעות גם המוסלימים. הישיבה המפורסמת נהרסה. ראש הישיבה, ר' יהודה נכד הרא"ש וכל בני משפחתו מתו על קידוש ה'. כן מתו על קידוש ה' כל בני הישיבה. אבל מבעלי הבתים גם כאן המירו רבים דתם. מכאן עברו הפרעות למדריד. גם שם רובם נהרגו או הוטבלו. אחר כך בא

תורה של קהילת בורגוס, שם הגנו במקצת הנוצרים על היהודים מפני הפורעים מבחוץ. הממשלה פרסמה אמנם אזהרות נגד הפרעות, אבל ללא כל תועלת. עובדא, שגם לאחר פרסום הכתבים נמשכו הפרעות.

הדבר האיום ביותר בתקופה ההיא היה, שלא ידעו בדיוק מי מבין הנשארים בחיים המירו דתם מאונס ומי מרצון. בכל הערים הנ״ל וגם בערים אחרות נוסדו שכונות מומרים, שהשפעתן על ירידת חיי ספרד היתה איומה ביותר. והנורא ביותר, שלרוב התנצרו פרנסי הקהילות וראשיה (לא חו״ח רבניה וחכמיה), אשר היו צריכים לשמש בראש וראשונה דוגמה לאחרים כמו שזה קרה בהרבה מקהילות אשכנז.

לאחר שהסערה ירדה קצת, שלחה הממשלה ועדות חקירה והטילו קנסות על הערים, על שלא הצליחו לשמור על הסדר. הקנסות היו מיועדים לאוצר המלך. את הפורעים עצמם היה בלתי אפשרי לתפוס כי היו מעורבים בפרעות כל אנשי הערים והכפרים. כך זה היה בקאשטיליא.

השמועה על הפרעות עברה מהר לממלכה הנוצרית השניה — אראגון. במחוז קטלוניא שבמדינה זו התחילה מיד תסיסה. בז׳ באב התנפלו הפורעים על קהילת ולנסיא, כשהם נעזרים במלחים שחנו בנמל, והרסו את הקהילה עד היסוד, למרות אזהרת הנסיכה מריא שייענשו כל הפורעים. שלטונות העיר ולנסיא הזהירו גם הם את בעלי מלאכה שבעיר אשר עמדו בראש הפרעות, אך לשוא. הצעירים שמבין הפורעים פרצו לתוך שכונת היהודים בצעקות: „להתנצר או למות״! היהודים התארגנו להגנה עצמית, הצליחו לסגור את שערי העיר מבפנים, כשחלק מן הפורעים נמצא בתוך השכונה. חבריהם שנשארו בחוץ הזעיקו את כל הנוצרים בעיר, שאחיהם נרצחים בתוך השכונה ע״י היהודים. מושל העיר ויועציה דרשו מהיהודים לפתוח השערים, אך היהודים לא רצו והתחילו לברוח מצד שני אל הנמל ומשם הלאה. בין הנמלטים היה הגאון הגדול ר׳ יצחק ב״ר ששת, הריב״ש. לבסוף שברו הנוצרים את השערים והרגו 250 יהודים מתושבי השכונה. המושל תלה למחרת את אחד הפורעים, אך לא בגלל הפרעות ביהודים אלא משום שהוא התקיף גם את שכונת המוסלימים, ואתם פחדו להתחיל מחשש נקמה בתושביה הנוצריים של גרנדה, בה היה עדיין שלטון מוסלימי. לפורעים ביהודים לא נעשה דבר.

מכאן עברו הפרעות לאיים הבאלריים, מדרום לספרד. כאן היה מצב היהודים עוד יותר מסוכן, כי היהודים גרו כאן לרוב בכפרים. רבים הצליחו לברוח לצפון אפריקה באניות. הממשלה אמנם גם כאן רצתה להגן על היהודים אך התנגדה

שהיהודים יברחו, משום שחששה שהיהודים העשירים יברחו עם כספם. זה היה גם רצון האכרים שבכפרים אשר דרשו בכל תוקף למנוע מהיהודים את הבריחה, אלא להביאם לידי שמד. במיוחד קשה היה המצב של יהודי מיורקה. האכרים דרשו כל הזמן מהממשלה למסור את היהודים לידיהם והם כבר יכריחו אותם להתנצר או ליהרג. כך נמשך המצב קרוב לחצי שנה. לבסוף רבים נרצחו ורבים המירו דתם. אולם אלה היו לרוב אנוסים אשר גם הנוצרים הכירו בהם שהם אנוסים ולכן דרשו מהממשלה גזירות נגדם.

בינתיים נמשכו המהומות בקטלוניא. ביום השבת, ד׳ באלול, התנפלו על היהודים בברצלונה, גם כאן בעזרת המלחים שבנמל, והרגו בהם כ־100 איש. יומיים לאחר מכן התנפלו על שאר היהודים ויהרגו בהם הרג רב. כאן רובם ככולם קדשו את ה׳, בערך כ־400 נפש, אם־כי גם כאן היו תופעות בודדות של המרות־דת, במיוחד של פרנסי הקהילה. בין אלה שקדשו את ה׳ היה גם בנו של רבי חסדאי המקונן עליו בקינה מיוחדת.

בס׳ באלול התנפלו האכרים בסביבת העיר גירונ(ד)ה על יהודי העיר, עירם לשעבר של הרמב״ן ורבנו יונה, אלא שכאן הצליחו יהודי העיר להתבצר ולאחר מכן לקבל את הגנת אנשי העיר. מעטים נהרגו והיתר נמלטו. המרות כמעט ולא היו. ר׳ חסדאי מציין זאת לזכות העיר בזכרונותיו. לאחר מכן נהרגו יהודי לרידה. גם כאן רבים השתמדו.

וכך קרה בקהילות אחרות גם־כן, עד שוך הסערה. התופעה הבולטת ביותר בהמרות הדת היתה העובדה, שהממירים היו רובם הבעלים. הנשים והילדים, באמונתם הפשוטה והתמימה, העדיפו למות על קידוש ה׳, למרות לחץ הגברים עליהם שיתנצרו גם הם.

תופעה זו איננה מפליאה כלל וכלל, אם נזכור מה שכתבנו למעלה על התעסקותם הרבה של בני ספרד בהשכלה ובחקירה ועל התקרבותם הבלתי־מוגבלת אל הנוצרים, בו בזמן שנשותיהם הצנועות ישבו בבית ועסקו בחינוך הבנים לתורה ולמצוות.

במשך שנה אחת הושמדו רוב קהילות קאשטיליא וארגוניא. במשך שנה זו באה לידי ביטוי כל השנאה הטמונה בלבות כל שכבות האוכלוסיא בספרד כלפי היהודים. כולם פרעו, כולם רצחו, ואם פה ושם נשמעו קולות נגד הפרעות, היו אלה רק לצאת ידי חובה מטעם השלטונות ולא יותר. עכשו, לאחר שוך הסערה, התמסרו היהודים הטובים שנשארו בחיים, ובראשם ר׳ חסדאי קרשקש, לשיקום הקהילות. הממשלה עזרה להם בזה. ערכו מגביות, אך רוב הכסף נלקח ע״י המלך

לכיסוי הוצאות הצבא שנשלח „להגנתם". מה עשו „מגינים" אלה? בדומה לכך היה מגוחך כל מסעו של המלך והמלכה בכל קהילות אראגון, כדי להעניש את אנשי העיר הפורעים. בכל מקום נכמרו רחמיהם ונפטרו בקנס כספי, שלרוב היה סמלי בלבד. תמורת קנס זה קבלו הערים מכתבי סליחה מאת המלך, שבהם המסולף היה הרבה יותר מן הנכון. לשיא הגיחוך הגיעו המכתבים בקבעם את היהודים, במקומות מסויימים, כאשמי הפרעות. בכל זאת היו מקומות בהם נענשו מספר אנשים, לפחות לראוה. כך היה המצב באראגון, בה היה מלך.

בקאשטיליא, שבה המלך היה נער, המשיכו לשלוט האפוטרופסים, אשר גם הענישו את הפורעים, וכאשר לאחר מכן עלה לשלטון הנרי ה־3 המלך הצעיר בעצמו, המשיך גם הוא בדרך זו. גם הוא עזר בשיקום הקהילות ואף קבל לחצרו שוב יהודים, למשרות חשובות.

בממלכת נבארה הקטנה נשאר המצב כמו שהיה. פרעות רציניות בכלל לא היו, אם כי בהשפעת שתי הממלכות הנוצריות השכנות והמאורעות שקרו בהן, קרו גם כאן המרות דת מועטות.

בינתיים מספר קהילות חידשו פניהן, ביניהן קהילת ברצלונה. אולם מספר היהודים בה היה מעט מאד, כי יהודים רבים לא רצו לחזור לעיר זו, גם מחוסר פרנסה וגם בגלל התנגדות סוחרי העיר. בשנת ה׳ קנ"ה (1395) עזבו היהודים את העיר. בה׳ קס"א (1401) נאסר על היהודים לחזור אליה, ובשנת ה׳ פ"ד (1424) נאסר עולמית כניסתו של יהודי לעיר זו, כך היה גם גורל קהילת ולנסיא. לעומת זה בישובים קטנים יותר כן הצליחו להקים קהילות חדשות, כי העם שישב בהם היה זקוק ליהודים.

בעיה מרכזית אחרת שנוצרה בעקבות הפרעות היתה בעית היחס של הכנסיה לאנוסים החדשים, שהתנצרו בימי הפרעות זה עתה. אמנם הכנסיה טענה שאין היא סובלת המרות דת מאונס, אך הלכה לחוד ומעשה לחוד. העובדה היא שרוב המתנצרים התנצרו מפחד הנשק שבידי הפורעים. עכשו טענו הם, שהמרות מאונס אינן לפי רצונם ויחד עם זאת דאגו מה יקרה, אם המומרים־האנוסים ירצו לחזור בהם? לכן חוקקו חוקים, שלפיהם כל המומרים נחשבו לנוצרים. והחוזר בו דינו כמין וככופר. הם גם התחילו בדרך של הסברה בין המומרים וגם רכזו אותם בחברות ובשכונות מיוחדות, כדי למנוע מהם מגע עם אלה שנשארו יהודים. כי במגעים כאלה היו המומרים מתייסרים במצפונם ורוצים לחזור ליהדותם. גם הפקודה המלכותית למנוע יציאת יהודים ובעיקר מומרים מן הארץ באה מסיבה זו. אין לשכוח, שמלכויות ספרד עם כל שאיפתן לשמור על חוק ומשפט (בעיקר למראית עין) היו עושי

רצונה של הכנסיה. והכנסיה ידעה שעם עזיבת שטח ספרד יחזרו רוב המומרים לאמונתם הקודמת.

הפקודות שבאו להפריד האנוסים מהיהודים כללו לא רק אפליות בולטות לטובת האנוסים אלא גם מסירתם בידי הגמונים, המוני העם ואף בידי אכרים, שישמרו עליהם בדרכם „החדשה" ואף ידריכו אותם.

מר היה גורלו של אנוס אשר נתפס בשעה שקיים מצוות במחתרת או נתפס בשעה שרצה לברוח מן הארץ, כדי לחזור לדתו. המלך צוה על פקידיו החילוניים לערוך נגדם משפטים וכן נגד היהודים שנתפסו בסיוע לדבר עבירה זו.

הקהילה המרכזית שהספיקה להתאושש בינתיים ולעזור ליתר בני עמנו בקהילות ההרוסות היתה קהילת סרגוסה. ר׳ חסדאי שהה שם תקופה ממושכת כדי לשקם את מערכת קיומה של הקהילה, סדור תקנותיה, הבטחת פרנסתם של בני הקהילה, ובעיקר כדי שבעזרתם יוכל לעשות משהו גם לקהילות אחרות. הכנסיה לא ראתה בעין יפה את שקומן מחדש של הקהילות, אך לא יכלה לעשות מאומה נוכח פעילותו הנמרצת והמסורה של ר׳ חסדאי וחבריו. לכן התחילה הכנסיה לחדש ביתר תוקף את הויכוחים, בכתב ובע״פ.

בראש הלוחמים מצד היהודים עמד רבי יצחק בן משה הלוי, בעל „האפוד" ולכן נקרא בשם „האפודי". הוא לא נרתע משום דבר. כתב ולחם בגלוי נגד כל תופעה של המרת־דת. מלחמתו נגד השמד היתה גלויה וברורה. לא פחד מפני מאסר או התקפה. הוא ניצל כל הזדמנות כדי לשכנע את האנוסים לחזור בהם. הוא גם קרא להם לעזוב את ספרד ולעלות לא״י, כי שם יוכלו להטהר ולחזור לאמונה שלמה.

כתוצאה מקריאתו ומקריאת אחרים וגם כתוצאה מייסורי המצפון שאחזו בחלק גדול מן המומרים מאונס, התחילה תנועת עליה גדולה לא״י. הספינות היו יוצאות בסתר ומלכויות ספרד היו רודפות אחריהן כדי לתפסן. האנוסים היו מקבלים מכתבי המלצה מר׳ חסדאי, שישב באותו זמן וניהל ישיבה בסרגוסה, ובמכתבים אלה יכלו אח״כ בא״י לחזור ליהדותם ולהתקבל ע״י חכמי א״י בזרועות פתוחות. למכתבים אלה קראו „אגרות ארחיות" וניתנו רק למי שר׳ חסדאי היה באמת משוכנע, שכל השמד שלו היה רק למראית עין.

כל הבעיות של הדור הזה נכתבו ופורשו ע״י ר׳ חסדאי בספרו הגדול „אור ה׳", שפורסם בערך בשנת ה׳ ק״ע (1410). הספר היה מפורסם וחיזק את רוחם של היהודים להחזיק מעמד בשעות קשות אילו ואת רוחם של האנוסים לחזור בהם ולהתמסר על קידוש ה׳. כך נכנסה יהדות ספרד לתקופתה האחרונה, למאה ה־15.

לה. מגזירות השמד של ויסנטי פרר עד אמצע המאה ה־15

(המשך לפרק הקודם)

מסע ההסתה של ויסנטי פרר — הגזירות החדשות בקשטיליא — ויכוח טורטוסה — גדולי ישראל בויכוח — הכפיה לשמד בעת הויכוח ולאחריו — תפיסת ראשי הקהילות — שיקום הקהילות שנהרסו.

בשנים 1411—1412 קם לנוצרים מוכיח דומינקני בשם ויסנטי פרר, בעל כוח רטורי רב, שעבר בכל ערי קאשטיליא ודרש ברבים נגד היהודים. הוא אמנם טען, שאינו רוצה בכפיית דתו ודעתו וגם אינו מעונין ברדיפות־דמים, אך דבורו ומעשיו עוררו את רוגז וקנאת הנוצרים. בכל מקום שבא הצטרפו אליו סגפנים נוצרים שהטילו אימתם על היהודים. הוא בעצמו היה נכנס לבתי הכנסת והופך אותם למקום נוצרי (ר״ל).

מחוסר מלך בימים ההם נקבעה אפוטרופסות על קשטיליא אשר הטילה גזירות חדשות נגד היהודים. בין היתר הטילו את היהודים לשכונות מלוכלכות, אסרו עליהם התעסקויות רבות, כגון רפואה ושרותים צבוריים, העסקת נוצרים, אסרו להם לצאת לחוץ לארץ וכד׳. לאחר שרוב החוקים בוצעו בקאשטיליא, העביר אותם פרר גם לאראגוניא. יחד עם זאת השתדל והצליח למנות אחד מידידיו כמלך אראגוניא. גם כאן באראגוניא עבר מקהילה לקהילה והטיף להמרות־דת. כשראה שההצלחה אינה מאירה לו פנים, התחיל ויסנטי פרר לשכנע את המלך ואת מנהיגי הכנסיה לערוך ויכוח פומבי. מאז התחילו ההכנות ל״ויכוח״ הגדול והאכזרי שנקרא ויכוח טורטוסה (ה׳ קע״ג—קע״ד, 1413—1414). עוד לפני כן הצליח פרר לשכנע את רופאו היהודי של האפיפיור בנדיקט ה־13, את יהושע הלורקי, להמיר דתו. איש זה שנפשו היתה רקובה מבפנים, כפי שמתברר מתוך מכתביו שפרסם עוד לפני כן כיהודי, הועמד בראש הנוצרים לנהל את הויכוח. הנוצרים הסתמכו עליו, בחשבם שהוא יודע ספר וידע להכות ביהודים. גם האפיפיור, שמוצאו היה מארגוניא, נכח בויכוח זה, מראשיתו ועד סופו. היה זה בשעת משבר של הכנסיה, כי באותו זמן נתאספה ועידת כמרים בקונסטנצה והחליטה להדיח אותו. אך הוא ברשעותו הגדולה, לא שם לב לדברים קטנים כאלה ולבעיותיו, אלא נתמסר כולו לויכוח נגד היהודים.

מאידך, היהודים לא היו מוכנים כלל וכלל ל„ויכוח" זה, כי הוא היה מוכרע מראש. היהדות בספרד בתקופה ההיא היתה שבורה ורצוצה, ואפילו מלך שיגן עליהם קצת לא היה אז. כי פרננדו המלך ישב על כסאו בחסדי פרר, וממילא היה עושה רצונו. שני גדולי ישראל בתקופה ההיא נפטרו לעולמם לפני הויכוח: ר׳ חסדאי קרשקש נפטר בשנת ק"ע (1410) ור׳ בנבנשתי די לא־קלבריא בשנת קע"א (1411). נשארו אמנם תלמידים מצויינים של ר׳ חסדאי, גדולי ישראל, אשר נגד רצונם קבלו על עצמם לעמוד בויכוח, אך הם היו מעטים. ובכן, לפי פקודת האפיפיור והמלך, באו לטורטוסה שליחי הקהילות, גדולי ישראל וגם פרנסים, ביניהם: הרב ר׳ זרחי׳ הלוי, בעל תשובות הלכתיות רבות, נציג קהילת סרגוסה. ר׳ מתתי׳ היצהרי, מפרש תהילים, גם הוא מסרגוסה. ר׳ משה אבן עבאס, פיטן ות"ח נודע, גם הוא מסרגוסה. הגאון הנודע, ר׳ יוסף אלבו, מחבר ספר ה„עקרים", רבה של קהילת דרוקה. ר׳ יוסף היה תלמיד ר׳ חסדאי וגם של הר"ן. הוא היה ראש הלוחמים בויכוח זה, וכמעט היחידי שלא התחשב בכלל במעמדם הרם של הצד הנוצרי — האפיפיור, המלך ואחרים — ושפך אש וגפרית על הנצרות ועל הנוצרי, עד שמספר פעמים הכריחו אותו הנוצרים לשתוק ולא נתנו לו לדבר. ספר „העקרים" שלו בא לבסס את האמונה בה׳ על שלשה עקרים מרכזיים שמהם נובעים כל יתר העקרים, והם: מציאות ה׳, תורה מן השמים ושכר ועונש. (כידוע קבע הרמב"ם 13 עקרים, בא ר׳ חסדאי והעמידם על 6, בא ר׳ יוסף וצמצמם ל־3).

לוחם גדול אחר, נואם מצויין, היה ר׳ אסטרוק הלוי. הוא היה נציג קהילת אלקאניס, מקום הולדת המומר יהושע הלורקי, ואחד האישים שהמומר הזה פחד להסתכל בפניו. ובאו עוד רבנים ופרנסים אשר למעשה לא השתתפו בויכוח, אלא כמסתכלים מן הצד וכיועצים בימי ההפסקות.

הנושא המרכזי בויכוח היה הרעיון המשיחי, שעליו התוכחו רוב הזמן. הנואמים היהודיים השתמשו ברעיונות שהושמעו על נושא זה ע"י הרמב"ן בויכוח ברצלונה, 150 שנה לפני כן. הסתירות שבדברי המומר היו בולטות לעין וגרמו לא פעם אחת להפרעות במהלך הויכוח ולאי־נעימות לאפיפיור ולראשי הכנסיה. גם קרה שמרוב בלבולו תפס הלורקי מידי היהודים חומר בכתב וקרע אותו, כדי שלא יוכלו לסתור דעותיו, אך לא הועיל לו הרבה.

במשך כל זמן הויכוח לא נבח ויסנטי פרר. הוא המשיך להסתובב בקהילות אראגון וקשטיליא ולהפיץ כזביו, אלא שהפעם הוסיף שקרים נוספים על מהלך הויכוח ותאר בפניהם את דברי המומר „המצויינים" ואת „העובדה", שאין הרבנים מסוגלים לענות לדברים אלה. יהודים תמימים, שאפשר היה לשכנע אותם בכל מיני

דברי הבל, נתפסו להבלים אלה והתנצרו. הכנסיה דאגה לפרסום ההתנצרויות ועשתה מהן הרבה יותר ממה שהיו. עוד יותר הבליטו את קבלת היהודים המומרים למשרות רבות, ממשלתיות וכנסיתיות, כדי למשוך גם בזה את המתלבטים, שגם בעיות כלכליות לחצו עליהם. אפילו מתוך פרנסי הקהילות שבאו לויכוח מטעם קהילותיהם, היו מומרים לאחר הויכוח, ביניהם דון וידאל דה־לה־קלבריא, והמשורר הזקן שלמה די־פיארה. היתה זאת בגידה איומה של יהודים משכילים, ששרשי נשמתם נפגע מרוב השכלה שלמדו בה. שני פרנסים אלה נעצרו ע"י המלך מיד לאחר המרת דתם ולא הורשו לחזור לעריהם, מחשש שמא יחזרו בהם, ובעיקר משום שרצו לעשות פרסומת גדולה מהתנצרותם כדי לגרור יהודים רבים אחריהם.

התוצאות הנוראות של הויכוח היו הגזירות החדשות, ביניהן גם הגזירות על התלמוד, בדומה לגזירות בפריז 150 שנה לפני כן. גם גזירות כלכליות נוספו. חוץ מזה המשיכו להכריח את היהודים לבוא ולשמוע את דרשותיו של ויסנטי פרר, כשהוא מלווה נוסף לסגפנים גם עם מומרים. כשראו האפיפיור והמלך, שכל זה לא פעל להמרות דת המוניות, התחילו לתפוס את ראשי הקהילות, לסגרם במחנות וע"י זה השיגו שני דברים: ראשית כל הכניסו בלבול ואי־סדר בחיי הקהילות. שנית, ניסו ע"י שטיפת מוחות להשפיע על העצורים להתנצר, ורק לאחר שהצליחו אצל מי שהוא, נתנו לו לחזור הביתה, כדי לשכנע את בני קהילתו לעשות כמוהו. בד־בבד עם זה לא נתנו לרבנים שהשתתפו בויכוח לחזור לבתיהם, כדי שלא תהיה מנהיגות ראויה לשמה בקהילות שיוכלו לעודד ולחזק את היהודים בעת צרה זו.

מצבם של יהודי ספרד היה ללא־נשוא וחייהם הפכו לגיהינום. פקידי המלך הסתובבו ברחובות של השכונות היהודיות ואסרו סתם כל איש ואשה שלא הסכימו להתנצר. היהודים ברחו בלילות דרך חומות הערים למקומות אחרים, שגם שם חכה להם אותו מצב. כך זה נמשך עד קע"ו (1416), שנה בה מת המלך, וסמכות האפיפיור בוטלה ע"י ועידת הכנסיה, וע"י זה ויסנטי פרר נשאר בלי כוח השפעה ושוב התחילה תקופת התאוששות אצל היהודים.

בקאשטיליא מלך אז המלך ג'ואן ה־2 (1406—1454). במשך 48 שנות מלכותו השתדל לקומם את מלוכתו, לכבוש השטחים שהיו עוד בידי הערבים ובעיקר להכניס סדר ומשטר בארץ, ולכן לבו היה נתון יותר לעניינים מעשיים מאשר לקנאות דתית. בארגון עלה לשלטון אלפונסו ה־5 (1416—1458) וגם הוא שם לב לתועלת המדינה יותר מאשר לקנאות דתית, ולכן שני המלכים בטלו את כל הגזירות שנגזרו לפני ובימי ויכוח טורטוסה. והמעניין ביותר, כי גם האפיפיור

החדש מרטינוס ה־5, שעלה לשלטון בכנסיה לאחר שהרשע בנדיקט ה־13 הודח, הסכים לבטל את כל הגזירות שנעשו ע״י קודמו, ובהסכמתו חזרו היהודים בכל ספרד למשרותיהם הקודמות, ספרי התלמוד הוכשרו שוב, בתי הכנסת הוחזרו וכל ההגבלות בוטלו. בכ״ז המצב כבר לא היה כמו לפני 1391, תקופת ראשית „מלחמת הקודש״. הקהילות שנהרסו לא קמו לתחיה. היהודים שנמלטו לא חזרו, ואלה שהמירו דתם — רק מעטים חזרו בהם. הנסיון המר של השינויים העלולים לחול כל רגע — נתן אותותיו. עובדה היא, שבכל ארגוניא התקיימו מספר קהילות בלבד, ביניהן קהילת סרגוסה, שהיו בה בסך הכל 200 משפחות. גם בקטלוניא היה אותו מצב. בערי החוף ברצלונה וולנסיא לא הצליחו לשקם את הקהילות. באי מיורקה אמנם נתלכדו היהודים, אך ב־1432 פרצה עלילת דם והיהודים שוב נתפזרו ונהרגו. בסך הכל היו 6.000 משפחות יהודיות במלכות אראגוניא בזמן הגירוש, בסוף המאה (רנ״ב 1492), וזה מעיד על מיעוטם המוחלט. יהודי אראגוניא גם לא בלטו במשך כל המאה הזאת בשום שטח, למרות שהמלך אלפונסו ה־5 ואחריו ג׳ואן ה־2 (1458—1479) היו מעונינים בהם. כנראה, לא היו ביניהם כשרונות מיוחדים.

לעומת זה עלו ושגשגו שוב יהודי קאשטיליא. לפי הסטטיסטיקה גורשו משם בזמן הגירוש (1492) 30.000 משפחות, וזה מעיד על התפתחותם במאה ה־15. נוסף למספר הנ״ל היו רבבות אנוסים ממש, ז. א. כאלה אשר חיכו להזדמנות טובה כדי לחזור ליהדותם. למרות פריחתם — לא שוקמו הקהילות. כל היהודים התפזרו ע״פ כפרים ועיירות. במקומות קטנים כאלה היוו היהודים לפעמים שליש או מחצית האוכלוסיא. התעסקותם היתה מגוונת: סוחרים, בעלי מלאכה, אך גם רופאים ופקידים, ממש כמו בכל מדינות מזרח אירופה בעת החדשה. כן עסקו היהודים הפעם גם בחקלאות, ובאיזור הדרום היו בהם רבים בעלי כרמים ומרתפי יין. מתוך פנקסי הקהילות וכן מתוך רשימות המועצות המקומיות מתברר, שהיהודים לא חזרו לאותה רמה כלכלית שחיו בה לפני „מלחמת הקודש״ (1391).

בקהילות הקטנות הללו ניסו אמנם לחדש את ארגון חיי הקהילה. המוסדות הקהילתיים קבלו אוטונומיא מסויימת, אך לא תמיד יכלו לנצל את הזכויות שניתנו להם, בעיקר משום חוסר מנהיגות רוחנית. אין לשכוח, שבשעת הגזירות הקשות כל החכמים־הרבנים השתדלו להמלט, כי ביניהם לא נמצא אף אחד שהיה מוכן להמיר דתו, אף לא למראית עין, ודור חדש של מנהיגים רוחניים לא גדל, כי לא היה מאין.

תקופת שלוה זו התחילה שוב להסתיים באמצע המאה ה־15.

לו. לקראת חורבן יהדות ספרד

(המשך לפרק הקודם)

ירידת המצב עקב לחץ העירוניים — עמדות כלכליות מול גזירות — ר' חיים אבן מוסה ור' יצחק עראמה, יצירותיהם ודיעותיהם — „הרב הראשי" מטעם המלכות ועמדתו — דון אברהם בנבנישתי ועזרתו לחכמי הדור — תקנות הקהילות בולידוליד — הרבנים האחרים.

לא זמן רב נהנו יהודי ספרד מהשלוה היחסית, וזאת בגלל העירוניים אשר לא ראו בעין יפה את ביטול הגזירות מימי ויכוח טורטוסה. הם התחילו בלחץ על האפיפיור ועל המלך, שיחדשו גזירות אלו. הלחץ הצליח ובמספר ערים חודשו הגזירות. השכונות המיוחדות ליהודים ואות הקלון על בגדיהם — חודשו, בתי כנסת ובתי עלמין נהרסו, הוכרחו שוב ללכת ולשמוע נאומים של נזירים קנאים וכן הוגבלו בשטח הכלכלי ע"י זה שנאסר עליהם מלגשת למרכזים המסחריים של הערים, כדי שלא יוכלו להתחרות בסוחרים הנוצרים.

גם „עלילות־דם" ועלילות שוא אחרות נתרבו, ביניהן ההסתה נגד הרבית הקצוצה. למרות שרוב היהודים כבר מזמן לא עסקו בהלוואות ברבית אלא להיפך — זו היתה כבר התעסקות נוצרית מובהקת. וכל זה קרה, למרות רצונם של היהודים להשתלב מחדש בחיים הכלכליים של קאשטיליא, ולמרות התועלת המרובה שהפיקו השלטונות מההתעסקות הכלכלית של היהודים ומעזרתם. המענין הוא, שבשטח הכלכלה הממלכתית באמת לא הורגש המצב הרע של היהודים. הם עסקו בחכירת מסים ממלכתיים, בניהול משק המדינה, בייעוץ כלכלי, משפטי ופוליטי, בפיקוח כלכלי על הנמלים ואפילו באספקת מצרכי מזון, נשק ובגדים לצבא, שהיה שטח רגיש ביותר, וכל זה על אפם ועל חמתם של המקנאים הנוצרים. מסתבר, שכאשר היה מדובר בטובת המלך, אז לא נכנע ללחץ הנוצרים.

הויכוחים גם לא נפסקו, אלא שהם התנהלו הפעם בצורת מלחמה ספרותית. גדולי הדור שלפני הגירוש לחמו כאריות להוכיח אפסות הנוצרים, אך יחד עם זאת הדגישו, שהאסון הגדול ביותר שקרה ליהדות ספרד ועלול לקרות גם להבא, הוא ההתעסקות הרבה בפילוסופיא. בין חכמי התורה הלוחמים יש לציין את רבי

היים אבן מוסה, ת״ח גדול ומתנגד חריף לפילוסופיא. הוא חי בעיר ביג׳אר שם היה רופא. מומחיותו ברפואה הביאה אותו לטפול במלכים ושרים, ושם — בביתם של אלה — היה נפגש עם כמרים נוצרים ומתווכח אתם על עניני אמונה, מתקיף באומץ רב את הנצרות, ומגן ללא פחד על כל קדשי ישראל. הוא חיבר ספר „מגן ורומח״, שבו הוא מרכז את הויכוחים האלה. (רט״ו 1455). בספרו הוא מדגיש, כי 40 שנה הוא מסתובב בארמנות מלכים ושרים נוצריים ומשום כך מכיר הוא היטב את שחיתותם. ע״ס הנסיון שצבר הוא מדריך כל יהודי העומד להתוכח עם נוצרים, נותן להם כללים איך להתוכח, על מה לענות ועל מה לא. רוב פרקי הספר מוקדשים נגד הדרשנים היהודיים ההולכים בדרך החקירה הפילוסופית והגורמים לאבוד האמונה (חו״ח). הוא מספר בספרו על מקרה בו בעלי־בתים בהמוניהם עזבו בית הכנסת באמצע דרשה כי הדרשן הלך בדרך החקירה.

גם גדולי התורה שבדור הגירוש יצאו בחריפות נגד ההתעסקות בחקירה ונגד ההתקרבות לגויים, שגרמו לאסון הנורא של יהדות ספרד. ראש ישיבת סמורה שבצפון ספרד, החכם הנודע, ר׳ יצחק עראמה, בעל ס׳ „עקידת יצחק״, שהיה בעצמו דרשן ידוע, דן גם הוא ברותחין את כל משכילי דורו. בזמן שבתו בקהילות שונות כרב, (בזמן הגירוש ישב בקהילת קלעת־איוד), הכריחו את היהודים להופיע בכנסיות (ר״ל) ולשמוע מטיפים נוצריים. כמשקל נגדי, ובעיקר כדי לבסס ולחזק את יסודות האמונה היהודית שתוכל לעמוד בסערות הימים ההם, דרש גם ר׳ יצחק דרשות רבות שנתרכזו ב„עקידת יצחק״, לפי פרשיות השבוע. דרשות אלו מבוססות לרוב על המדרשים ועל הזוהר הקדוש. הוא טוען כנגד „הטוענים על מהות הנפש חבילות של טענות וזורקים מררת המינות בעולם״. ועוד: „החקירה מביאה את האדם לידי ספקות והוא ממשש בהם (בספקות) כאשר ימשש העור... ופשה תפשה מספחת הפקפוק ותיהפך לנגע היאוש וצרעת המינות וההתפקרות״. (עקידת יצחק שער ו׳). „כי אנשי החכמה הזאת (החוקרים) יכינו דברי פיתויים לתלמידים החסרים ולילדים הריקים: מה לכם ללמוד בדיקה ושחיטה אצל אביי ורבא, בואו ללמוד חכמה אצל אריסטו ותלמידיו! תיפח רוחם ונפשם של דוברי עתק על חכמינו ז״ל״ (שם, שער מ״ד).

ר׳ יצחק כתב עוד ספרים, פירוש על ה׳ מגילות וכן את הספר „חזות קשה״, שבו יוצא נגד הפילוסופיא והנצרות גם יחד. על הפילוסופים היהודים הוא אומר בספר זה: „הם היו לנו למכשול עוון לעכב הגאולה, ורפו ידיהם מעשות תשובה המקרבת את הגאולה״ (שער י״ב).

גדולי ישראל בדור שקדם לגירוש טכסו עצה איך להתגבר על המשבר

הזה. שתי דרכים עמדו בפניהם: חיזוק הדת והאמונה וחיזוק ארגון הקהילות. לדרך הראשונה היו אחראים הרבנים וראשי הישיבה, ואילו לדרך השניה לארגון וחיזוק מוסדות הקהילות היו זקוקים לעזרה מטעם היהודים המקורבים למלכות. כפי שכתבנו, באותה תקופה כבר היה נהוג התפקיד של „רב מטעם" המלכות. והיה אם „הרב מטעם" כאב את כאב הרס היהדות, אפשר היה להעזר בו הרבה. איש כזה היה דון אברהם בנבנישתי, סוכן המלך ג׳ואן ה־2 והרב הממונה על כל קהילות קשטיליא. הוא הקפיד מאד על התורה וקיום המצוות והיה לעזר רב לרבני הקהילות בתקנותיהם ובהחרמתם את פורקי העול למיניהם. הוא כינס, לפי בקשת הרבנים, את כל נציגי הקהילות בשנת קצ״ב (1432) לועידה בעיר ולידוליד, שהיתה באותו זמן עיר מושב המלך. בועידה זו תקנו החכמים תקנות חשובות שמטרתן „עבודת הבורא יתברך שמו, כבוד התורה הקדושה, עבודת המלך והצלחת הקהילות". תקנות אילו חשובות מאד לגבי ההיסטוריא של המאה ה־15 כי מהן אנו לומדים הרבה מאד על התקופה ההיא.

השער הראשון של התקנות דן על הרחבת לימוד התורה, ולשם כך קבעו מסים לנדבת תלמוד תורה. המסים היו עקיפין, דהיינו: מכל ראש בקר הנשחט, מכל מידת יין הנמכרת, מכל שמחה כמו נישואין או ברית. במסים אלה חוייבו כל הקהילות, גם הקטנות, וגזברים מיוחדים גבו את הכספים למטרת תלמוד תורה, ואסור היה להשתמש בכסף זה לכל צורך אחר. חכמי הקהילות הורשו לקחת מכסף זה לצרכי חכמי קהילותיהן, והעודף הועבר לרב הראשי. כ״כ קבעו בתקנות אלו, שכל קהילה שיש בה לפחות 15 בעלי־בתים חייב להחזיק מלמד בשכר, ואם יש יותר מ־40 בע״ב, יש להחזיק מרביץ־תורה ברבים, ולשלם משכורתם מהמסים הנגבים לת״ת או ממקורות אחרים. מרביץ־תורה זה היה צריך להחזיק ישיבה קבועה וכן תפקידו היה להוכיח מוסר לבני הקהילה. כן הוחלט לחייב כל קהילה שיש בה לפחות 10 בע״ב לקנות או לשכור מקום קבוע לתפלה וכן לחייב בכל קהילה לבוא לתפלה בצבור בקר וערב, ומי שיסרב — להעניש.

בשער השני של התקנות דנים על בחירת דיינים ובעלי תפקידים אחרים בקהילות. הקהילות חויבו לבחור דיינים ואם לא הצליחו, הודיעו לרב הראשי „מטעם" והוא מינה מהמועמדים שלו. סמכות רחבה נמסרה לדיינים אלה אך הפס״ד הסופי היה בידי דון אברהם.

השער השלישי הוקדש לבעיה כאובה ביותר, בעית המסירה והמלשינות. ראשית כל קובעים, שבהסכמת המלך אסור ליהודים לפנות בכלל לבי״ד של הגויים, אף אם השופט הנכרי יודע בדיני ישראל. כן קבעו קנסות וענשים שונים

נגד יהודים שילשינו או יספרו לגויים דברים העלולים לגרום צרות ליהודי אחר או לקהילה. הענשים היו די קשים, כמובן במדה שהמלכות הסכימה. „אם לא יוכלו להרוג אותו או להטיל כויה במצחו או להלקותו מפני התנגדותו, יענשו אותו ככל שיוכלו ויפרסמוהו בכל מקום כמוסר ומלשין, כדי שכל היהודים יתרחקו ממנו, ויקרא שמו בישראל איש הדמים ואיש הבליעל, ולא יתחתנו עמו, ולא יהיה בכלל ישראל, בדבר שבקדושה, כל זמן שלא יקבל עליו את הדין לפי התקנות".

השער הרביעי דן בענייני המסים והתעסקויות היהודים. כאן יוצאת התקנה נגד אלה המשיגים בדרכים שונות פריבילגיות (זכויות מיוחדת) להשתחרר מהמסים, וע"י זה מכבידים את עול המסים על שאר היהודים, כי המלכות אינה מפחיתה אותם יחד עם אלה שהיא משחררתם.

השער האחרון, החמישי, של התקנות קובע הגבלות בדבר התלבושת של היהודים והמסיבות, שחייבות להיות הכל בצניעות ובלי לעורר קנאת הנוצרים.

התקנות הנ"ל מוכיחות, שביד חזקה אפשר היה להחזיר את ארגון הקהילות על מכונו. רוב התקנות מוכיחות שמנהיגי הצבור, בעיקר רבני הקהילות, יכלו להתערב בחייהם הפרטיים של היהודים. מה שחסר היה, זו הסמכות המרכזית של כל הקהילות יחד. זה לא היה, כי אם בידי אדם אחד, הרב הראשי, אך לא בידי איזה שהוא מוסד מרכזי.

לאחר פטירת ר׳ אברהם, היו מנהיגי הקהילות לפי הסדר, בנו: ר׳ יוסף; ר׳ יוסף אבן שם־טוב, גדול התורה והחכמה, שנהרג על קידוש ה׳ בשנת ר"ך (1460); ר׳ יצחק קנפטון, הגאון הנודע מקסטיליא, ראש ישיבתה האחרון ורבם של כל גדולי דור הגירוש (ר׳ יצחק אבוהב, ר׳ אברהם זכות ועוד); שמעי׳ מאיסטרי ו„הרב" הראשי האחרון — דון אברהם שניאור, שהתנצר בזמן הגרוש.

כל המצב הזה נמשך בעליות ובירידות עד שנת 1474, שנה בה מת המלך הנרי ה־4, וע"י זה עלו לשלטון פרננדו ואשתו איזבל בשתי המלכויות גם יחד. משנה זו ועד 1492, שנת הגירוש, מתחילה הדרדרות מהירה של יהודי ספרד.

לז. גירוש יהודי ספרד ופורטוגל

(המשך מהפרקים הקודמים)

נשואי פרננדו ואיזבל, מלכי ארגוניא וקשטיליא והשתלטותם — יחסם ליהודים — בעית האנוסים המתיהדים — קידוש ה' של האנוסים — הקמת האינקביזיציא — האנוסים, קדושי סביליא — גזירות ההלשנה — הפרדת היהודים מהאנוסים — האברבנאל — גירוש סביליא, קורדובה וולנסיא — כיבוש מלגה וגרנדה — גירוש כללי — תאור הגירוש ע"י האברבנאל בספר „שבט יהודה" — גורל הפליטים — גירוש פורטוגל, צפון אפריקה ודרום איטליא.

השתלטותו של הזוג פרננדו ואיזבל על כל ספרד הביאה אתה שינויים מרחיקי לכת בכל המצב הפוליטי של מדינה זו. שינויים אלה הביאו בעקבותיהם גם את השינוי במצב יהודי ספרד ופורטוגל. פרננדו ואיזבל הצליחו להתגבר על מלחמות אזרחים ממושכות שקדמו לעלייתם לשלטון ועכשו התמסרו בכל יכלתם לביסוס המצב הפנימי של ארצם. הם היו אנשים בעלי מרץ וכשרון והדבר הראשון שהיה עכשו בדרכם היה הכנעת האצילים תחת שלטונם. אח"כ התערבו בבעיות הפנימיות של הערים, ביטלו את חירותן וביססו בהן את שלטונם, ורק לאחר מכן התחילו לסדר את המצב הפנימי בכנסיה הקטולית, שנתערערה בעקבות השחיתות הרבה ששררה במנזרים וכן בגלל המלחמות הפנימיות. שאיפתם היתה נצחון על גרנדה המוסלימית וכיבושה ולכן קבלו אשראי חשוב מאד מהכנסיה. מעכשו יכלו לשאוף גם לטיהור היהודים מארצם וע"י זה להעמיד את כל ספרד על בסיס של אמונה אחת, הנוצרית.

אמנם, בשלב ראשון, לא נגעו פרננדו ואיזבל ביהודים לרעה. להיפך, הם אף ניצלו אותם, כמו המלכים הקודמים, לביסוס המצב הכלכלי של ארצם. הם טענו, כי היהודים הגלויים אינם מהווים בעיה, כי אפשר להחזיקם בארץ עפ"י החוקים הקאשטילנאנים הקיימים ואף להבטיח להם מידה מסויימת של אוטונומיא. לכן אנו נתקלים בעובדה המעניינת, שלמרות רשעותם המוחלטת של זוג זה, המשיכו היהודים לשמש בכל מיני תפקידים בחצר מלכותם, עד הגירוש.

הם ראו בעיה הרבה יותר קשה באנוסים. כי פרננדו ואיזבל ידעו, כי רוב האנוסים מצפים ליום בו יוכלו לחזור ליהדות. ובינתיים קיימו את רוב המצוות בסתר, למרות שבגלוי היו מוכרחים ללכת יחד עם הנוצרים בכל מנהגיהם. ספרות ענקית מזעזעת נכתבה על מסירות נפשם של האנוסים בספרד, בשעה שהיו נאלצים ללכת לכנסיות הנוצריות ולהשתחוות שם לאלהים אחרים ובסתר לבם ובמעשיהם היו יהודים בכל. הספרות מספרת לנו על התפלה שהיו האנוסים לוחשים בשעת כניסתם ל„טומאות": „מודה אני, כי לא באתי לכאן לעבוד לעצים ואבנים, כי אם לאלוקי ישראל המושל בכל ובידו כל", בנינים שלמים היו בנויים מתחת לבתיהם, כדי להתפלל שם וכדי לקיים מצוות, כעריכת סדר פסח וכדומה. רבים מהאנוסים שלחו שאלות הלכתיות לרבנים והיו מקיימים את ההוראות. טכסי נישואין נוצריים — רובם לא היו מקיימים, אך אם היו במצב שהיו צריכים לקיים, אז היו מקיימים במחתרת מקודם קידושין כדת וכדין, ורק אח"כ צועדים תוך כדי ייסורים נפשיים עצומים לכנסיה. היו מקרים, שבהם היו אנוסים מופיעים בגלוי בבתי הכנסת ואם נתפסו, עונו והוצאו להורג, אך בכ"ז מסרו נפשם על כך. כמובן, שביום הכיפורים היו כולם צמים ומשתדלים לבוא לביהכ"נ, אך ביום זה גם הבילוש והעיקוב אחריהם היה קשה יותר. רבים ידעו, כי ימיהם ממילא ספורים, ולכן העדיפו למות על קידוש ה׳ דוקא ביום הכיפורים, בידעם כי מיתה ויוה"כ יחד בוודאי יכפרו עליהם. גם מצוות שבת ומילה נשמרו בסתר. אך היו מקרים רבים שלא יכלו לקיים מצות מילה, רק לאחר שעזבו את ארץ הדמים — ספרד. ואז היו נימולים מיד, לשם כך חברו אף תפילה מיוחדת. רבים מהאנוסים שמרו על מצוות התורה הרבה יותר מאשר היו שומרים בהיותם יהודים.

ויחד עם זאת נהנו מהזכויות אשר ניתנו ל„מתנצרים", כי השלטונות לרוב לא ידעו מי ומי מהאנוסים מקיים מצוות בסתר.

בינתיים חדרו האנוסים לחברה הנוצרית, תפסו עמדות פוליטיות וכלכליות חשובות ועוררו בזה את זעמם של העירוניים. וכאשר היו מתגלים מקרים של אנוסים אשר נתפסו בקיום מצוות היהדות, ומקרים אלה היו אף בשכבה העליונה של מעמד העירונים, ויותר מזה, אף בין הכמרים הנוצריים נתגלו אנוסים שומרי־מצוות, אז התחילה התקופה הנוראה של האנוסים, שקבלו מאז את הכינוי „מתיהדים" והופעלה נגדם האינקביזיציא (חקירה) הידועה לשמצה. בינתיים גם פרצו תגרות בין האנוסים לבין העירונים שתמיד היו מסתיימות ברציחות מתוך האנוסים.

האינקביזיציא פעלה במרץ. הנתפסים ב„התיהדות" נדונו לשריפה (ר"ל).

המלכה איזבל פנתה אל האפיפיור בבקשה שימסור בידיה ובידי בעלה את המלחמה באנוסים המתיהדים, כי לפי דעתה החקירה (האינקביזיציא) פועלת בעצלתיים. האפיפיור שמח לבקשה זו, „זכה ומלאכתו נעשית בידי אחרים". המלכה מינתה ועדה אשר תפקידה היה לחקור באופן יסודי את מספר המתיהדים. ועדה זו נוכחה לדעת „בהזדעזעות", שרוב האנוסים באנדלוסיא, למשל, הם מתיהדים.

ב־ה' רל"ט, אחרי יוה"כ, (1478), הוקם ע"י פרננדו ואיזבל בית הדין המיוחד הראשון לחקירתם המחודשת של האנוסים (אינקביזיציא מוגברת). בי"ד זה פעל בסביליא. לחנם ניסו בעלי ההשפעה שבין האנוסים לבטל בי"ד זה — לא הצליחו בכך. להיפך, ע"י חקירת בי"ד זה נתגלה מעין קשר שקשרו ביניהם ראשי האנוסים שבעיר נגד החקירה. משום כך נאלצו לברוח מן העיר. לאחר מכן נתפסו, יחד עם אנוסים אחרים, ונשרפו במרכז העיר. בשנה ה־1 לפעולת האינקביזיציא בסביליא בלבד, קידשו בעיר זו קרוב ל־300 אנוסים את ה'. הרדיפות והשריפות פעלו עכשו בדיוק להיפך ממה שפעלו לפני 100 שנה. אז היו מתנצרים, ואילו עכשו האנוסים עצמם הפיצו ביניהם את הרעיון, שמוטב למות על קידוש ה' ולסבול את הייסורים באהבה. מנהיגי האינקביזיציא עמדו משתוממים נוכח התנגדות נפשית ומוסרית זו, במיוחד לאחר שהמדובר היה באנשים ש„התנצרו" כביכול או נולדו „מתנצרים". הם הפסיקו לזמן מה את השריפות וניסו כוחם בשכנוע. הם פרסמו כרוז למתיהדים וקראו להם „להתוודות" על עוונם וע"י זה יוסלח להם. רק מעטים קבלו על עצמם להתוודות וגם אלה הצטערו על כך, לאחר שהופיעו בפני החוקרים ואלה דרשו מהם לגלות את שמות כל קרוביהם ומכיריהם המתיהדים.

ראש האינקביזיציא, תומס דה־טורקומדה, גזר על הרבנים לבוא ולהעיד נגד אנוסים. סכנת ההלשנה פשתה בצבור, אנדרלמוסיא השתלטה על היהודים ועל האנוסים כאחד. התחילה בריחה מיואשת מספרד, כמובן רק במידת היכולת, כי הגזירה הישנה על איסור עזיבת ספרד בעינה עמדה. הנמלטים עברו מקודם למדינות השכנות: לגרנדה, לפורטוגל, לפרובנס, לצפון אפריקה, ומארצות אלו הלאה — למצרים, לאיטליא ועוד. באותם המקומות שלא הצליחו לברוח, ניסו להתקומם. בולנסיא פרץ מרד ואחד האנוסים רצח את ראש האינקביזיטורים של ארגוניא. התגובה היתה כמובן — רציחות נוספות.

לאט־לאט באו האינקביזיטורים ובעיקר המלך והמלכה לידי מסקנה, שבעית האנוסים לא תיפתר עד שלא תיפתר בעית היהודים. הם באו לדעה, שהיהודים הם המשפיעים ומעודדים את האנוסים באמונתם, ולכן התחילו בשלב ראשון לסגור את היהודים בשכונתם, כדי שלא יפגשו באנוסים ובנוצרים. וכאשר ראו שזה לא

מועיל החליטו לגרש בכלל את היהודים מספרד. היהודים נבהלו מגזירה זו, כי למרות רצונם לעזוב את ספרד, לא חשבו שיצטרכו כולם בבת אחת לעבור גזירה זו. גדולי ישראל, שעדיין שמשו בתפקידים בחצר המלכותית, כמו דון יצחק אברבנאל, ניסו להשפיע על המלך והמלכה לבטל את הגזירה, אך הצליחו רק באופן חלקי. גזירת הגירוש הופעלה לגבי יהודי סביליא, קורדובה וולנסיא (רמ"ג 1483).

תוך כדי רדיפת היהודים נזכרו המלך והמלכה, שטרם מלאו שאיפתם בכבוש גרנדה המוסלימית. לכן התחילו להתכונן באופן רציני למלחמה זו. הם ידעו, שמלחמה עולה הרבה כסף והטילו מס מלחמה מיוחד על היהודים. אברהם שניאור גבה את המס מן היהודים, בחשבו כי זה יועיל גם נגד הגזירה. בשנת רמ"ז (1487) כבשו הנוצרים את מלגה והמאמצים לכיבוש גרנדה כולה — נמשכו. ושוב גבו כסף מן היהודים עד שהמלך והמלכה הצליחו לכבוש גם את גרנדה כולה. (רנ"ב — 1492).

עוד באותה שנה הופעלה הגזירה הסופית של הגירוש מכל מחוזות ספרד, כולל האיים סיציליא וסרדיניא, שהיו אז תחת שלטון הספרדים. הפקודה הסופית פורסמה בראשית חודש אייר והיום האחרון לשהות היהודים בספרד נקבע ליום ז' באב. שוב ניסו לבטל את הגזירה, והמלך גם נטה לכך, אך המלכה — בהשפעת ראש האינקביזיציא טורקומדה — הכריעה את הכף לרעה.

וכך מתאר את המעמד הזה, ר' שלמה אבן וירגה, מגולי ספרד, בספר ההיסטורי שלו „שבט יהודה" (עמוד קכ"א) : (הוא מצטט את האברבנאל) : „יצא דבר מלכות ודתו וכרוזא קרא בחיל: לכון אמרון כל משפחות בית ישראל! כי תעברון במים (הכוונה למי הנוצרים) ותסגדון לאלהי הגויים — טוב הארץ תאכלו... ואם תמאנו ומריתם — קומו צאו מתוך עמי, מארצות ספרד, שביליא, ומאיורקא וסרדיניא אשר תחת ממשלתי, וכמשלש חדשים לא תשאר פרסה מכל אשר יקרא בית יעקב בכל מדינות מלכותי! (והאברבנאל ממשיך). בעת היותי שם אני בחצר בית המלך, יגעתי בקראי, נחר גרוני, דברתי אל המלך פעמים שלש: הושיעה, המלך! למה תעשה כה לעבדיך? הרבה עלינו מהר ומתן זהב וכסף... קראתי למאהבי רואי פני המלך לבקש על עמי, ורוזנים נוסדו יחד לדבר אל המלך... והמלכה עומדת על ימינו לשטנו".

„ובכל מקום אשר דבר המלך ודתו מגיע, אבל גדול ליהודים... ויאמרו איש אל אחיו: חזק ונתחזק בעד עמנו ותורת אלוקינו מכל מחרף ומגדף אם יחיונו — נחיה, ואם ימיתנו — ומתנו, לא נחלל בריתנו, ואנחנו נלך בשם ה' אלוקינו" (שם, שם).

כך מתאר גדול יהודי ספרד את האסון, שהוא היה אחד מהעדים החשובים לו.

בעקבות הקריאה של אברבנאל יצאו כל 300.000 היהודים מספרד. רק מיעוט קטן התנצר ונשאר. אמנם המלך ניסה להכריח את אברבנאל להשאר וחו״ח להתנצר, אך הצליח לעזוב בעוד מועד.

וכך מביא „שבט יהודה״ את דברי האברבנאל (שם): „וילכו בלא כח שלש מאות אלף? העם אשר אנכי בקרבו, מנער ועד זקן, טף ונשים״. ואחר כך מתאר שהלכו לאן שלקחם הרוח. בכל מקום מצאם שוד ושבר, רעב ודבר, רבים נמכרו לעבדים, רבים נטבעו בים. „ונשארנו מעט מזער מהרבה, כמאמר אבותינו: הן גוענו, כולנו אבדנו! יהי שם ה׳ מבורך!״ (שם קכ״ב).

בצידוק דין זה מסיים האברבנאל זכרונותיו. המגורשים נתפזרו בכל הארצות שהיו מוכנים לקבלם, במיוחד באיטליא ובתורקי׳ ובא״י. על המרכזים החדשים האלה נכתוב אי״ה בכרך הבא.

היהודים שנמלטו לפורטוגאל גורשו אף הם בחנוכה שנת רנ״ז (1496), לאחר שפרנגדו מלך ספרד הסכים להשתדך עם מלך פורטוגל רק בתנאי שיגרש את כל היהודים מארצו.

גם אלה שנמלטו לצפון אפריקה סבלו הרבה מאד, כי לאחר שנים מספר כבשו הספרדים את מרוקו הצפונית וגרשו היהודים משם. לאחר שהספרדים כבשו גם את איטליא הדרומית, גורשו היהודים גם משם.

אולם עם כל הגזירות, התנוצצה תקוה חדשה ליהודים, היא ארץ ישראל אשר עמדה לקלוט רבים מפליטי ספרד, בחסדי ה׳ כי לא תמו, כי לא כלו רחמיו. וכך התחילה תקופת צפת המזהירה לאחר גירוש ספרד.